

శ్రీ రస్తు.

క వి రా క్ష సీ య ము

ద్యౌ ర్ధి కా వ్య ము.

ఆంధ్ర టీ కాణాత్పర్యవ్యాఖ్యానసహితము.

చెన్న పు రి :

వావిళ్ల. రామస్వామిశాస్త్రిలు అండ్ సన్స్ వారిచే

బ్ర క టి త ము.

1926.

All Rights Reserved,

Printed at
THE "VAVILLA" PRESS
MADRAS ~1926

ప్రీతి క.

ఈ కవిరాక్షసీయమను ద్వ్యర్థికావ్యమునందు ప్రాయశముగా నుపమాంకార శ్లేషాలంకారములే నిండియున్నవి. ప్రథమశ్లోకమున కు పమేయోపమాత్వము సిద్ధించెను. అద్దానిని కుపలయానందమున నుపమా ప్రకరణముం దుదహరించి యుండుటంబట్టి యారీతి కావ్యసమయమునకు భయమగునో యని పదలినాడ. అయినను, కొన్ని శ్లోకముల కా విధమైన టీకయే వ్రాయఁబడియున్నది. సంస్కృత కావ్యములందలి యన్వయ మాంధ్ర టీకలం దొకానొకచో సమంజసముగా తోఁపదు. అట్టిశ్లోకము లనేకము లీకావ్యమందుఁ గలవు. అచ్చో నాయపరాధంబు ఊమిం పవలయు నని కోరెద. ఈకవి కవిరాక్షసుండని పేరు గలుగుటకు, “సాక్షరేషు భవ తీహ జగత్యాం సర్వవహ్నాది మత్సరయు క్తః, సాక్షరం కవిజనేషు య దేనం లోక ఏష కవిరాక్షస మాహ” అనుశ్లోకమును పక్కాణింతురు. ఇచ్చో నాయభిప్రాయం బీగ్రంథావసానమునందుఁ దెలిపినాడను. ఇంచేదేని దోషములుండునేని పండితులు నవరించి ఊమిం చెదరని ప్రార్థించెద.

గుడిబండ
1-12-1916.

}

ఇట్లు,
శ్రీనివాసపురము లోకనాథకవి.

శ్రీ రస్తు.

కవిరాత్నసీయము

ఆంధ్ర టీకాతాత్పర్యవ్యాఖ్యానసహితము.

అవ. కవి స్వాహంకారమును పరిహరించువాడై చెప్పుచు
న్నాడు:—

శ్లో. గుణదోషా బుద్ధోగృహ్ణాన్నిస్తుత్వేలావివేశ్వరః,

శిరసా శ్లాఘతే పూర్వం పరం కణ్ఠేనియచ్ఛతి.

ప్రణమ్య లోకనాథోఽహం పార్వతీప్రాణవల్లభమ్,

టీకా మాన్యాత్రికాం కుర్యే కవిరాత్నస సత్కృతేః

వ్యా. — కవి స్వాస్థ్యం పరిజీర్ణు రాహ-గుణదోషవిలి. బుద్ధుత ఇతి బుధ
విద్వాన్, గుణః క్షేపప్రసాదాదిః, దోషః అసాధ్యక్షీలాప్రయుక్తాదిః, పూర్వకృత్యం
తా పుణా గృహ్ణాన్ తపి గృహీతవాన్ పూర్వం గుణం శిరసా శ్లాఘతే, శిరఃకంపన
పూర్వం స్తోత్ర త్యర్థః. పరం దోషం, కంటే గళే, నియచ్ఛతి స్థాపయతి న వక్షీత్యర్థః.
ఈశ్వరః శివః, ఇందుక్ష్యేత్ శశివిషే ఇవ సోఽపి చంద్రమనం శిరసా ధత్తే విపంతు
కంటే ధృతవాన్ తథా మతా-ప్రస్థా న్నా న్నప్రజ్ఞంతు దోషా న్న గృహ్ణం త్వితి కవి
ర్వివశ్చితః ప్రాధితవా నిత్యసంభేదయన్.

టీక. బుధః = పండితుడు, గుణదోషా = గుణదోషములరెంటిని, ఈశ్వరః =
పరమేశ్వరుడు, ఇస్తుత్వేలావివ = చంద్రవిషములనువలెనే, గృహ్ణాన్ = గ్రహి
యించినవాడై, పూర్వం = మొదటిదియగు గుణమును, శిరసా = తలచేత, శ్లాఘతే =
కొనియాడుచున్నాడు. పరం = వెనుకటిదియగు దోషమును, కణ్ఠే = కుత్తుకయందే,
నియచ్ఛతి = నిలుపుచున్నాడు.

ఆధాంతరము. ఈశ్వరః = పరమేశ్వరుడు, ఇస్తుత్వేలా = చంద్రుని విషము
ను, బుధః = విద్వాంసుడు, గుణదోషావివ = గుణదోషములనువలె, గృహ్ణాన్ = తీసి
కొనినవాడై, పూర్వం = మొదటివాడగుచంద్రుని, శిరసా = శీర్షముచేత, శ్లాఘతే =
కొనియాడుచున్నాడు. పరం = వెనుకటిదియగు దోషమును, కణ్ఠే = గొంతునందు,
నియచ్ఛతి = నిలుపుచున్నాడు.

తాత్పర్యము. పాలసముద్రమును దఱునెడ నంచుదు పుట్టిన చంద్రుని విషమును వరమేశ్వరుఁడు పరిగ్రహించి, చంద్రునిఁ దలయందు భూషణముగానుంచినాని విషమును వెఱుఁచక యెఱిరున తనకంఠమందే నిలిపి కొనియెనో ఆ ప్రకారము నేర్పరియగువాఁడు కావ్యములందు సౌకుమార్యమాధుర్యప్రసాదాది గుణములను, ఆప్రయుక్తక్లిష్టాదికావ్యదోషములను దెలిసినవాఁడై గుణములను శిరఃకంపనపూర్వకముగా పొగడుచున్నాఁడనియు, దోషములను వెలిఱుటక కంఠమందే యణఁచుకొను చున్నాఁడనియుఁ దెలియవలయును. ఇట్లునుటచేఁగవియు ప్రమాదవశమున నెందేని యప్రయుక్తాదికావ్యములను బ్రయోగించియున్నచో దానినిగన్న విద్వాంసుఁ డట్టిదోషములను చాటించక గుణములనే గ్రహింపవలయుననియు, తాను తప్పులులేక కావ్యమును జెప్పవాఁడను నహంకారమును జెప్పక తనతప్పులను మన్నింపవలయుననియు, వరమేశ్వరుని యుపమాన పూర్వకముగాఁ జెప్పి వండితులను బ్రార్థించుచున్నాఁడు.

అవ. ఇప్పుడు సత్కావ్యప్రశంసాముఖముగా కావ్యమును బ్రశంసించు చున్నాఁడు:—

శ్లో శబ్దశక్త్యైవ కుర్వాణా సర్వదానవ నిర్వృతిమ్,

కావ్యవిద్యా శ్రుతిగతా స్యాన్మృత స్యాపి జీవనీ.

౨

వ్యా.—ఇదానీం సత్కావ్యప్రశంసాముఖేన స్వకావ్యం ప్రశంసతి-శబ్దేతి. శబ్దశక్త్యా శబ్దానాం శక్తిర్నామ వివక్షితాఢ్యాభిధాయకత్వం తయా శక్త్యా, సర్వదా నవ నిర్వృతిం, నవా చాసౌ నిర్వృతి శ్చేతి విశేషణసమాసః-తాం నవనిర్వృతిం, నూతన సుఖం, కుర్వాణా, కరోతే స్తాభీలే చానశ్ ప్రత్యయః. కావ్యవిద్యా కావ్యం నామ 'సగుణౌ సాలంకారాదోషరహితౌ శబ్దార్థౌ' తా వేవ విద్యా సా కావ్యవిద్యా, శ్రుతిం కర్ణం, గతా, శ్రుతేతి యావత్. తథాభూతా సతీ, మృతశబ్దే నోపచరితవృత్త్యా మూఢో-లఙ్యతే. జీవతీతి జీవనీ జీవయిత్రీ స్యాత్ అంతర్భావితణ్యర్థో-ఽయం కావ్య విద్యా శ్రుతమాత్రా మూఢ మ ప్యానందయతి కిముత రసికమి త్యపిశబ్దార్థః.

అన్యో-ఽప్యర్థః. శబ్దః శబ్దనం, ఉచ్చారణ మిత్యర్థః. తస్య శక్త్యా మహిమ్నా హేతునా, సర్వేషాం దానవానాం రాక్షసానాం నిర్వృతిం పునరుజ్జీవనరూపం సుఖం కుర్వాణా, కావ్యస్య శక్తస్య విద్యా, సంజీవనీ విద్యే త్యర్థః. ని. 'శ్రుక్ దైత్యగురు కావ్య' ఇత్యమర్థః. శ్రుతిగతా కర్ణే ఉపవిష్టా సతీ, మృతస్య. మరణం ప్రాప్తస్యాపి, రక్షి బలస్యేతి శేషః. జీవనీ జీవయిత్రీ, స్యాత్. శక్తః కదనే మృతా నసురాం త్సంజీవ విద్యయోజ్జీవయతీతి పురాణకథా శ్రూయతే.

టీ. శబ్దశక్త్యైవ-శబ్ద = శబ్దములయొక్క, శక్త్యైవ=చెప్పఁదగిన యర్థములను జెప్పెడిసామర్థ్యముచేతనే, సర్వదా = ఎప్పుడును, నవనిర్వృతిం = నూతనసుఖమును, కుర్వాణా = చేయుచుండెడి, కావ్యవిద్యా = గుణాలంకారసహితంబై యప్రయుక్తాది దోషరహితంబైన కవిత్వవిద్య, శ్రుతిగతా = చెవికివినఁబడినదియై, మృతస్యాఽపి = మూఁడునకుఁగూడ (ఇందు మృతశబ్దముపచారవృత్తిచేమూఁడునివరం బగును), జీవనీ=జీవ ముగలుగఁజేయునది, స్యాత్ = అగును. (అనఁగా సంతసింపఁజేయునది యగును.)

అర్థాంతరము. శబ్దశక్త్యైవ - శబ్ద = ఉచ్చారణముయొక్క, శక్త్యైవ=మహి మకారణముచేతనే, సర్వదానవనిర్వృతిం - సర్వదానవ = సమస్త రాక్షసులయొక్క, నిర్వృతిం = మరలబ్రతికించుటయనెడి సౌఖ్యమును, కుర్వాణా = చేయుచుండెడి, కావ్యవిద్యా - కావ్య=శుక్ర నియొక్క, ('శక్రోదైత్యగురుకావ్య' అని యమరము.) విద్యా=సంజీవీవిద్య, శ్రుతిగతా=చెవినిఁబొందినదియై, మృతస్యాఽపి = చచ్చినరక్క సులబలమునకుఁ గూడ, జీవనీ=జీవంబొసంగునది, స్యాత్=అగును.

తా. రాక్షసులకు గురువగు శుక్రచార్యుఁడు ఏలాగున తనసంజీవీవిద్య యొక్క యుచ్చారణమాత్రముచేతనే యుద్ధమందు మృతులగు దైత్యులను జీవింపఁజేయుచు వానికి నూతనసుఖమును గలుగఁజేయునో, ఆలాగుననే కవిత్వము చెప్పెడి పండితుఁడు తనశబ్దశక్తిచేత నూతన సుఖములను గలుగఁజేయుచు వినికిచేతనే మృత ప్రాయు లగు మూఁడులకుఁగూడ సంతోషము నొనర్చును.

మఱియు పూర్వము శుక్రఁడుమృతసంజీవీనియను నొకవిద్యను నేర్చుకొని యం దుచే మృతులగు దైత్యులను బ్రతికించుచుండఁగ జేవత లావిద్యను గ్రహించుటకు బృహ స్పతి సుతుఁడగు కచుండనువాని శుక్రనియొద్దకు బంపఁగా నతఁడు గురువునారాధించి యావిద్యను బడసె నని భారతమున నాదివర్ణమునఁ జెప్పఁబడినది. ఈ విద్య కేవల మంత్రోచ్చారణము మంగనుశ్రవణముగ నొషధముగను ప్రయోగించుటచేతను సిద్ధిం చును. ఇదియు గాయత్రీమంత్రగర్భితంబగు మృత్యుంజయమంత్ర మై యొప్పియున్నది. దీనివిధానంబు కౌతుకరత్నభండాగారం బనుగ్రంథమున ౩౦౮ - ౩౦౯ పుటములం దును, రసరత్నాకర మంత్రభండమందును జూడందగును. ౨

అవ. కావ్యంబు సుందర మనుట వివేకులయంద వెల్లు నని చెప్పు చున్నాఁడు: —

శ్లో. కల్పాణవర్ణపదతాం వా గ్వీద్యు దివ భిభ్రతీ,

అభ్రాన్లేషు సదాసారసంగిషు స్యా త్సుర ధ్వుణా.

వ్యా.—కావ్యం సుభగ మితి వివేకి ష్యేవ శోభత ఇ త్యాహ-కల్యాణేతి. కల్యాణాని ప్రకస్తాని వర్ణానియేమంతానికల్యాణవర్ణాని తాని పదాని యస్యా స్స తథోక్తా. తస్యాభావ స్తతాతాం.భిభ్రతీ వాక్ వాణీ, సదా సర్వదా, సారసంగిషు గుణగ్రాహిషు, భ్రాంతానభవంతీత్యభ్రాంతాః వివేకినః తేషువిషయే స్ఫురంతః విరాజమానాః గుణాశ్లేషాదయో యస్యా స్సభవేత్ విద్వా నేవ విజానాతి శబ్దశక్తి మిత్యర్థః. కథం? విద్యుత్తటి దివ. సాఽపి కల్యాణవర్ణపదతాం సువర్ణవర్ణాశ్రయతాం బిభ్రతీ సతీ,ని. 'కల్యాణ మక్షరే స్వర్ణే కల్యాణం మంగళేఽపి చే'తి విశ్వప్రకాశః. ని. 'పదం వ్యవసీతత్రాణస్థాన లక్ష్మోస్మి వస్తుష్వి'త్యమరః. సదా సారసంగిషు ప్రశస్తవృష్టిధారాసంబంధవత్సు అభ్రాంతేషు మేఘేషు, అంతశబ్దోఽత్ర స్వరూపవచనః, స్ఫురత్ గుణః పీతాదిః యస్యా స్సభవతి.

టీ. కల్యాణవర్ణపదతాం-కల్యాణ = శుభములైన, వర్ణ = ఆకరములుగల, పదతాం = పదములభావమును, బిభ్రతీ = వహించుచుండెడి, వాక్ = కావ్యమందలి పలుకు, సదా = ఎల్లపుడు, సారసంగిషు=గుణగ్రాహకులగు, అభ్రాంతేషు = భ్రాంతులు కానివారి (వివేకుల) విషయమందు, స్ఫురద్గుణా - స్ఫురత్ = వెలుగుచుండెడి, గుణాశ్లేషాదిగుణములుగలదియై, విద్యుత్ = మెఱుమువలె, స్వాత్ = ప్రకాశించుచుండును.

అర్థాంతరము. కల్యాణవర్ణపదతాం - కల్యాణవర్ణ = బంగరు వన్నెయొక్క, పదతాం = ఆశ్రయభావమును, బిభ్రత్ = భరించుచున్నదియై, సదాసారసంగిషు = శ్వేతములగు జల్లులనుబొందియుండెడి, అభ్రాంతేషు = మేఘములందు, స్ఫురద్గుణా - స్ఫురత్ = ప్రకాశించుచుండు, గుణా = పచ్చవన్నెగల, విద్యుత్ = మెఱుమువలె, స్వాత్ = ప్రకాశించుచుండును.

తా. బంగరురంగులను దురంగలించు మెఱుంగుతీవెలు మేఘములపై నెట్లు పచ్చనిరంగులచే తెలుంగుచుండునో, అట్లు మంచియక్కరంబుల పదంబులతోఁ గూడిన సత్కావ్యములు ఎల్లపుడును గుణగ్రాహకు లగు వివేకులయందు శ్లేషప్రసాద మాధుర్యాది గుణములతోఁ గూడినవియై ప్రకాశించును. 3

అవ. ఇపుడు వివేకు లనేకులు పుట్టుటలేదని చెప్పుచున్నాడు:-

శ్లో. గూఢభావాస్పదత్వేన య దనాదేయవ ద్భవేత్,
సారస్వతామృతం సర్వే కవయ స్తన్నజానతే.

3

వ్యా.—ఇదానీం వివేకినో న బహవో విద్యంత ఇత్యాహ-గూఢేతి. యత్ సరస్వత్యాః వాగ్దేవతాయా ఇదం సారస్వతం తదేవామృతం సుభా కర్తృ, గూఢభావో

గూఢాభిప్రాయః తస్మాద్విద్యే నాశ్రయత్వేన అనాదేయవత్ అనుపాదేయ మివ భవేత్ తత్సారస్వతం కర్త, సర్వే విద్వాంసః కవయః, న జానతే న విదుః-కేచి దేవ జానత ఇత్యర్థః. 'ఆత్మ సేవదేవ్యవత' ఇతి యస్యా దాదేశః.

అన్యోఽప్యర్థః. యత్ సరస్వతీనామనదీ తస్యా ఇదం సారస్వతం త దమృతం జలంకర్తృ. సి. 'వయః కీలాలమమృత' మిత్యమరః. గూఢభావస్య గూఢత్వ స్వాశ్రయ త్వేన, ఉపరినికతావృతత్వాదిభి భావః అనాదేయత్ నద్వా ఇదం నాదేయం 'నద్వా దిభ్యో ధ'గతి వైషికో ధక్-త న్న భవతి అనాదేయం తద్వత్ భవేత్-తత్సారస్వతం నదీసంబం ధ్యమృతం, సర్వేకవయః సర్వే జలపక్షిణి, న జానతే కేచి దేవ మాంసాద యో జానత ఇత్యర్థః.

టీ. యత్=ఏ, సారస్వతామృతం-సారస్వత=సరస్వతీ సంబంధమైన, అమృతం= కావ్యామృతము, గూఢ=రహస్యమైన, భావ=అభిప్రాయమునకు, ఆస్వదత్వేన=ఆశ్రయ మగుటచే, అనాదేయవత్=గ్రహింపఁగూడనియట్లు, భవేత్=అగునో, తత్=అసార స్వతామృతమును, కవయః=విద్వాంసులు, సర్వే=అందఱు, నజానతే=తెలియరు.

ఆర్థాంతరము. యత్=ఏ, సారస్వతామృతం = సరస్వతీనదీసంబంధమైన నీరు, గూఢభావాస్వదత్వేన - గూఢభావ=రహస్యముగా లోపలనే ప్రవహించుచు పైనికను పింపకుండుటకు, ఆస్వదత్వేన=ఆధారమగుటచే, అనాదేయవత్=నదీ సంబంధముకానిది వలె, భవేత్=అగునో, తత్=అట్టి సరస్వతీనదీజలమును, సర్వేకవయః=అన్ని జలపక్షులు, నజానతే=తెలియఁజాలవు.

తా. గుప్తగామినియైన సరస్వతీనదియొక్క జలమును కొంగలు మొదలగునన్ని జలపక్షులు దెలిసికొనక, హంసలు మొదలగుకొన్ని మాత్ర మేరితిగాఁదెలిసికొనుచున్నవో, అద్విధమున గూఢములైన రసభావాదులను శ్లేషాదిగుణములుగల కావ్యామృతమును సామాన్యవిద్వాంసు లందఱు దెలిసికొనరనియు మంచిపండితులు కొందఱుమాత్రమే తెలిసి కొందురనియుభావము. అనఁగా రహస్యమైనశ్లేషాదిగుణములుగలనాకావ్యము సామాన్య పండితులకుఁ దెలియదనుట. ఇచట సరస్వతీనది యన్ని నదులవలె ప్రవహింపక గంగా యమునలలో సంతర్భూతమై ప్రవహించుచున్నదని పురాణప్రసిద్ధము. ౪

అవ. విద్వాంసు లనేకు లుండినను దాత లట్లుండరని చెప్పు చున్నాఁడు:—

శ్లో. స ఏవకేవలః కర్ణః శ్రేయా నజ్ఞేషు గణ్యతే,
యః కుణ్డలస్య వహనా త్త్యగేనై వ ప్రకాశతే.

వ్యా.—సత్స్వపి విద్యత్సు బహుషు దాతారో న బహు సంతిత్యాహ-సఇతి. సః ప్రసిద్ధః కేవలః ఏకః. ని. 'కేవలః కృత్స్న ఏక శ్చే'తి కాశ్యతః. కర్ణో రాధేయ ఏవ అంగేషు దేశవిశేషేషు శ్రేయాత్, ఔదార్యత ఇతి యావత్ గణ్యతే కథ్యతే యః కర్ణః కుండలస్య సూర్యదత్తస్య పహనా ధారణా తృప్తికాశలే త్యాగే సతి న ప్రకాశలే అప్రకాశనం చ పరిపంథిగాణాజేయతాభంగలక్షణహైన్యప్రయుక్తం. యద్వా-రాధేయః కుండలస్య త్యాగే యథాప్రకాశలే తథాపహనా నైవ ప్రకాశలే. 'తని మ్నా శోభంతే గభిశవిభవా శ్చార్ధిషు నృపా'ఇతి భావః.

అన్యోవ్యర్థః. అంగేషు పపురాది వ్యవయవేషు మధ్యే ఏకః కేవలః కర్ణః శ్రవణ మేవ శ్రేయాత్ శ్రేష్ఠ ఇతి గణ్యతే-యః కర్ణః కుండలస్య కర్ణ వేప్తనస్య పహనా తృప్తికాశలే-తస్య త్యాగే సతి నైవ ప్రకాశలే.

టీ. యః=ఎవఁడు, కుండలస్య=సూర్యదత్త కర్ణాభరణముయొక్క, పహనాత్=ధారణమువలన, ప్రకాశలే=శత్రువిజయముచే వెలుంగునో, త్యాగేన=విడుచుటచేత, నైవప్రకాశలే=ప్రకాశించఁడో, (లేక, కుండలస్యపహనాత్=కర్ణభూషణధారణమున కంటె, త్యాగేనైవ=దానినివిడుచుటచేతనే, ప్రకాశలే = వెలుంగుచున్నవాఁడో, సః=అట్టి, కేవలః=ఒకఁడైన, శ్రేయాత్ = ఔదార్యముచేత్రేష్ఠఁడైన, కర్ణ ఏవ=కర్ణుఁడే, అగ్రేషు=అంగదేశమందు, గణ్యతే=ఎన్నఁబడుచున్నాఁడు.

అథాంతరము. యః=ఏచేసి, కుండలస్య=కర్ణాభరణముయొక్క, పహనాత్=ధారణమువలన, ప్రకాశలే=వెలుంగుచున్నదియో, త్యాగేన=విడువఁగా, నైవప్రకాశలే=వెలుందో, సః=అట్టి, కేవలః=ముఖ్యమైన, కర్ణ ఏవ=చేవియే, అగ్రేషు=అవయవముల మధ్యమందు, ప్రకాశలే=వెలుంగుచున్నది.

తా. సకల శరీరావయవములును జెవిపోగులవలన నెట్లు మిక్కిలి ప్రకాశించుచున్నదో, యవ్విధమున దాతలగువారనేకులండినను, తాను జనించినపుడు సూర్యునిచే నిర్మూలబడిన సహజములైన కవచకుండలములుగల కర్ణుఁడు ఇంద్రునిచే యాచించఁబడిన వాఁడై తనకు జయము నొసంగుచు నలంకారమైయుండు కర్ణకుండలములను ఇంద్రునికి దానముచేసిన యారాధేయుఁడొకఁడే అంగదేశమందు ప్రసిద్ధుఁడైనవాఁడు.

పూర్వమున, పాండురాజుబట్టియైన కుంతిదేవి తనచిన్ననాఁడు దుర్యోధనుఁడను మునినారాధించుచు ప్రసన్నుఁడగు నామునివలన నొకమంత్రమునుబడసి యామంత్ర మహిమ నెఱుంగ వేఁడి సూర్యుని బిలిచిన నాతఁ డామెతోర్పి నెఱవేర్చఁగా, గర్భిణి యై సిగ్గుచేతను భయముచేతను తాఁగనిశశిశువును నదియందుపాఱివై చివరినంత, సూర్య దత్తకవచకుండలములచే వెలింగిడి యక్కుమారుఁడు సూతుఁడనువానికిఁ జిక్కి,

రాధ యను నతనిభార్యకు పుత్రుడై రాధేయఁ డనఁబరఁగి దుర్యోధనునింటఁ బెరిఁచి యర్జునునకు విరోధియైనందున నింద్రుఁడు తనకొమరుఁడగునర్జునునకు శుభముకలుగుటకై జయప్రదమైన యాకుండలములను వేడినప్పుడు దానినిచ్చుటచే కర్ణునకు మహాదాత యనుపేరు గలిగె నని భారతకథ నిట ననుసంధించునది.

గ

శ్లో. పసన్నస్యవదాతానాం ద్విజానాం సవిధే సదా,
రాగానుబంధమధరో న కదాచి ద్విముఖ్నుతి.

ఁ

వ్యా.—పసన్నితి. అపదాతానాం శుద్ధానాం, దైవశోధనఇత్యస్తా ధాతోః కర్తరి నిష్టాద్విజ్ఞాయంతే జన్మకర్మభ్యా మితి ద్విజాః. శ్లో. 'మాతు ర్యదగ్రే జాయంతే ద్వితీయం మాంజిబంధనాత్, బ్రాహ్మణక్షత్రియవిశ్వాస్తా దేవే ద్విజా స్సృతా' ఇతి యాజ్ఞవల్క్యుస్తరణా దితి భావః. తేషాం సవిధే సమీపే, పసన్నసి సదా అనవరతం, అధరః నికృష్టః, నీచాశ్రయవత్. రజ్యంతే మనో మనోరమా ఇవ ప్రతీయంత ఇతి రాగాః విషయాః తై రనుబంధిత ఇత్యనుబంధః సంబంధః తం రాగానుబంధం, కదాచి త్కాలాంతరేఽపిసవిముంచతి. 'సంసర్గజా దోషగుణా భవంతీత్యేత స్సృషేలిభావః. అథవా రాగో మాత్సర్యం. ని. 'రాగోఽనురాగే మాత్సర్య' ఇతి విశ్వః. తేనఅనుబంధః దోషోత్పాదనం. ని. 'అనుబంధః ప్రకృత్యాదౌ దోషోత్పాదే నరేశ్వర' ఇతి విశ్వః.

అన్యోఽప్యర్థః. అపదాతానాం శుభాగ్నిణాం. ని. 'అపదాత స్సితే గౌర' ఇత్యమరః. ద్విజానాం దంతానాం. ని. 'దంతవిస్త్రాండజా ద్విజా' ఇత్యమరః. సవిధే సదా పసన్నసి అధరః ఓష్ఠః కదాచి దపి రాగేణ రక్తిష్టా అనుబంధం న విముంచతి. త త్తస్య స్వాభావిక మిత్యర్థః.

టీ. అధరః=నీచుఁడు, అపదాతానాం = పరిశుద్ధులైన, ద్విజానాం=బ్రాహ్మణ క్షత్రియ వైశ్యులయొక్క, సవిధే=సమీపమందు, సదా=ఎప్పుడును, పసన్నసి=ఉండు వాడైనను, కదాచిల్=ఒకానొకప్పుడును, రాగానుబంధం=విషయాసక్తిసంబంధమును, నవిముఖ్నుతి=విడువఁడు.

అర్థాంతరము. అధరః=పెదవి, అపదాతానాం=తెల్లెనైన, ద్విజానాం = దంత ములయొక్క, సవిధే=చెంగట, సదా=ఎప్పుడును, పసన్నసి = ఉండునదియైనను, రాగానుబంధం=ఎఱ్ఱదనముతోడిసంబంధమును, కదాచిల్ = ఒకానొకపుడును, నవి ముఖ్నుతి=విడువదు.

తా. నీచుఁడగువాఁడు పరిశుద్ధులైనబ్రాహ్మణుల సమీపమందు సదావాసము చేయుచునుండినను బెలుపువన్నెగల పండ్లసమీపమందుండు పెదవి యెవ్వదిమున దన

యెట్లుదనమును విడువదో, అష్విధమున దనవిషయాన క్రిని విడువఁజాలఁడు. ఇట్లునుటచే నహవాసమువలన గుణములు వేఱగుననుమాట యబద్ధమనియు, స్వభావగుణమునెవ్వఁడు విడువఁడనియు భావము.

శ్లో. అలకాశ్చ ఖలా శ్చైవ మూర్ధ్ని భీరుజనై ర్భృతాః,

ఉపర్యుపరిసత్కారే ప్యావిష్కర్వన్తివక్రతామ్.

2

వ్యా.—భీరుణాం శ్రీణాం జనైః మూర్ధ్ని భృతాః, అలకాః మార్గముల తలాః, ఉపర్యుపరి సత్కారేఽసి, తైలాదిసేతి శేషః వక్రతాం ఆన్యజాత్వం, ఆవిష్కర్వంతి. ఖలాః దుర్జనాః, భీరుణాం భయశీలానాం, జనైః మూర్ధ్ని భృతా అసి ఉపర్యుపరి సత్కారేఽసి, ధనాదిభి రితి శేషః వక్రతాం దౌర్జన్యలక్షణం, ఆవిష్కర్వంతి ప్రకటితుర్వతే. ఉపర్యుపరితి నిత్యవీఘ్నయో రితి ద్విర్భావః.

టీ. భీరుజనైః=శ్రీజనులచే, మూర్ధ్ని=శిరస్సునందు, భృతాః = ధరింపఁబడిన, అలకాశ్చ=ముంగురులును, ఉపర్యుపరి=పైపైన, సత్కారేఽసి = తైలాదులచే నుపచారములు గలుగుచుండినను, వక్రతాం=వంకరదనమును, ఆవిష్కర్వన్తి=కలుగఁజేయుచున్నవి.

అర్థాంతరము. ఖలాశ్చ = దుర్జనులును, భీరుజనైః = భయపడెడిజనములచేత, మూర్ధ్ని=శిరస్సునందు, భృతా అసి = ధరింపఁబడినవారైనను, ఉపర్యుపరి = పైపైన, సత్కారేఽసి=ధనాదులచే నుపచారము గలుగుచుండినను, వక్రతాం = దుష్టభావమును, ఆవిష్కర్వన్తి = ప్రకటించుచున్నారు.

తా. చెలులచేత నూనె మొదలగువానిచే నుపచరింపఁబడిన శిరమందలి ముంగురు లేలాగు దమవక్రభావమును విడువదో, అట్లే దుష్టులగువారు భయపడువారిచే నమస్కరింపఁబడినవారై ధనాదులచే నాదరింపఁబడినవారైనను, తమస్వభావమగు దౌర్జన్యమును మానరు.

శ్లో. గుణానాన్తరిం పరాం నీత్వా ధనినో ధన్వినో యథా,

నిఘ్నన్తి హృదయం దృప్తా నిదుషాం విద్విషా మివ.

౩

వ్యా.—గుణానితి. ధనినః ధనవంతః పురుషాః, దృప్తా ఉద్ధతా స్పృతః, గుణాన్ అమానిత్వాదీన్, పరా మత్కృష్టాం, ఆన్తరిం సీడాం, నీత్వా గుణాన్ దోషీకృ త్యేత్యర్థః. ని. 'ఆన్తిః సీడాధనుష్కట్యో'రిత్యుభయత్రాప్యమరః. గత్యర్థత్వా న్నయతే ద్వికర్తృకత్వం తేషాం విదుషాం, హృదయం మనః, నిఘ్నన్తి క్షేపయంతి. కథం? ధన్వినో యథా ధానుష్కా ఇవ, ధన్వన్మట్టిన్య వ్రీహ్యదిత్వా దినిప్రత్యయః 'ధన్వీతి వ్రీహ్యది

పాతా' నితి వామనః. తే దృప్తాః రణలాభా ధృష్టా స్సంతః, 'దృఢహర్ష మోహనయో-
రిత్యస్తా ధాతోః క ర్తరి నిష్ఠా-గుణాన్ మార్షిః. ని. 'మార్షి జ్యో శింజిసీ గుణ' ఇత్య
మరః. పరా ముత్తరాం ఆ ర్తింధనుష్కటిం, నీత్వా ప్రావయ్య, విద్విషాం హృదయం
వక్షో నిఘ్నంతి విధ్యంతి.

టీ. ధనినః=ధనముగలవారు, దృప్తాః సంతః=గర్వించినవారై, గుణాన్ = విన
యాదిగుణములను, పరాం=పాచ్చైన, ఆ ర్తిం=పీడను, నీత్వా=పొందించి, ధన్వినో
యథా=విలుకాండ్రవలె, విదుషాం=విద్వాంసులయొక్క, హృదయం=మనసును, విద్విషాం=
శత్రువులయొక్క, హృదయమివ=ఎదనువలె, నిఘ్నన్తి=తల్లడింపఁజేయుచున్నారు.

అర్థాంతరము. ధన్వినః=విలుకాండు, దృప్తాస్సంతః=రణలాభముచే హర్షము
గలవారై, గుణాన్ = అల్లెత్రాళ్లును, పరాం=శ్రేష్ఠమైన, ఆ ర్తిం=వింటిగొప్పును, నీత్వా=
పొందించి, ధనినోయథా=ధనవంతులువలె, విద్విషాం=శత్రువులయొక్క, హృదయం =
ఎదను, విదుషాం=విద్వాంసులయొక్క, హృదయమివ=మనస్సునువలె, నిఘ్నన్తి=
కొట్టుచున్నారు.

తా. యుద్ధాపేక్షగల విలుకాండు తమధనుస్సుల కొప్పులందు అల్లెత్రాళ్లును
బొందించి శత్రువులహృదయములను భేదించునట్లు, ధనవంతులు గర్వించినవారై విన
యాదిసద్గుణములను నశింపఁజేసి విద్వాంసుల మనసులను పృథవఱుచుచున్నారు. ౮

శ్లో. కృపాణేన కథంకారం కృపణ స్సహగణ్యతే,

పరేషాం దానసమయే యస్స్వకోశం విముఞ్చతి.

కృపాణేనతి. కృపణః లోభీ కృపాణేన కరవాలేన సహ. ని. 'కరవాలః కృపా
ణవ'దిత్యమరః. కథంకారం? కథ మిత్యర్థః. 'అన్యధైవ' మిత్యాదినా కరోతే ర్నిరర్థకా
జ్ఞముప్యిత్యయః. గణ్యతే కథ్యతే కృపణస్య కృపాణేన సామ్యాభిధాన మనుచిత
మిత్యర్థః. తత్ర హేతు మాహ-యః కృపాణః, పరేషాం శత్రుణాం దానస్య విదార
ణస్య సమయే కాలే, స్వస్య కోశం పిధానం, విముంచతి. ని. 'కోశోఽస్త్రి కుట్టలే
ఖడ్గపిధానేఽర్థాఘదివ్యయో' రిత్యమరః. కృపణో హి పరేషాం అర్థినాం దానస్య విత
రణస్య సమయే కాలే, స్వస్య కోశ మర్థాఘం, న విముంచతీతి కృపాణా దపి కృప
ణస్య నికృష్టత్వమితి ధ్వనిః.

టీ. యః=వికృపాణము (క త్రి), పరేషాం=ఇతరులయొక్క, దానసమయే=
విదారణసమయమునందు, స్వకోశం = తనయొరను, విముఞ్చతి = విడుచుచున్నదో,
(ఆట్టి క త్రి) పరేషాం=ఇతరులకు, దానసమయే=ఇచ్చెడివేళలో, స్వకోశం = తనధన

సముదాయమును ఇయ్యని, కృపణః=లోభి, కృపాణేన=కత్తితోడ, కథంకారం= ఎన్నిధమున, గణ్యలే=ఎన్నఁబడును? (అనఁగా గౌరవింపఁబడఁడు.)

తా. పరులను ఖండించుసమయమందు తనకోశమును (యొరను) విడుచుచుండు కృపాణము (కత్తి) తోడ, పరదాన సమయమందు తనకోశమును (ధనమును) వదలని కృపణుండు (లోభి) సరిగాఁడు. ప్రాణనాశక మైన కత్తికంటె లోభి నీచుండు.

శ్లో. దృక్పతరనిబద్ధముఁడై కోశనిషణ్ణస్య సహజమలినస్య,

కృపణస్య కృపాణస్యచ కేవల మాకారతో భేదః. అని గ్రంథాంతరము.

శ్లో. మూర్ఖాశ్చ ముకురా శ్చైవ భృశం భూత్యవలేషినః,
పరేషాం సనురూపాణి విపర్యాసేన గృష్ణతే.

వ్యా.—మూర్ఖాఇతి. మూర్ఖా అజ్ఞాః, భృశ మత్యర్థం, భూత్యా సంపదా, అవలేషః గర్వః, యేషాం తే తథోక్తా స్సంతః, ని. 'భూతి ర్భస్తని సంప దీ'త్యమరః. పరేషాం రూపాణి స్వభావాక్, ని. 'రూపం స్వభావే సౌందర్యే చాకార శ్లోకయోరపీ'త్యమరః. విపర్యాసేన వైపరీత్యేన, గృష్ణతే నను జానంత్యేవ. ననుశబ్దో ఽవధారణే. ముకురా శ్చ భృశం భూత్యా భస్తనా అవలేషో వద్దనం యేషాం తే తథో క్తా స్సంతః. ని. 'అవలేషస్తు గర్వే స్యా ల్లేషనే దూషణే'ఽపి చే'తి విశ్వః. పరేషాం రూపాణ్యాకారాక్ విపర్యాసేన విపరీతత్యేన గృష్ణతే నను గృష్ణంత్యేవ 'అత్తనే వదేవ్యనత' ఇతి యస్మాదాదేశః.

టీ. మూర్ఖాః=తెలియనివారు, భృశం=మిక్కిలి, భూత్యవలేషినః=భూతి=సంపద చేత, అవలేషినః=గర్వముగలవారై, పరేషాం=ఇతరులయొక్క, రూపాణి=స్వభావముల ను, విపర్యాసేన=వ్యత్యాసముచేత, గృష్ణతేనను=ఆవశ్యకముగాఁ దెలియుచున్నారు.

అర్థాంతరము. ముకురాశ్చ=అద్దములును, భృశం=మిక్కిలి, భూత్యవలేషినః= భూతి=భస్తముచేత, అవలేషినః=పూతగలవియై, పరేషాం = ఇతరుల, రూపాణి = ఆ కారములను, విపర్యాసేన=వ్యత్యాసముచేత, గృష్ణతేనను=గ్రహించుచున్నవిగా.

తా. గాజుబిల్లులు భస్తము మొదలగువానిచే పూయఁబడినవియై ఇతరుల యా కారములను దారుమారుగా నెట్లు గ్రహించుచున్నవో, యన్నిధమున మూర్ఖులగువారు విశ్వరూపదముగలవారై పరులనుగుణములను దుర్బుణములుగా భావింతురు.

శ్లో. జాడ్యంప్రీమతిగణ్యతేవ తత్తచా దమ్భశ్శచా కై తవం

కూరే నిర్ఘృతామునా విమలితా దైన్యం ప్రియాలాపిసి,

లేజన్విన్యవలిప్తతా ముఖరతా వక్తవ్య శక్తిసిరే
తతోక్తనామగుణో భవే త్పుగుణినాం యోదుర్జునై ర్నాజ్కితః,
ఇట దీని ననుసంధింపవలయును.

శ్లో. మధువ్రతాశ్చ మూర్ధాశ్చ రజసా రూక్షతాం గతాః,
నిత్య మాక్రమ్య గృహ్ణాన్తి సారం సుమనసాం ముఖాత్. ౧౧

వ్యా.—మధువ్రతాశ్చ. మధువ్రతాః భృంగాః, రజసా పుష్పపరాగేణ,
రూక్షతా మస్మిగ్ధతాం, గతాః ప్రాప్తాః, నిత్యం ప్రత్యహం, ఆక్ర మ్యాధిష్ఠాయ,
విభక్తిపరిణామేన నుమనస ఇతి యోజ్యం. సుమనసాం పుష్పాణాం, ని. 'ప్రియ స్యుమ
నసః పుష్ప' మిత్యమరణోశే. ముఖా దగ్రాత్, సారం స్థిరాంశభూతం మకరందం, ని.
'సారో బలే స్థిరాంశే చ న్యాయ్యే క్లిబం వరే త్రిప్వి'త్యమరః. గృహ్ణాన్తి స్వీకుర్వ
తే. 'మూర్ధాశ్చ రజసా రజోగుణేన, గర్వేణ'తి యావత్. రూక్షతా మన్నేహతాం
గతా స్సంతః, నిత్యం సుమనసం, ఆక్ర మ్యాక్షిప్య, లేహం సుమనసాం విదుహం, ము
ఖాత్ ముఖసకాశాత్, సారం సారభూతం అర్థజాతం, గృహ్ణాన్తి జానతే.

టీ. మధువ్రతాః=తుమ్మెదలు, రజసా=పుష్పాడిచేత, రూక్షతాం = కారిన్య
మును, గతాః=పొందినవియై, నిత్యం=ప్రతిదినమందును, ఆక్రమ్య=పుష్పములందుండి,
సుమనసాం=పుష్పములయొక్క, ముఖాత్ = కొనలనుండి, సారః=స్థిరాంశభూతమైన
లేసెను, గృహ్ణాన్తి = అంగీకరించుచున్నవి.

అర్థాంతరము. మూర్ధాశ్చ = మూర్ఖులును, రజసా = రజోగుణరూపమైన
గర్వముచే, రూక్షతాం=అన్నేహభావమును, గతాః=పొందినవారై, నిత్యం=ఎల్లపుడును,
ఆక్రమ్య=విద్వాంసుల నాక్షేపించి, సుమనసాం=పండితులయొక్క, ముఖాత్ =సమీపము
వలననుండి, సారం=శ్రేష్ఠమైనయర్థమును, గృహ్ణాన్తి=తెలియుచున్నారు.

తా. తుమ్మెదలు పుష్పాడిచే మృదుత్వమునువదలి పూవులందును, వానియగ్ర
ములవలననుండి పూదేసె నెట్లు గ్రహించుచున్నవియో, యాలాగుననే మూర్ఖులగువారు
గర్వముచే విద్వాంసుల నాక్షేపించుచు వారిదగ్గరనుండి సరియైనయర్థములను గ్రహించు
చున్నారని భావము.

శ్లో. ద్విజేంద్రోఽపి కలాఢ్యోఽపి కామచారిభవం త్సదా,

నిత్యం నిమజ్జన్నపృథ్వా నాస్తశ్శుద్ధో భవత్యలమ్. ౧౨

వ్యా—ద్విజేంద్రేతి. సదా అనవరతం, కామచారి స్వేచ్ఛాచారి, దురాచార
ఇతి యావత్, భవత్ ద్విజేంద్రో విప్రవర్జ్యోఽపి, కలాఢ్యోఽపి విద్యాసంపన్నోఽపి,

అనేకకాస్త్రాభిజ్ఞోఽసి నిత్య మథౌ, ఉపలక్షణ మేతత్. సముద్రే సదీప్రభృతిషు నిమజ్జ న్నసి, అంత శ్చిద్రే, అల మత్యర్థం, శుద్ధ శ్శుచి ర్నభవతీతి అంతరశుద్ధే రంత రంగత్యేన బలీయత్వా దితి భావః.

అన్యోవ్యర్థః. కామచారీ అప్రతిహతగతిః భవత్ కళాభిః షోడశభిః ఆశ్శోఽసి, సంపూర్ణ కిరణోఽసిత్యర్థః. పార్థమాసాదియాగహేతుతయా ద్విజానాం బ్రాహ్మణానాం, ఇంద్రోఽధిపతిః ద్విజేంద్ర శ్చంద్రమాః, 'సోమోఽస్తాకం బ్రాహ్మణా నాగ్ం రాజే'తి శ్రుతిః. నిత్య మథౌ సముద్రే, నిమజ్జ న్నసి, అస్తమయ ఇతి శేషః. అంత ర్నభ్యే శుద్ధః విమనా న భవతి కళంకిత్వా త్రస్యేతిభావః.

టీ. సదా=ఎల్లపుడును, కామచారీభవత్=విచ్ఛలవిడిగాఁ దిరుగువాఁడు, ద్విజేన్ద్రోఽసి=బ్రాహ్మణశ్రేష్ఠుఁడైనను, కలాశ్శోఽసి=విద్వాంసుఁడైనను, నిత్యం=నియతము గా. అబ్ధా=సముద్రమందును నది మొదలగు వానియందును, నిమజ్జన్నసి=స్నానముచేయువాఁ డైనను, అంతః=మనసునందు, అలం=మిక్కిలి, శుద్ధః=పవిత్రుఁడు, నభవతి=కాఁడు.

ఆరాంతరము. సదా=ఎల్లపుడును, కామచారీ = అడ్డములేని గమనముగలవాఁడు, భవత్=అగుచు, కలాశ్శోఽసి-కలా=పదియాఱుకళలచే, ఆశ్శోఽసి=సంపూర్ణ కిరణ ములుగలవాఁడైనను, ద్విజేన్ద్రోఽసి-ద్విజ = బ్రాహ్మణులకు, ఇన్ద్రోఽసి=పార్థమాసాది యజ్ఞకారణముచే రాజైనను 'సోమోఽస్తాకం బ్రాహ్మణానాగ్ంరాజా' అను శ్రుతిచే (చంద్రుఁడు బ్రాహ్మణులకు దొరయనితేలియవలయును), నిత్యం=నియతముగా, అబ్ధా= సముద్రమందు, నిమజ్జన్నసి=అస్తమయకాలమందు మునుఁగువాఁడైనను, అస్తః=బింబ మధ్యమందు, అలం=మిక్కిలి, శుద్ధః=నిర్మలమైనవాఁడు, నభవతి=కాఁడు.

తా. బ్రాహ్మణుడైనను సకలకాస్త్రములను దెలిసినవాడైనను ప్రతము లాచరిం చుచు తీర్థములందు స్నానముజేయువాడైనను విచ్ఛలవిడిగాఁ దిరుగుచుండేనేని, బ్రాహ్మణాధిపతియై యడ్డములేనిగమనముగలవాడై సంపూర్ణ కలలతోఁగూడినవాడై అస్తమయకాలమందు సముద్రమందు మునుఁగుచుండెడి చంద్రునికి ఎడయందెద్దిభమున కందు దోచుచున్నదియో, యవ్విధమున నేచ్చాచారి యగువానికి చిత్తము పరిశుద్ధ ముగా నుండదు

శ్లో. మహాప్రభజ్జనం ప్రాప్య స్వాస్తేషు కలుషీకృతాః,

ప్రతికూలం విచేష్టంతే సీచాఃకేఽపి జడాశయాః.

౧౩

వ్యా — మహాప్రభమితి. జడాశయాః మందబుద్ధయః సీచాః, మహాప్రభం తేజస్వినం, 'అత్రాస్తహత' ఇ త్యాత్వం. జనంరాజాదికం ప్రా ప్యాభిగమ్య, స్వాంతేషు మనస్సు, సి. 'స్వాంతం హృన్దానసం మన' ఇత్యవరః. కలుషీకృతాః ఆకలుషాకలుషాః సంఘద్యమానాః కృతాః కలుషీకృతాః, పాపబుద్ధిమంత ఇత్యర్థః. అభూతతద్భావే చ్ఛిః.

ని. 'కలువం త్వావిలై నసోరితి విశ్వః. ప్రతికూలం అనుకుూలం యథా తథా, విచేష్టం తే, వ్యాప్తువం తీతి యావత్.

అన్యోవ్యర్థః. నీచాః స్వల్పాః కేఽపి జలాశయాః జలాధారాః తటాకాదయాః, ని. 'జలాశయో జలాధార' ఇత్యమరః. మహాప్రభంజనం మహంతం వాయుం, ని. 'వవన వవమాన ప్రభంజనా' ఇత్యమరః. ప్రాప్య స్వాంతేషు స్వమధ్యేషు కలుషీకృతాః ఆవిలాపా స్సంతః, కూలం రోధః కర్త, ప్రతి లక్షీకృత్య, విచేష్టంతే వ్యాప్తువంతి, ఆగచ్ఛంతీతి యావత్.

టీ. జలాశయాః=మందబుద్ధిగల, నీచాః=దుర్జనులు, మహాప్రభం = మోచైన లేజనుగల, జనం = రాజామొదలగుజనమును, ప్రాప్య=పొంది, స్వాంతేషు = మనస్సులందు, కలుషీకృతాః = పావబుద్ధిగలవారై, ప్రతికూలం = అనుకూలముకానట్లుగా, విచేష్టంతే=వ్యాపించుచున్నారు.

అర్థాంతరము. నీచాః=అల్పములైన, కేఽపి=కొన్ని, జలాశయాః = చెఱువులు మొదలగునవి, (లడల కభేదముగనుక జడ యనుచోట జల యని తెలియవలయును) మహాప్రభంజనం=పెద్దగాలిని, ప్రాప్య=పొంది, స్వాంతేషు=తమమధ్యభాగములయందు, కలుషీకృతాః = కలుగుదుగలవియై, కూలం=గట్టునుగుఱించి, విచేష్టంతే=వచ్చుచున్నవి.

తా. అల్పములగు చెఱువులు మొదలగునవి పెద్దగాలి సోఁకుటచేత మధ్యభాగములందు కలుషితములై, దరుల సెవ్విధమున వ్యాపించుచున్నవో, యవ్విధమున నీచులగువారు లేజనుగల రాజా మొదలగువారి యాశ్రయమును సంపాదించి దానిచే గర్వితులై సాధువు లగువారికి ప్రతికూలముగా ప్రవర్తింతురు.

శ్లో. దత్వా వారం జనాయ స్వం దిక్షు గర్జన్తి యే ముహూః,

తా ను త్నేకవతః ప్రాప్య నన్దన్తి నవనీపకాః.

౧౪

వ్యా.—దత్వేతి. యే దాతార ఇత్యర్థః. దిక్షు స్థితాయ, జనాయ యాచక వర్గాయ, అవారం అనివారితం యథా తథా, స్వం ధనం దత్వా, స్వశబ్ద స్యార్థచారుర్విధ్యం, 'ఆత్తాత్రీ యజ్ఞాతిధనవాచీ స్వశబ్ద' ఇతి కాశికాః. ముహూః గర్జంతి భర్త్యయంతి, ఉత్పేతో గర్వః తద్వతః తాన్ దాత్పూన్, ప్రాప్య అభిగమ్య, వనీపకా యాచకాః న నందంతి న తువ్యంతి, అవినయ స్యాప్రీతిహేతుత్వా దితి భావః.

అన్యోవ్యర్థః. యే, మేఘా ఇత్యర్థః. జనాయ లోకాయ, ప్రాణనాయ స్వం స్వకీయం, వారం వారి, దత్వాఽభివృద్ధ్య, దిక్షు ముహూః గర్జంతి ధ్వనంతి, ఉత్పేకవతః ఉత్పేక సేచనం-వృష్టిరితియావత్-తద్వతో మేఘాన్ ప్రాప్యనవనీపకాః నూతన

కదంబపుష్పాః=నవశబ్దోత్తాతంత్రః=నందంతిహృద్యంతి, కుసుమితా భవంతీతియావత్, వర్తాను ఖలు నీపః కుసుమితో భవతి.

టీ. యే=విదాతలు, దిక్కు=దిక్కులందుండు, జనాయ = యాచకజనమునకు, ఆవారం యథాతథా = తొందరలేనట్లుగా, స్వం=ధనమును, దత్వా=పిసంగి, ముహూః=వల్లమాలు, గర్జంతి=బెదరించుచున్నారో, ఉత్సేకవతః = గర్జముగల, తాన్=ఆదాతలను, ప్రాప్య=దగ్గరి, వనీపకాః=యాచకులు, న నన్దన్తి=సంతసించరు.

అర్థాంతరము. యే=ఏ మేఘములు, జనాయ=జనముకొఱకు (బ్రతుకుకొఱకు), స్వం=తనసంబంధమైన, వారం=నీరును, దత్వా=యిచ్చి, దిక్కు = దిక్కులందు, ముహూః=మాటిమాటికి, గర్జన్తి=ఊరుముచున్నవో, ఉత్సేకవతః = వర్షముగల, తాన్=ఆ మేఘములను, ప్రాప్య=పొంది, నవనీపకాః = కొత్తకడపమ్రాకులు, నన్దన్తి=పూచుచున్నవి.

తా. దాత లగువారు తొందరలేనట్లుగా యాచకులకు తమద్రవ్యము నొసంగి తమకు లోబడినయాయాచకులను పరుషవాక్కులచే బెదరించినచో యాచకులు వారి దగ్గరచేరి సంతసించరు; అనగా దానమిచ్చిన పిదప బెదరింపరాదని భావము.

మేఘములు విఘ్నములేకవర్షించి తమజలమును జనులబ్రతుకునకై యిచ్చి గర్జించినచో కడపమ్రాకులు పుష్పించును. కడపచెట్లు వానకాలమందు పుష్పించుచున్నవని కవి సమయసిద్ధము.

శ్లో. నిత్య మక్షిగతస్యాపి దుర్జనస్యాజ్ఞానస్య చ,

న లక్షయితు మాకార శ్శక్యస్సాన్వనుప్రవేశతః.

౧౫

వ్యా.—నిత్యమితి. నిత్యం అక్షిగతస్య దృష్టివిషయస్య, దృష్టస్యాపీతి యావత్. అథవా అక్షిగతస్య ద్వేష్యస్య. ని. 'ద్వేష్యే త్వక్షిగత' ఇత్యమరః. దుర్జనస్య ఆకారః ఆకృతిః వ్యాపారో వా న్దేన భవేన అనుప్రవేశతో హేతోః లక్షయితుం ద్వేష్యత్వస్య లక్షకర్తుం న శక్యః. అథవా స్వస్తి స్వకీయే జనే అనుప్రవేశతో లక్షయితుం ద్రష్టుం న శక్యలే.

అన్యోఽప్యర్థః. నిత్యం అక్షిగతస్య స్త్రీణాం నయనగతస్య అంజనస్య కణ్ఠలస్య ఆకారః స్వరూపం స్వయో స్వకీయయోః నేత్రయోః అనుప్రవేశతో హేతోః లక్షయితుం దర్శయితుం న శక్య ఇతి. త త్రస్య స్వాభావిక మిత్యర్థః.

టీ. నిత్య=ఎల్లపుడును, అక్షిగతస్య = దృష్టివిషయమునుబొందిన, దుర్జనస్య=నీ యనియొక్క, లేక (అక్షిగతస్య=ద్వేషించదగిన, దుర్జనస్య=దుష్టునియొక్క,) ఆకారః=

ఆకృతి, లేక (వ్యాపారము,) లక్షయితుం=తెలియుటకు, నశక్యః=సాధ్యముకాదు. (అభవా-స్వానుప్రవేశతః-స్వ=తనవారియందు, అనుప్రవేశతః = వెంబడించుటవలన తెలియుటకు సాధ్యముకాదు.)

ఆర్థాంతరము. నిత్యం=ఎల్ల కాలమును, అక్షీకతస్య=స్త్రీలకంటినిబొందిన, అంజనస్య=కాటుకయొక్క, ఆకారః=స్వరూపము, స్వానుప్రవేశతః-స్వ = తననేత్రములయొక్క, అనుప్రవేశతః=ప్రవేశకారణమువలన, లక్షయితుం=చూచుటకు, నశక్యః=సాధ్యము కాదు.

తా. నిత్యము స్త్రీలకన్నులలోనుంచుబడు కాటుక యెవ్విధమున ఆస్త్రీలకంటికి కానఁబడదో, యట్లు కంటికెదురుగనుండి ద్వేషింపఁదగిన నీచుని ద్రోహవ్యాపారమును గనుగొనుటకు శక్యము కాదు. కంటిచే నెదురుగనుండు పదార్థములను చూచుటకు సాధ్యమగునట్లు ఆకంటియందుండు పస్తువును జూచుటకు కాదనునది ప్రసిద్ధము. తనకు మిత్రునివలె కనఁబడుచు నంతరంగమందు ద్రోహముచేయువారినిఁ గాంచుటకుఁ దరముగా దనుట.

శ్లో. లక్షయితై వ్వివ లుభేశాః కిఞ్చిద్రూపం భయాపహమ్,
మార్గణానాం ప్రవర్తనై షేషా యానపరాధినామ్. ౧౬

వ్యా.—లక్షయిత్యేతి. లుభేశాః లోభినః ప్రభవః మార్గణానా మర్థినాం భయాపహం భయం దారిద్ర్యాదిభయం అపహంతీతి తత్తథోక్తం రూపం సౌమ్య మాకారం స్వభావం వా కించి ల్లక్షయిత్వా దర్శయిత్వా, ఏవ కారోఽవధారణే, అన పరాధినా మనవసరణశీలానాం అదుష్టానాంవా మార్గణానాం యాచకానాం షేషాయ నిరసనాయ ప్రవర్తనై ఉద్యుంజతే.

అన్యోఽవ్యర్థః. లుభేశాః మృగయువర్యాః. ని. 'మృగయా ద్భుజకశ్చ స' ఇత్యు మరః. భయాపహం కించిద్రూపం పత్రాదినంభవం లక్షయిత్వా దర్శయిత్వా, మృగే భ్య ఇతి శేషః. అనపరాధినాం లక్ష్యేదినాం మార్గణానాం శరాణాం. ని. 'కలంబ మార్గణశరా' ఇత్యుమరః. షేషాయ మోచనాయ ప్రవర్తనై, మృగాకప్రతీతి శేషః.

టీ. లుభేశాః=లోభులగుదొరలు, మార్గణానాం=యాచకులయొక్క, భయాపహం=భయమునుబోఁగొట్టునట్టి, రూపం=సౌమ్య కారమును, కిఞ్చిత్=శొనిచెముగా, లక్షయితైవ=చూషించియే, అనపరాధినామ్=అపరాధులుకానియట్టి, మార్గణానామ్=యాచకులయొక్క, షేషాయ=ఆశేషములకు, ప్రవర్తనై=ఉద్యమించుచున్నారట.

అర్థాంతరము. లుభేకాః=శ్రేష్ఠులైన వేటకాండ్రు, భయాపహమ్=భయమును బోగొట్టెడి, కిష్కిద్రుపమ్=అకులు మొదలగువానిచే కప్పబడిన తమయాకారమును, లక్షయిత్వా=కనఁబఱచి, అనపరాధినాం=లక్ష్యములను (గుఱిసి) భేదించునట్టి, మార్గణా నామ్=అంబులయొక్క, తేపాయ=విడుచుటకు, ప్రవర్తన్తే=తొడఁగెదరు.

తా. వేటకాండ్రుగు బోయలు మృగములను జంపుటకై యాకులు మొదలగు వానిచేత తమయాకారమును మఱుగుపఱచి గుఱిపెట్టి మృగములకై యమ్ములనేయువిధమున లాభులగు రాజులు యాచకులభయము నపహరించునట్టి సుందరాకారమును గనఁబఱచి అపరాధులు కానట్టి యాచకుల నాక్షేపింతురు.

శ్లో. సీతోఽప్యభ్యస్తర త్వేన జన్తైః ప్రాణసమానతామ్,

ఖలో వాయురి వారూపో దుర్గ్రహ స్పర్శనం వినా. ౧౭

వ్యా.—సీతఇతి. అభ్యంతరత్వే నాంతర్మురిత్వేన హేతునా జన్తైస్సాధుభిః ప్రాణసమానతాం ప్రాణేన సమానతాం సీతోఽసి, ఆప్తత్వే నాంగీకృతోఽపీ త్యర్థః. ఖలో దుర్జనః స్పర్శనం వినా వితరజేన వినా ఆరూపః దుష్టభావో భవతి. కథంవాయురివ. సోఽసి జన్తైః ప్రాణిభిః ప్రాణతాం ప్రాణవాయుతాం సమానతాం సమానవాయుతాంచ సీతోఽసి ఆరూపోనీరూపః స్పర్శనం వినా స్పర్శనగుణం విహాయ దుర్గ్రహః గృహీతు మశక్యో భవతి. నీరూపస్పర్శవాక్ మరు దితి తార్కికపక్షః దుర్గ్రహ ఇతి 'తావత్స్వ' పీత్యాదినాఖల్పిత్యయః.

టీ. అభ్యంతరత్వేన=లోపలనుండు కారణముచే, జన్తైః=సాధుజనులచేత, ప్రాణసమానతామ్ = ప్రాణములతో సమానభావమును, సీతోఽసి = పొందింపఁబడినవాడైనను, ఖలిః=నీచుఁడు, స్పర్శనంవినా = దానమునువిడిచి, ఆరూపః=దుష్టస్వభావముగలవాడై, దుర్గ్రహః=తెలిసికొనఁదగనివాఁడుగ నున్నాఁడు.

అర్థాంతరము. అభ్యంతరత్వేన = శరీరములోపలనుండు కారణముచే, జన్తైః = మనుష్యులచేత, ప్రాణసమానతాం=ప్రాణవాయువుయొక్కయు, సమానవాయువుయొక్కయు భావమును, సీతోఽసి=పొందింపఁబడినదియైనను, ఆరూపః=రూపములేనిదియై, స్పర్శనం వినా=స్పృశించుగుణమునువిడిచిన, వాయురివ=గాలివలెనే, దుర్గ్రహః=వట్టుటకుఁ దగనివాఁడగుచున్నాఁడు.

తా. సీచుఁడగువాఁడు మిత్రునివలెనే లోఁబడినవాడై యుండుటచే సాధుజనులచేత ప్రాణములకుసమానముగా నెన్నఁబడినవాడైనను కొంచెమైనను దానగుణము లేక శరీరములోప్రాణవాయువువనియు సమానవాయువువనియుఁ బేర్కొనఁబడి రూపరహితమై స్పృశించుగుణములేని వాయువువలె గ్రహించుటకు యోగ్యుఁడుకాఁడు.

“రూపరహిత స్వర్ణవాక్ వాయుః” అని యుండుటచే వాయువునకు రూపము లేకున్నను స్వర్ణగుణము కలదు; దుర్జనునకు స్వర్ణ (ఈవి) గుణములేనందున వాయువునకంటె దుర్గ్రహుఁడనిభావము.

శ్లో. ప్రియార్థతృష్టా మాపాద్య విప్రలక్ష్మీన ఖేదయన్,
వినాపి విగ్రహం లోకాన్ కామవ బద్ధతే ఖలః.

౧౮

వ్యా.—ప్రియార్థేతి. ఖలః దుర్జనః. ‘శిశునో దుర్జనః ఖల’ ఇత్యమరః. విగ్రహం వినాఽపి కలహేన వినాఽపి ప్రియార్థతృష్టాం అభీష్టధనాదివాంఛాం ఆపాద్య జన్యత్వా విప్రలంభేన వినంవాడేన. ని. ‘విప్రలంభో వినంవాద’ ఇత్యమరః. అథవా విప్రలంభేన పంచనయా లోకాన్ సాధుజనాన్ ఖేదయన్ క్లేశయన్ బాధతే. కథం కామవత్ మన్దగ్ర ఇవ. సోపి విగ్రహం వినా స్వయ మశరీరోఽపి ప్రియార్థతృష్టాం ప్రియతమాప్ర యోజనాకాంతాం ఆపాద్య విప్రలంభేన విరహేణ ఖేదయ స్సంతాపయన్ లోకాన్ కామకజనాన్ బాధతే.

టీ. ఖలః=నీచుఁడు, విగ్రహంవినా = కలహములేకున్నను, ప్రియార్థతృష్టాం= ఇష్టమైన ధనాశను, ఆపాద్య=కలిగింపఁజేసి, విప్రలక్ష్మీన = విపరీతముగా పలుకుట చేత, లేక పంచనచేత, లోకాన్=జనులను, ఖేదయన్ = దుఃఖమునొందింపఁజేసెడి, కామవత్=కోర్కెలవానివలె, బాధతే=పీడించుచున్నాఁడు.

అర్థాంతరము. విగ్రహంవినా = శరీరమునువిడిచి, ప్రియార్థతృష్టాం=ప్రియా=ప్రియురాలియొక్క, అర్థ=ప్రయోజనముయొక్క, తృష్టాం=అభిలాషను, ఆపాద్య = కలుగఁజేసి, విప్రలక్ష్మీన=వియోగముచేత, లోకాన్=కామకజనులను, ఖేదయన్=గానిపఱుచుచుండెడి, కామవత్ = మన్దధునివలె, బాధతే = సాధుజనులను బాధించుచున్నాఁడు.

తా. దుష్టుఁడగువాఁడు కలహింపక యుండియు, ఇష్టమైనధనాదులం దాశగలుగఁజేసి వృత్తాసముగా పలుకుటచేతగాని పంచనచేతగాని సాధుజనులను, శరీరములేక ప్రియురాండ్రయం దాశగలిగించి యట్టిప్రియాంగనలను విడిచియున్న కాలమున కామకజనులను బాధపఱుచుకామునిబోలి బాధించుచున్నాఁడు.

శ్లో. పురుషా వివరం ప్రాప్య కేఽప్యలక్ష్మీతసంభవాః,

దూషయన్తి మహావంశాన్ ముఖే తీక్ష్ణో ఘృణా ఇవ.

౧౯

వ్యా.—పురుషాఇతి. అలక్ష్మీతః అజ్ఞాతః సంభవః ఉత్పత్తిస్థానం యేషాం తే తథోక్తాః. అకులీనా ఇత్యర్థః. కేఽపి పురుషాః వివరం చిద్రం, దోషలేశ మిత్యర్థః.

తత్సా) ప్యాభిగమ్య, దృష్వేతి యావత్. మహాపంశాక్ కులీనాక్ కులేషు ఘనాక్ ముఖే తీక్ష్ణః కటుతరపచనా స్సంతః దూషయంతి నిందంతి. కథం? ఘనా ఇవ ఘన విశేషా ఇవ. లేఽసి ఆలక్షితసంభవా ఆజ్ఞాతజన్తానః ముఖే తీక్ష్ణః నిశితముఖాః వివరం భిద్రం ప్రాప్య మహాపంశాక్ మహతో వేణూక్ దూషయంతి వృద్ధయంతి. వేణూ నాం దూషణం నామ గృహాదికర్త స్వనర్హత్వం.

టీ. ఆలక్షితసమ్భవాః - ఆలక్షితః తెలియని, సంభవాః=పుట్టుకగల, కేఽసి= కొందఱైన, పురుషాః=మనుష్యులు, వివరం=రంధ్రమును(అనఁగా దోషసమయమును), ప్రాప్య=పొంది (చూచి), మహాపంశాక్=గొప్పకులమందుఁ బుట్టినవారిని, ముఖే=మొగమునందు, తీక్ష్ణస్సంతః = పరుషవచనములు గలవారగుచు, దూషయన్తి = మానము పొంగొట్టెదరు.

అథాంతరము. ఆలక్షితసంభవాః=తెలియఁబడనిపుట్టుకగల, ముఖే=మొగమందు, తీక్ష్ణః=కారిన్యముగల, వివరం=రంధ్రమును, ప్రాప్య=పొంది, మహాపంశాక్=పెద్ద పెద్దళ్ళను, ఘనా ఇవ=కట్టెలలోని పురుగులవలె, దూషయన్తి=చెఱచుచున్నారు.

తా. ఇట్టిపంశమునందుఁ బుట్టినవారని దెలియుటకుగాకయుండు కొందఱు దుష్టులు మంచికులమందుఁబుట్టిన గొప్పవారని సమయముగనిపెట్టి పెద్దళ్ళలోనుండు పురుగులెట్లు గూఢముగాపుట్టి రంధ్రములవలన మెల్లఁగా లోపలఁబ్రవేశించి వాడిగలముఖములుగలవియై యాపెద్దళ్ళను జెఱచుచున్నవో, అవ్విధమున గొప్పవారిని పరుషవచనములచేత నిందించుచున్నారు.

శ్లో. అదాక్షిణ్యా దతి వోగ్రాః పవనా ఇవ దుర్జనాః,

గురూనసి ప్రతిక్షేప్తం ప్రయతస్తే క్షమాభృతః.

౨౦

వ్యా.—అదాక్షిణ్యాదితి. దుర్జనాః దక్షిణ స్సరళః, ఋణ రితి యావత్ తస్య భావో దాక్షిణ్యం. ని. 'దక్షిణ స్సరళోదారపరచ్ఛందాను వర్తిష్య'తి విశ్వః. తదభావాద్ధేతోః అతీ వాత్యంతం ఉగ్రా ఆసహ్యః క్షమాభృతః క్షమా కాలినః గురూ నసి ఆచార్యా నసి ప్రతిక్షేప్తం నిందితుం ప్రయతస్తే. క్రద్ధో హన్యా ద్గురూనపీ'తి న్యాయః. దక్షిణః ఖలు పవమానో మృదు ర్వాతి తదభావాత్ గురూక్ బృహతః క్షమాభృతః పర్వతా. నసి ప్రతిక్షేప్త మున్మూలయితుం ప్రయతస్తే.

టీ. దుర్జనాః=నిచులు, అదాక్షిణ్యాత్=సరళభావములేనందున, అతీవ=మిక్కిలి, ఉగ్రాః=కోపముగలవారై, క్షమాభృతః = శాంతమునుపహించియుండు, గురూనసి=గురువులనుకూడ, ప్రతిక్షేప్తం=ఆక్షేపించుటకు, ప్రయతస్తే=ప్రయత్నించుచున్నారు.

ఆధాంతరము. అదాక్షిణ్యత్ = దక్షిణదిక్కునందు పుట్టకుండుటవలన, ఉగ్రాః = సహించుటకుశక్యముగాకయుండు, గురూక్ = గొప్పదైన, ఉమాభృతః = భూధరములను (కొండను), ప్రతిక్షేప్తం = కదలించుటకు సమర్థములైన, పవనా ఇవ = నాయువులవలెనే ప్రయతస్తే = ప్రయత్నించుచున్నారు.

తా. దక్షిణదిశయందుపుట్టక పెద్దకొండలనుకూడ పొర్లించుటకు సమర్థములైన, వాయువులవలె, చక్కనిస్వభావములేక కోపముగలిగిన దుష్టులు గొప్పవారగు నాచార్యులనుకూడ నిందింతురు.

శ్లో. దుష్టానైశ్చ ద్విరేషైశ్చ మలినై స్సుమనోగణః,

ఆత్తగన్ధోఽపి సహజం మార్దవం న విముఞ్చతి.

౨౧

వ్యా.—దుష్టానైశ్చ. మలినైః పాపేన మలీమనైః, 'జ్యోత్స్నా తమిస్త్రే' త్యాదినా మలినశబ్ద స్సాధుః. దుష్టానైః దుష్టజ్ఞానైః, అథవా దుశ్శబ్దః ఈషదధే, కించి జ్ఞానైః పురుషైః ఆత్తగంధోఽపి తిరస్కృతోఽపి. ని. 'ఆత్తగంధోఽభిభూత స్సాస్త్రి ది'త్యమరః, సుమనోగణః విద్యత్సమూహః సహజం స్వాభావికం మార్దవం మృదు చిత్తతాం, కృపాభుతామితి యావత్ న విముంచతి న త్యజతి. మలినై ర్మీలై ర్వి రేషైః, ద్వా రేషా భ్రమరశబ్దగతౌ యేహం త ఇతి శబ్దభర్తౌ చార్థస్య వ్యవదేశః, భృంగై రాత్తగంధోఽపి స్వీకృతపరిమళోఽపి సుమనోగణః పుష్పనికరః సహజం నైజంమార్దవం సఖిచేద్యతాం న విముంచతి. తత్తస్య స్వాభావికో గుణః.

టీ. మలినైః = పాపముచే దూషింపఁబడిన, దుష్టానైః = తెలివిలేని, లేక-కొంచెము తెలివిగలపురుషులచేత, ఆత్తగన్ధోఽపి = తిరస్కృతుడైనను, ('ఆత్తగన్ధస్తీరస్కృతః' అనీ అమరము.) సుమనోగణః = విద్వాంసులసముదాయము, సహజం = కూడఁబుట్టినట్టి, మార్దవం = మెత్తనిభావమును (దయను), నవిముఞ్చతి = విడువదు.

ఆధాంతరము. మలినైః = నల్లనైనట్టి, ద్విరేషైః = తుష్టెదలచేత, ఆత్తగన్ధోఽపి - ఆత్త = స్వీకరింపఁబడిన, గన్ధోఽపి = పరిమళముగలదియైనను, సుమనోగణః = పూవుల సముదాయము, సహజం = తనంతటనేగలిగిన, మార్దవం = మెత్తనిదనమును, నవిముఞ్చతి = విడువదు.

తా. తుమ్మెదలచేత గ్రహింపఁబడిన పరిమళముగలదియైనను, పుష్పము రెవ్విధమున తనమృదుభావమును విడువదో యవ్విధమున పండితుఁడగువాఁడు పాపులగు దుర్జనులచే తిరస్కృతుఁడైనను తన సాధుత్వమును విడువఁడు.

శ్లో. గమ్భీరం చ ప్రసన్నం చ ధనినో మానసం మహత్,

ద్విజానా ముపకారాయ శుచీనాం కేన నిర్మితమ్.

౨౨

వ్యా.—గంభీరమితి. గంభీరం - గాంభీర్యవచ్చాపలాది దోషరహితమిత్యర్థః. ప్రసన్నం శ్రోధాదివిరహితం అతనివ మహత్ అనుపమానం ధనినో ధనవతః పురుషస్య సంబంధి మానసం మనః - ప్రజ్ఞాదిపాతా న్ననశ్శబ్దస్య స్వాగ్ధేచ్ఛ ప్రత్యయః, శుచీనాం మనః కర్తృభ్యాం శుద్ధానాం ద్విజానాం విప్రాణాం ఉపకారాయ దానలక్షణాయ కేన పురుషేణ. యద్వా కేన బ్రహ్మణా నిర్మితం సృష్టం. ని. 'శో బ్రహ్మత్వా నిలార్కేష్వీ'తి విశ్వః. పాత్రవ్యయస్య దుర్లభత్వా దితి భావః.

అన్యోఽవ్యర్థః. ధనినః కుబేరస్య సంబంధి గంభీరంపూర్ణం, అగాధ మితి యావత్. ని. 'నిమ్నం గంభీరం గంభీర ముత్తానం తద్విపర్యయే' ఇత్యమరః. ప్రసన్నం వర్షాద్యకలుషం మహా ద్వికాలం మానసం మానసాఖ్యం సరః శుచీనాం శుభ్రాణాం ద్విజానాం పక్షిణాంహంసానా మితి యావత్. ని. 'దంతవిప్రాండజాద్విజాః, శుక్ల శుభ్ర శుచి శ్వేతే' త్యుభయత్రా ప్యమరః. ఉపకారాయ ఆశ్రయలక్షణాయ కేన వా పురుషేణ బ్రహ్మణావా నిర్మితం - వర్షాను హంసాః ఖలు మానసే వసంతి.

టీ. గమ్భీరం = చపలాదిదోషములేనిదియు, ప్రసన్నం = శోషములేనిదియు, మహత్ = సమానములేనిదియునగు, ధనినః=ధనవంతులయొక్క, మానసం = మనస్సు, శుచీనాం=మనసుచేతను గృత్యముచేతను బరిశుద్ధులైన, ద్విజానాం=బ్రాహ్మణులయొక్క, ఉపకారాయ=దానలక్షణమైన యుపకారముకొఱకు, కేన=ఏపురుషునిచే (లేక బ్రహ్మచేత), నిర్మితం = చేయఁబడెను? ('శో బ్రహ్మనిలార్కేషు' అని ఆ) అనఁగా తనతన గల్గినదని భావము.

అర్థాంతరము. ధనినః=కుబేరునియొక్క, గమ్భీరం=సంపూర్ణమైన, ప్రసన్నం =నిర్మలమైన, మహత్ =వికాలమైన, మానసం=మానససరోవరము, శుచీనాం=తెల్లనైనట్టి, ద్విజానాం=పక్షులయొక్క, అనఁగా హంసలయొక్క, ఉపకారాయ = ఆశ్రయలక్షణమైన యుపకారముకొఱకు, కేన=ఏపురుషునిచేత, (అథవా బ్రహ్మచేత,) నిర్మితం = నిర్మింపఁబడెను ?

తా. ఎప్పుడు నిండియుండుటచే మిక్కిలి లోతుగలిగి నిడివిగలదియై లేటయగు నీటిచే మేటియై కుబేరసంబంధమై తెల్లనివత్తులైన యంచల కుబకారమైయుండు మానససరోవరమువలె చాంచల్యాదిదోషరహితమై యసదృశమై పరిశుద్ధులైన బ్రాహ్మణుల కుబకారమైన ధనవంతులమనస్సు ఏపురుషునిచేతనిర్మింపఁబడెనో యనుట. ఇచట (క) అను శబ్దము బ్రహ్మకు పేరగుటచే ఏ బ్రహ్మచే నిర్మింపఁబడెనోయనియును తెప్పవచ్చును. ద్విజశబ్దము పక్షికిని బ్రాహ్మణునకును పేరగును. అంచలు మానససరోవరమందు పర్వాకాలమున పనించుట యనునది కవినమయసిద్ధము. ౨౨

శ్లో. గుణినో వృత్తవిమలా మహావంశప్రసూతయః,

ముక్తామయాః ప్రకాశంతే నరా హరా ఇవోజ్జ్వలాః. ౨౩

వ్యా.—గుణిన ఇతి గుణినః గుణాః వినయాదిగుణాః తైస్సంపన్నాః వృత్తం చరిత్రం - సదాచార ఇతియావత్ - లేన విమలాః పూతాః మహావంశప్రసూతయః సత్కులోద్భూతాః నరాః ముక్తామయాః వ్యాధిరహితాః ఆతపివోజ్జ్వలాః విరాజమానదేహః స్సంతః ప్రకాశంతే అధికం శోభంతే - కథం? హరా ఇవ ముక్తాదామసీవ. లేఁపి గుణినః తంతుమంతః-సూత్రప్రతా ఇత్యర్థః - వృత్తా శ్చలే విమలా శ్చలే తథోక్తాః - పర్వులా నిర్వులా శ్చేత్యర్థః - మహావంశప్రసూతయః మహావేణుసంభూతాః - తదుక్తం. “కరీంద్రజీమూతపరాహశంఖమత్స్యాహి శుక్త్యుద్భవవేణుజాని, ముక్తాఫలాని ప్రథితాని లోకే లేషాం చ శుక్త్యుద్భవ మేవ భూరి” తి-ముక్తామయాః మాతృకప్రచురాః ఆతపివోజ్జ్వలా స్సంతః ప్రకాశంతే.

టీ. గుణినః=వినయాదిగుణములుగలయట్టియు, వృత్తవిమలాః=వృత్త=మంచియాచారముచేత, విమలాః=పరిశుద్ధులైనట్టియు, మహావంశప్రసూతయః=మహావంశ=గొప్పకులమందు, ప్రసూతయః=పుట్టుకగలిగినట్టియు, ముక్తామయోజ్జ్వలాః=ముక్త=విడువఁబడినట్టియు, ఆమయ = రోగములేనట్టియు, నరాః=మనుజులు, ఉజ్జ్వలాః=మిక్కిలి ప్రకాశముగా, ప్రకాశంతే=లేజిరిల్లుచున్నారు.

అర్థాంతరము. గుణినః=సూత్రములుగలట్టియు, వృత్తవిమలాః=గుండ్రములును నిర్వులములునైనట్టియు, మహావంశప్రసూతయః - మహావంశ = గొప్పవెదుళ్లయందు, ప్రసూతయః=పుట్టుకగలట్టియు, (‘కరీంద్రజీమూతపరాహశంఖమత్స్యాహి శుక్త్యుద్భవవేణుజాని, ముక్తాఫలాని ప్రథితాని లోకే లేషాం చ శుక్త్యుద్భవమేవ భూరి’ అనుటచే వెదుళ్ళయందు ముత్యములుపుట్టుట ప్రసిద్ధము.) ముక్తామయోజ్జ్వలాః=మిక్కిలి ప్రకా

శించుచుండెడి ముత్యములయొక్క, హారాభవ = సరములవలె, ప్రకాశంతే = వెల్లుచున్నారు.

తా. మంచిగుణములును సదాచారమును పరిశుద్ధత్వమును గొప్పపంశమునం దుద్భవమును రోగరాహిత్యమునుగల మనుష్యులు, దారములయందు గుండ్రమును లేటయును పెద్దపెద్దయందు జన్మమును ముక్తాఫలప్రాచుర్యమునుగల కంఠసరములను బోలి పోలుచుచున్నారు.

శ్లో సాధుసంతానభాజో యే సంత స్సంశ్రితనన్దనాః,

న తే ముఖ్యుని పఖ్యత్వే పౌదార్థ్యం స్వర్ద్రమా ఇవ. ౨౪

వ్యా.—సాధ్వితి. సాధు ప్రశస్తం సంతానం కులం భజంతీతి సాధుసంతాన భాజః సత్కులోద్భూతాః - అథవా సాధుసంతానభాజః - సత్పుత్రభాజః భజోజ్ఞీరితి జ్ఞీప్రత్యయః-అత ఏవ సంశ్రితనందనాః ఆశ్రితసంతోహాః - నిత్యం సంతుష్టా ఇతి యావత్ - యేసంతః సజ్జనా స్సంతి - తే సంతః పంచత్వే ఆత్మయే - మరణకాల ఇతి యావత్. ని. “స్వాత్మపంచతా కాలధర్మోద్దిష్టాంతఃప్రళయో త్యయ” ఇత్యమరః. ఔదార్థ్యం మహత్త్వంవా. ని. “ఉదారో దాతృమహతో” రిత్యమరః - న ముంచంతి న త్యజంతి-అమోచనస్య నిఖిలప్రాముఖ్యహేతుత్వా దితి భావః - కథం? స్వర్ద్రమా ఇవ దేవతరవ ఇవ. తేషి సాధు ప్రశస్తం సంతానం సంతానాఖ్యం తే వ్యస్యతమం తరుం భజంతీ తే తథోకాః. సంతానాఖ్యతరు సహితా ఇత్యర్థః-సంశ్రితనందనాః ఆశ్రితనందనాఖ్యవనాః తే స్వర్ద్రమాః పంచానాం పంచసంఖ్యాకానాం భావః పంచత్వం తస్మిన్నపి-స్వయంపంచా పీత్యర్థః - ఔదార్థ్యం అఖిలక్షితార్థప్రదత్వం న ముంచంతీతి - తత్తేషాం స్వాభావికో గుణ ఇతి భావః.

టీ. సాధుసంతానభాజః - సాధు = ప్రశస్తమైన, సంతాన=కులమును (లేక పుత్రులను), భాజః=పొందినవారు, కనుకనే, సంశ్రితనన్దనాః - సంశ్రిత=పొందఁ బడినట్టి, నందనాః=సంతనముగల, యే=ఏకత్వరూపులుగలవో, తే=వారలు, పఖ్యత్వే=మరణసమయమునందైనను, ఔదార్థ్యం = దాతృత్వమును (అథవా గొప్పతనమును), న ముఖ్యుని=విడువరు.

అర్థాంతరము. సాధుసంతానభాజః-సాధు=ఎన్నఁదగిన, సంతాన=సంతానమును పేరుగల దేవవృక్షమును, భాజః=పొందినట్టియు, సంశ్రితనన్దనాః=ఆశ్రయింపఁబడిన నందనోద్యానముగలట్టియు, యే=ఏకల్పవృక్షములుగలవో, పఖ్యత్వే=పఖ్యసంఖ్యాత్వమందును, ఔదార్థ్యం=దాతృభావమును, నముఖ్యుని=విడువవో, తే=అట్టి, స్వర్ద్రమా

ఇవ=కల్పవృక్షములవలె (సాధుసంతానాది గుణములుగల సత్పురుషులు) న ముఖ్యుని విడువరు.

తా. సంతానమనుపేరుగల వృక్షమునుబొంది చేపేంద్రుని నందనోద్యానమందుండు అయిదు కల్పవృక్షములనుబోలె సత్పురుషులు పొగడఁదగిన కులముగలవారై యెల్లపుడు సంతోషించుచు తమయంత్యకాలమందైనను, అనఁగా కష్టకాలమందుకూడ, తమ గౌరవమైన దాతృభావమును విడువరు. ౨౪

శ్లో. స్వయం ఛేద ముపేత్థ్యాపి పరా నామోదయన్తియే,
భద్రశ్రియస్తే జాయస్తే స్వగోత్రస్య ప్రసిద్ధయే. ౨౫

వ్యా.—స్వయ మితి. యే పురుషాః స్వయం ఛేదం నాశం ఉపేత్థ్యాపి-పరై రితి శేషః - పరా నన్యా నామోదయంతి తే పురుషాః భద్రశ్రియః ప్రశస్తసంపదో జాయంతే-కించ స్వగోత్రస్య స్వకులస్య ప్రసిద్ధయే ఖ్యాతయే చ భవంతి.

అన్యోవ్యర్థః. యే తరవః ఛేదం ఊభం ఊదత్వం వా ఉపేత్థ్యాపి పరా నామోదయంతి ఆమోదవతః కుర్వంతి-అతిసౌరభవతః కుర్వంతీతి యావత్ - ఆమోదశబ్దాత్ తత్కరోతీతిజ్ఞాం తాల్లభ-తే భద్రశ్రియః చందనతరవః. ని “భద్రశ్రీశ్చందనో స్త్రియా” మిత్యమరః-స్వగోత్రస్య మలయాచలస్య ప్రసిద్ధయే జాయంతే సభద్యంతే. ని. “గోత్రం నామ్ని కులేచల” ఇతి విశ్వః.

టీ. యే=వినరులు, స్వయం=తాము, ఛేదం=నాశమును, ఉపేత్థ్యాపి = పరుల వలనఁబొందియైనను, పరా=ఇతరులను, ఆమోదయన్తి=సంతసించఁజేయుదురో, తే=అట్టిపురుషులు, భద్రశ్రియః = మంచిసంపత్తుగలవారగుటయేకాక, స్వగోత్రస్య=తమ కులముయొక్క, ప్రసిద్ధయే=ప్రఖ్యాతికొఱకు, జాయస్తే=పుట్టుచున్నారు.

అర్థాంతరము. యే = ఏమ్రానులు, స్వయం=తాము, ఛేదం = సమసిపోవుట ను, ఉపేత్థ్యాపి = పొందినప్పటికిని, పరా=ఇతరులను, ఆమోదయన్తి = సువాసన గలవారినిగాఁజేయుచున్నవో, తే=అట్టి, భద్రశ్రియః=గంధపుష్పాఁకులు, స్వగోత్రస్య=స్వ=తమ, గోత్రస్య=పర్వతమైన మలయముయొక్క, ప్రసిద్ధయే=ప్రఖ్యాతికొఱకు, జాయస్తే=కలుగుచున్నవి.

తా. గంధపుష్పాఁకులు నరులచే నరుకబడి సానతాలయందు నూరుటచే సమసి పోవుచున్నవైనను పరులకెన్నిధమున పరిమళమును గలుగఁజేయుచు తమ పుట్టినస్థలమగు మలయపర్వతమునకు ప్రసిద్ధి గల్గించుచున్నవో యాతీరున సత్పురుషులగువారు తమకు కష్టము గల్గినప్పటికిని పరులను సంతసించఁజేయుచుండుటవలన, సంపత్తుగలవారై తమ

వంశమునకుఁ బ్రఖ్యాతిని గలుగఁజేయుదురు. గంధపుమ్రాఁకులు అంతటఁగలిగి యుండి నను మలయపర్వతమునందే ప్రసిద్ధి యగుట కవినమయ సిద్ధము.

ఇట్టి మలయాచలములు నాలుగున్నవనియు, అందు ఏలకులు, లవంగములు, జాబి కాయలు, మిరియములు, శ్రీ గంధవృక్షములుగలది యొకటియనియు, పగడపుమ్రాఁకులు, ముత్యములు, రత్నములగనులఁ, కర్పూరకదళికలుగలిగి యగస్త్యమునిశియసికిపట్టై సమా పమున తామ్రపద్మీనదిగలిగి సేంహములకు స్థానమైనది రెండవదియనియు, దేవతలకు స్థానమై, జనులకు రోగకరమై, యెఘుడును ఫలపుష్పములుగలతి మూడవదనియు, బంగరుకోటలుగలిగి రత్నఖచితములైన మందిరములచే నొప్పివాకిటిగడమ్రాఁకులందుదేవేంద్రచిత్రములై రావణాసురునకు స్థానమై కోకిలాలాపనుందరందై చల్లనిగాలి యెల్లది క్కులకు గలెగించి లంకయనంబరంగినది నాలవ మలయ మనియు, ఆలంకారకాస్త్రంబు లందుఁ గనందగు.

శ్లో. కర్ణలజ్ఘిగుణోత్కర్షా వదాన్యా ధన్వినో యథా,
నిష్ఫలాక్ న విముఞ్చన్తి మార్గణాక్ సంగరే స్థితాః.

వ్యా.—కర్ణేతి. కర్ణలంఘిగుణోత్కర్షాః శ్రవణప్రాప్తి వినయాధిక్యాః వదాన్యాః బహుప్రదాః పురుషాః. ని. “స్వర్సదాన్యస్థూలక్షదానకౌండాబహుప్రద” ఇత్యమరః. సంగరే ప్రతిజ్ఞాయాం స్థితాః కృతప్రతిజ్ఞ ఇత్యర్థః. ని. “ప్రతిజ్ఞాజనం విదావత్స సంగర” ఇత్యమరః—మార్గణాక్ అర్థిజనాక్ నిష్ఫలాక్ నిర్ధనాక్ న విముంచంతి న ప్రేషయంతి—కథం, ధన్వినో యథా ధానుష్కా ఇవ—యథా శబ్ద స్సాదృశ్య పాచకశబ్ద పర్యాయ ఇతిదండి. తేఽపి కర్ణలంఘిగుణోత్కర్షాః ఆకర్ణాకృష్టమార్దీకాః సంగరేయుద్ధే స్థితాః మార్గణాక్ బాణాక్ నిష్ఫలాక్ నిశ్శల్యాక్ న విముంచంతి — నిశ్శల్య శరమోచనస్యాకించితక్రూరత్వాదితి భావః.

టీ. కర్ణలజ్ఘిగుణోత్కర్షాః = కర్ణ=చేవిని, లజ్ఘి=పొందుచుండెడి, గుణ = వినయాదిగుణములయొక్క, ఉత్కర్షాః=గొప్పతనముగల, (లేక రాధేయునిమీఱిన దానగుణాధికులైన), వదాన్యాః=దాతలైనపురుషులు, సంగరే=సత్యమైన ప్రతిజ్ఞయందు, స్థితాః=ఉన్నవారై, నిష్ఫలాక్ = పేదలైన, మార్గణాక్=యాచకజనులను, న విముఞ్చన్తి=విడువరు.

అర్థాంతరము. కర్ణలజ్ఘిగుణోత్కర్షాః = చేవినిదాటుచుండు అల్లెత్రాటియొక్క మిక్కుటముగల, సంగరే=యుద్ధమందు, మార్గణాక్ = బాణములను, నిష్ఫలాక్=అలా

గులులేనివానిని, ధన్వినో యథా=విలుకాండ్రవలె, (వినయాది సుగుణములుగల దాతలైనపురుషులు) న విముఞ్చన్తి=విడువరు.

తా. దాతలందు ప్రసిద్ధుడైన కర్ణునిమీఱుచుండెడి గూఢాధిక్యముగలిగి నత్యుప్రతిష్ఠ గలిగిన దాతలు చెవిపఱకు నీడ్వఁబడి యల్లెత్తాడుగలిగిన విలుకాండ్రు అలుగులులేని బాణముల నెవ్విధమున విడువరో, యట్లు పేదలగువారిని చే విడువరు. ౨౬

శ్లో. ముఞ్చన్త శ్చాపలరుచిం యే స్థితాః పావనే పథి,

ఘనా ఇవార్ద్రహృదయాః ప్రథనే లేదిగన్తరే. ౨౭

వ్యా.—ముంచంతఇతి. యే పురుషాః చాపలేరుచి మిచ్ఛాం ముంచంతః-చాపలదోషరహితా ఇత్యర్థః-పావనే శుద్ధే పథి స్థితాః-సదాచారనిష్ఠా ఇత్యర్థః-ఆర్ద్రం కృపారసభరితం హృదయం మనః యేషాంతే తథోక్తాః ఏవం విధా స్తేపురుషాః దిగంతరే ప్రథంతే ప్రఖ్యాతా భవంతి-కథంః ఘనాః జీమూతా ఇవ. లే=చాపలాం వైద్యురీంచుచి కాంతిం ముంచంతః. ని. 'తటిత్సేదామిసీ విద్యుచ్చంచలా చపలాపిచే' త్యమరః-పావనే మారుతే పథి గగనే స్థితాః ఆర్ద్రహృదయాః-జలభరితా ఇత్యర్థః-దిగంతరే-ఏకపచన మతంత్రం, దిగంతరేషు ప్రథంతే వ్యాప్నువంతి-వర్తా స్వీతి శేషః.

టీ. యే=విపురుషులు, చాపలే=చపలదోషమందు, రుచిం=ప్రీతిని, ముఞ్చన్తః=విడిచినవారై, పావనే=పరిశుద్ధమైన, పథి=మార్గమందు, స్థితాః=ఉన్నవారై, ఆర్ద్రహృదయాః-ఆర్ద్ర=దయచే మెత్తనైన, హృదయాః = మనస్సుగలవారలొ, లే=వారలు. దిగన్తరే=దిశలయందు, ప్రథంతే=కీర్తనీయు లగుచున్నారు.

ఆర్థాంతరము. చాపలరుచిం = మెఱుపుతీవెలమించును, ముఞ్చన్తః = పుట్టింపుచుండునట్టియు, పావనే=గాలిసంబంధమైన, పథి=మార్గమందు (అనగా, ఆకాశమార్గమందు) స్థితాః=ఉన్నట్టియు, ఆర్ద్రహృదయాః = నీటిచేదడిసినవియైన, ఘనా ఇవ=మేఘములవలె, దిగన్తరే=దిక్కులందు, (చపలచిత్తులుగాని పరిశుద్ధకరుణార్ద్ర)హృదయులు) ప్రథన్తే=ప్రఖ్యాతులగుచున్నారు.

తా. చాంచల్యదోషముచువిడిచి పవిత్రమైనవృత్తియందుండు పురుషులు మెఱుపుతీవెలను వెలిబఱుచుచు వాయుమార్గమగు మిఠి వసించి జలభరితమైన హృదయముగల మేఘములవలెనే దిక్కులందు ప్రసిద్ధిని బొందుచున్నారు. ౨౭

శ్లో. ఉదయం ప్రాప్య తీర్థ్వా త్వాద్ధుష్ప్రేక్షత్వ ముపేయుపః,

పాదాన్తికే వసుమతో నహిమాసీ నిషీదతి. ౨౮

వ్యా.—ఉదయ మితి. మాసీ అభిమాసీ పురుషః కర్తా ఉదయ మైశ్వర్యలక్షణం

ప్రాప్యభిగమ్య తీక్షణత్వాత్ కూరత్వా ద్ధేవోః దుష్పేక్ష్యత్వం ద్రష్టుమశక్యత్వం ఉపేయుషః ప్రాప్తవతః వసుమతః ధనవతః. ని. “వసుర్వయూభాగ్ని ధనాది ప్సి”తి విశ్వః-పాదాంతికే చరణసమీపే న సిషీదతి నోఽపవశతి-మానధనయో త్తానస్య దుస్య జత్వాదిభావః.

అన్యోవ్యర్థః. ఉదయ ముదయాచలం ప్రాప్య తీక్షణత్వా త్తీక్షణకరత్వా ద్ధేవోః దుష్పేక్ష్యత్వం ద్రష్టు మశక్యత్వం ఉపేయుషః వసుమతః భానుమతః-సూర్య సేత్యర్థః-పాదాంతికే కిరణసమీపే. ని. “పాదారత్నంఘ్రితుర్యాం కా” ఇత్యమరః. హిమాని హి మనంహతిః కర్త్రీ-ఇంద్రవరుణే త్యాదినా జీవ ప్రత్యయః అనుగాగమశ్చ - నసిషీదతి నతిష్ఠతి-ఉదితే సూర్యే హిమం నశ్యతీత్యర్థః.

టీ. మానీ=అభిమానముగల పురుషుడు, ఉదయం = ఔన్నత్యమును, ప్రాప్య= పొంది, తీక్షణత్వాత్=పూర్వదైయుండుటవలన, దుష్పేక్ష్యత్వం = చూచుటకుగాని భావమును, ఉపేయుషః=పొందినట్టి, వసుమతః = ధనవంతునియొక్క, పాదాంతికే = చరణసమీపమందు, నహి నసిషీదతి=ఉండదు.

అర్థాంతరము, ఉదయం = పూర్వపర్వతమును, ప్రాప్య=పొంది, తీక్షణత్వాత్ = వేడిగానుండుటవలన, దుష్పేక్ష్యత్వం=చూచుట కసాధ్యత్వమును, ఉపేయుషః = పొందినట్టి, వసుమతః=కిరణములుగల సూర్యునియొక్క, పాదాంతికే=కిరణములదగ్గర, హిమానీ=మంచుగుంపు, నసిషీదతి=ఉండదు.

తా. ఉదయపర్వతమునుబొంది మిక్కిలి వేడిమిగల కిరణములుగల సూర్యుని సమీపమం దెవ్విధమున మంచు నిలువదో అట్లు అధికైశ్వర్యముగలిగి కూర్చుండే చూచుటకసాధ్యుడైన ధనవంతుని సమీపమందు మానవంతుడైన పురుషుడు నిలువడు. విశ్వర్యగర్వితుడైన వానియొద్ద అభిమానము గలవాడు సూర్యునియొద్ద మంచునిలువని యట్లు నిలువడనిభావము.

శ్లో. ఆసాద్య మన్ద రాగోఽపి భుజజ్ఞే నాతిసంగమమ్,

తదోఽభిగత్తు భ్రమ స్కప్తం ప్రాప్నోతి విషమం తతః. ౨౯

వ్యా.—ఆసాద్యేతి. మందో రాగో యస్య స తథోక్తః - విరక్తో పీత్యర్థః-భుజంగేన విటేన సహ. ని. “వేశ్యావతిర్భుజంగస్సౌ తిద్ధఃపల్లవికోవిట” ఇత్యమరః. అతి-సంగం అత్యంతసంబంధం ప్రాప్యతస్య విటస్య భోగాద్విషయానుభవాత్ భ్రమక్ విష మాచరణీయ మితి భ్రాంత స్సక్ తతః భ్రమజానంతరం విషమం దుస్సహంకష్టం కృచ్ఛం - నరకాదిజ్ఞేక మితి యావత్-ప్రాప్నోతి-విసృతి యతిర్దుస్సంగా దితి భావః.

అన్యోఽన్యర్థః. తతః విస్తృతః-ఉన్నత ఇత్యర్థః-మందర ఇత్యగః మందరపర్వతః. ని. 'తైలవృక్షేనగావగా' విత్తమరః-భుజంగేన వాసుకినా అతిసంగమం వేష్టనం ఆసాద్య-క్షీరోదధిచుధనసమయ ఇతి భావః-తస్య భోగాత్ కాయాత్. ని. "భోగస్సు భేస్త్రాదిభృతావ హేళ్య ఫణికాయయో" రిత్యమరః. భ్రమక్ ఘూర్ణమానః కష్టం గహనం-కృచ్ఛగహనయోః కషణితీత్ ప్రతిషేధః. విషమం పాతాళరూపం గహనం ప్రాప్నోతి-ఆత్ర లక్ష్మీదేవో తంత్రః-ప్రాప్త ఇత్యర్థః-అభిచుధనకాలే మందరః పాతాళం ప్రావిశదితి పురాణోక్తిః.

టీ. మన్దరాగోఽసి-మన్దఃకొంచెమైన, రాగోఽసి=విశ్వానముగలవాడైనను, భుజక్లేన=ఁటునితోడ, అతిసంగమం=మిక్కిలినంబంధమును, ఆసాద్య=పొంది, తద్యోగాత్-తత్=ఆటటునియొక్క, భోగాత్ = విషయానుభవమువలన, భ్రమక్=భ్రాంతి గలవాడై, తతః = అనంతరమందు, విషమం = అసహ్యమైన, కష్టం = నరకాదిదుఃఖమును, ప్రాప్నోతి=పొందుచున్నాఁడు.

అథాంతరము. తతః=విస్తారమైనట్టి, మన్దరాగోఽసి = మందరమనుపేరుగల కొండయు (కృష్ణపుకొండ), భుజక్లేన=వాసుకి యనుసర్పముచేత, అతిసంగమం=మిక్కిలినంబంధమును (అనఁగా చుట్టుటయును), ఆసాద్య=పొంది, తద్యోగాత్-తత్=ఆవాసుకియొక్క, భోగాత్=శరీరమువలన, భ్రమక్ = తిరుగుచు, విషమం=పాతాళరూపమైన, కష్టం=గహనమును, ప్రాప్నోతి=పొందుచున్నది అనఁగా పొందెననుట.

తా. ఏపురుఁడుడైనను స్వభావముచే నల్పమైనయనురాగముగలవాడైనను విట పురుషులతోడి చెలిమిచే మోహయుక్తుడై మందరపర్వతము వాసుకిచే చుట్టఁబడినదియై సముద్రమందు త్రిప్పఁబడి పాతాళమునంటినటుల మిక్కిలి కష్టమును బొందును. చెడ్డ సహవాసముచేత చెడ్డగుణములు గలుగుచున్నవిగాన, బొజుగులతోడిచెలిమి తగదనుట.

పూర్వమందు దుర్వాసోఽబుషి కోపమువలన దేవేంద్రునియైశ్వర్యమంతయు సముద్రమందుగలసిన దానిగాంచి మరల బడయుటకై దేవాసురులు సముద్రమును జిలుకుటకుఁ బ్రయత్నించి మందరపర్వతమును కష్టముగాఁజేసి దానికి వాసుకి యను సర్పరాజును జుట్టి చిలుకగా నాకొండ పాతాళమువఱకు పోయెనని పురాణప్రసిద్ధము.

శ్లో. జలాశయస్య హృదయే కామ స్ఫోరః, ఇవోద్భవః,

బహ్నిః ఖలు క్షపాః ప్రాప్తః క్షయం యాతి నభోగతః. 30

వ్యా.—జలేతి. జడాశయస్య మందబుద్ధేః - అజ్ఞస్యేతి యావత్ - హృదయే మనసి ఉత్పన్నః కామః విషయాభిలాషః 'బహ్వీర్భవశుభాః వో తోగుణవచనా' దితి ఇహిప్సయత్వయః-క్షపాః రాత్రీఃప్రాస్తోఽపి బహుదివసాను భూతోఽపి భోగతః అను భవాద్ధేతోః క్షయం నాశం నయాలి-నజాతు కామః కామానా ముపభోగేన శామ్యతీతి భావః. కథం? సోమ శ్చంద్రమా ఇవ. సోఽపి జలాశయస్య సముద్రస్య హృదయే మధ్యే ఉదితః నభః గగనం గతః నభోగతః బహ్వీః క్షపాః ప్రాస్తోఽపి - బహ్వీషు రాత్రిమ ప్రకాశమానో సీత్యర్థః-క్షయం కళాహీనత్వం యాలి-కృష్ణపక్ష ఇతి శేషః.

టీ. జడాశయస్య=మందబుద్ధిగలపురుషునియొక్క, హృదయే = మనస్సునందు, ఉదితః=పుట్టినట్టి, కామః=విషయములందలియభిలాష, బహ్వీః=మిక్కిలియైనట్టి, క్షపాః =రాత్రులను, ప్రాస్తాః=పొందినప్పటికిని (అనగా అనుభవించఁబడినప్పటికిని), భోగతః= అనుభవహేతువువలన, క్షయం=నాశమును, న యాలి=పొందరు.

అర్థాంతరము. జలాశయస్య = సముద్రమయొక్క, హృదయే = మధ్యమందు, ఉదితః=పుట్టి, నభోగతః=ఆకాశమునుబొందిన, సోమః=చంద్రుడు, బహ్వీః=అనేక ములైన, క్షపాః=రాత్రులను, ప్రాస్తోఽపి=పొందినవాడైనను (అనగా ప్రకాశమానుడైనను), క్షయం=కళాహీనత్వమును, యాలి=పొందుచున్నాఁడు.

తా. సముద్రమధ్యమందుదయమై యాకాశమును బొందినచంద్రుఁ డనేకరాత్రులందు ప్రకాశమానుడైనను కృష్ణపక్షగ్రాత్రులం బెవ్విధముగాఁ గళాహీనత్వమును బొందునో, అట్లు మందబుద్ధియగువాని హృదయమందు జనించినకామవికారము, అనేక రాత్రులు భోగించినను ఆభోగమువలన కామము నాశము కాదు. లడల కభేదముగనుక జలాశయమనుచోట జడాశయ మనియు నగును. కామాసక్తిగలవాఁడు కామముచేతనే శాంతుఁడుకాఁడు. ఏలనఁగా మండుచుండు నగ్నిని శాంతపఱచవలయు నేని నీళ్ళచే చల్లార్పవలయునుగాని తైలాదులచే నార్పఁదరముగాదు.

శ్లో టీణస్మై పౌనః నిశాంతేషు ముఖ్యం తస్మిన్జనసంహతిమ్,

ఆత్మన్యాత్తరుచి రోగ్యగీ నిర్వాణం యాలి దీపవత్.

30

వ్యా.—టీణేఇతి. నిశాంతేషు బహువచనసామర్థ్యాత్ గృహేదిషు - యథావభగవాన్ పాణినిః-అర్థర్వాః పుంసి చే'తి. ని. "నిశాంతవస్త్య సదనభవనాగారమందిర" మిత్యుపరః. టీణస్మేహః శుమతారహితః స్వాం స్వకీయాం జనసంహతిం పుత్రాదివర్గం ముంచక్ సంత్యజక్ - అన్యగా దుస్త్యజత్వా త్సంసారస్యేతి భావః. ఆత్మని పరస్మిన్ వస్తుని. ఆత్మరుచి స్వీకృతప్రీతి రితి. యోగీ ధ్యాననిష్ఠః. ని. "యోగ సున్నమానో

పాయధ్యానసంగతియుక్తి” ప్రిత్యమరః. నిర్వాణం మోక్షం యాతి. ని. “నిర్వాణం నిర్వృతౌ మోక్షే వివాశే గజమజ్జన” ఇతి విశ్మయః. కథం? దీపవత్ దీప ఇవ తేన తు ల్యమిత్యాదినావతిః సోఽసి నిశాంతేషు రాత్ర్యౌవసానేషు క్షీణస్నేహో నష్టతైలః. ని. “తైలే చ సాహృదే స్నేహ” ఇతి కోశః. స్వాం జనసంహతిం స్వస్య కజ్జలసమూహం ముంచన్ ఆత్మని స్వస్తి స్నేవ ఆత్మరుచిస్సంకుచితతేజా స్సన్ నిర్వాణం నాశం యాతి తైలక్షయాద్దీపో వినశ్యతి.

టీ. నిశాస్తేషు=ఇండ్లు మొదలగువానియందు, క్షీణస్నేహః=మమకారశీనుఁడై, స్వాం=తనదైన, జనసంహతిం=పుత్రులు మొదలగు జనసమూహమును, ముచ్చక్=విడుచు చుండువాఁడై, ఆత్మని=పరవస్తువునందు, ఆత్మరుచిః=పొందఁబడినయాసక్తిగల, యోగీ=ధ్యాననిష్ఠుఁడగువాఁడు, నిర్వాణం=మోక్షమును, యాతి=పొందుచున్నాఁడు.

ఆర్థాంతరము. నిశాస్తేషు-నిశా=రాత్రులయొక్క, అస్తేషు=శీతలందు-అనఁగా ప్రాతఃకాలములందు, క్షీణస్నేహః-క్షీణ=నాశమైన, స్నేహః=తైలము గలట్టియు, స్వాజ్ఞానసంహతిం-స్వ=తనదియైన, ఆజ్ఞాన=కాటుకయొక్క, సంహతిం=గుంపును, ముచ్చక్=విడుచునట్టియు, ఆత్మని=తనయందే, ఆత్మరుచిః-ఆత్మ = సంకోచింపఁబడిన, రుచిః=తేజస్సుగల, దీపవత్ = దీపముంబోలె, (గృహదులను పుత్రుదులను విడిచినయోగి) నిర్వాణం=మోక్షమును, యాతి=పొందుచున్నాఁడు.

తా. వేకువయందు తైలములేనిదియై కొడియందు కాటుకను విడుచుచు వెలుఁగును తనయందె యణఁచుకొని నాశమునుబొందు దీపమువలె గృహధ్యానక్రిని వదలి షరమాత్మయం దభిరుచిగలయోగి మోక్షమును బొందుచున్నాఁడు. 30

శ్లో. ప్రకృష్టజాతరూపశ్రీర్మానేన చ మహత్తరః,

ఏకఏవ మహార్ఘేషు భవే త్సర్వోత్తరో భువి.

31

వ్యా.—ప్రకృష్టేతి. ప్రకృష్ట మధికం జాతా ఉత్పన్నా రూపస్య స్వభావస్య సౌందర్యస్య వా శ్రీ శ్లోభా యస్య స తథోక్తః. ని. “రూపం స్వభావే సౌందర్య” ఇతి విశ్మయః. జాతం జన్మభావే క్తః. ప్రకృష్టా జాతరూపయో శ్రీ ర్మస్య తథోక్తః. మానేన అభిమానేన మహత్తరః, మహాభిమానవా నిత్యర్థః. ఏవం విధః ఏకఃపురుషః స తు బహు వః. భువి భూమా మహార్ఘేషు పూజ్యతమేషు. ని. “మూల్యే పూజావిధా వర్ష” ఇత్యు మరః. సర్వోత్తరః సర్వోత్కృష్టో భవేత్. గుణాః పూజాస్థాన మితి భావః.

అన్యోఽప్యర్థః. ప్రకృష్టాజాతరూపస్య కాంచనస్య శ్రీ శ్లోభా యస్య స తథోక్తః. మానేన పరిమాణేన మహత్తరః మహత్పరిమాణ ఇత్యర్థః. ఏకఏవ ఆలంకారః భువి

మహార్జేషు మహామూల్యేషు ఆలంకారేషు మధ్యే సర్వోత్తరః సర్వేభ్యో రజతాదిరచితా లంకారేభ్యోఽధికః భవేత్.

టీ. ప్రకృష్టజాతరూపశ్రీః-ప్రకృష్ట=అధికమానట్లుగా, జాత=పుట్టినట్టి, రూప =స్వభావముయొక్క (లేక సౌందర్యముయొక్క), శ్రీః=కాంతిగలట్టియు, మానేన= అభిమానముచేత, మహత్తరః=మిక్కిలియధికుడైనట్టియు, ఏకః=ఒకడైన పురుషుడు, భువి=భూమియందు, మహార్జేషు=పూజ్యులందు, సర్వోత్తరః = సర్వోత్కృష్టుడుగా, భవేత్ = అగుచున్నాడు. గుణవంతుడు పూజింపఁదగినవాఁడని భావము.

ఆధాంతరము. ప్రకృష్టజాతరూపశ్రీః-ప్రకృష్ట=శ్రేష్ఠమైన, జాతరూప = బంగారుయొక్క, శ్రీః=నిగ్గుగలట్టియు, మానేనచ=మహత్వవిమానముచేతను, మహత్తరః= మిక్కిలిహెచ్చైనట్టి, ఏకఏవ = ఒకటేయైనట్టి ఆలంకారము, భువి = భూమియందు, మహార్జేషు=మిక్కిలివెలగలసొమ్ములలో, సర్వోత్తరః=అన్నిటిలోశ్రేష్ఠమైనది, భవేత్ = అగుచున్నది.

తా. మంచిబంగరుచే నిగ్గుగలిగి తూనికెయందు గొప్పదియై వెలగలుగువస్తువుల లో మేటియైన నొకయాధరణ మేతీరున అన్నిటిలోన మేటియైయుండునో, అట్లేచక్కనిసౌందర్యముచేత, లేక స్వభావముచేతఁ దనరి యభిమానముగలిగిన యొకపురుషుడే భూలోకమందు పూజ్యులలో మిక్కిలి శ్రేష్ఠుడగును. 32

శ్లో. నిర్దుక్తభోగశుచితా త్మయ మూర్ధ్ని సన్నతిః,

మహిమ్నా చా వ్యహీనత్వం స హ్యశేషస్య విద్యతే. 33

వ్యా — నిర్దుక్తేతి. నిర్దుక్తః నిశ్శేషత్వక్తైః భోగైస్సంగాదిభిః శుచితా శుద్ధత్వం త్మయ త్మంత్యా సహితా మూర్ధ్ని సన్నతిః తితిత్వా, నిరహంకారితా చే త్యర్థః. మహిమ్నా అమానిత్వాదిగుణేన అహీనత్వసంపూర్ణతా సమగ్రాభిమానాదిగుణవల్లేలియావత్ ఏతత్సర్వం గుణజాతం అశేషస్య అఖిలజనస్య న విద్యతే. గుణినో దుర్లభా ఇత్యర్థః.

అన్యోఽవ్యర్థః. నిర్దుక్తః ముక్తకంచుకః స చాసౌ భోగశ్చ ఫణస్తేన శుచితా శుభ్రత్వం త్మయ భూమ్యా మూర్ధ్ని సన్నతిః సమతా మహిమ్నా భూదారక త్యాదిగుణమహల్లేన అహీనాం సర్పాణాం ఇనత్వం ప్రభుత్వం. ని. “ఇన స్సూర్యే ప్రభా” ఏత్యమరః. ఏతత్సర్వ మశేషస్య శేషవృత్తిరీక్తస్య న విద్యతే నాస్తి విద సత్తాయా” మితిధాతో రై వాదికా ల్లట్.

టీ. నిర్దుక్తభోగశుచితా - నిర్దుక్త=చక్కగావిడువఁబడినట్టి, భోగ=సంగాదుల చేత, శుచితా=పరిశుద్ధత్వము, త్మయ = ఓర్పుచేతఁగూడిన, మూర్ధ్ని = శిరసునందు,

సన్నతిః=అహంకారము లేక యుండుటయు, మహిమ్నాచ=ప్రభావముచేతను, అహీనత్వం=నిండియుండుటయు, (ఇవియంతయు) అశేషస్య = ఎల్లవారికి, నవిద్యలే=కలుగదు. గుణవంతులు దొరకుట యరుదని భావము.

ఆధ్వాంతరము. నిర్దుక్షభోగశుచితా - నిర్దుక్ష=పొరవీడినట్టి, భోగ=పడిగచేత, శుచితా=తెల్లదనమును, ఉచయా=భూమిచేత, మూర్ధ్ని=తలయందు, సన్నతిః=నమ్రత్వమును, మహిమ్నా = భూధారణాదిగుణమహత్త్వముచేత, అహీనత్వం - అహీ=సర్పములయొక్క, ఇనత్వం=దొరతనమును, (ఇవియంతయు) అశేషస్య=శేషసర్పము కానిదానికి, న విద్యలే=కలుగదు.

తా. పొరయూడి తెల్లనైన పడిగెలును భూమినివహించియుండు సర్పరాజత్వము మొదలగు గుణాధిక్యమును ఆదిశేషుడను సర్పమున కొకనికే యేవిధమునఁ గలిగియున్నదో, అట్లే విషయానస్త్రీయు గర్వమునులేక, హిర్వు మొదలగుసద్గుణములు అందఱుఁ గల్గియుండక యొకొకనికే గలిగియుండును. 33

శ్లో. అమన్దతరవార్యస్త్రాధారాహతమహీభృతః,

చిత్రచాపధరా వీరా విద్యోతం తే ఘనా ఇవ. 34

వ్యా.—అమందతరేతి. అమందతరం తీక్ష్ణతరం వారణస్సభావం వారి తచ్చ తదస్త్రం చ తస్య ధారా తయా హతాః మహీభృతః, రాజానో యేషాం తేయద్వా-అమందా తీక్ష్ణ తరవారేః ఖడ్గస్య అస్త్రస్య చ ధారా తయా హతాః మహీభృతో రాజానో యేషాం తే తథోక్తాః, చిత్రచాపధరాః నానావర్ణధనుర్ధరాః, నానావర్ణరత్నప్రత్యుప్తత్వా చ్ఛాపానాం చిత్రతా బంహీయ స్యాహవేఽసి అమృతధనుర్ధరాః వీరాః పరాక్రమిణః విద్యోతం తే విరాజంతే. కథంఃఘనా మేఘా ఇవ. తేఽసి అమందతరయా అలిబహుళయా వారి జల మేవ అస్త్రం తస్య ధారయా ప్రవాహేణ హతాః ఖాతాః మహీభృతః పర్వతా యై స్తే తథోక్తాః చిత్రచాపధరాః ఇంద్రధనుష్పంతకః తథాభూతా స్పంతక విరాజంతే.

టీ. అమన్దతర...భృతః-అమన్దతర=మిక్కిలితీక్ష్ణమైన, వారి=నిరోధించు స్వభావముగల, అస్త్ర = ఆయుధములయొక్క, ధారా=వాడిచేత, హత=కొట్టఁబడిన, మహీభృతః=రాజులుగల (లేక, అమన్ద=తీక్ష్ణమైన, తరవారి = ఖడ్గముయొక్కయు, అస్త్ర = ఆయుధముయొక్కయు, ధారా=వాడిచేత, హత=కొట్టఁబడిన, మహీభృతః=రాజులుగలట్టియు), చిత్రచాపధరాః-చిత్ర=వలువన్నెలుగల, చాపధరాః=విండ్లనుధరించునట్టి, వీరాః=వీరపురుషులు, విద్యోతం తే=మెరియుచున్నారు.

ఆధ్వాంతరము. అమన్దతర.....భృతః - అమన్దతర = మిక్కిలి యెక్కువైన, వారి=నీరనెడి, అన్ద్ర = అయుధముయొక్క, ధారా=ధారచేత (ప్రవాహముచేత), హత = దూఱినిపోయిన, మహిభృతః=వర్షతముగలట్టియు, చిత్రచాపధరాః=నానావర్ణములుగల ఇంద్రధనుస్సునుధరించినట్టి, ఘనాభవ=మేఘములవలె, (శత్రువులను ఖండించుకై గలవీరపురుషులు) విద్యోతంలే=వెలుగుచున్నారు.

తా. మిక్కిలి జలప్రవాహముచే వంకలుగాఁజేయఁబడిన వర్షతములుగల్గిన రతనపువ్వులును ధరించిన మేఘములవలె, యతితీక్షణములైన యాయుధములచే వరరాజులను గొట్టి మణిఖచితములగుట ననేక వర్ణములచే వెల్లుచున్న విండ్లనుధరించిన పోటరులు ప్రకాశించుచుండురని భావము.

శ్లో. నిశాత మసి మూఢం ద్రా క్కరేణోల్లాసయన్ రిపోః,

కబన్ధోత్థాపకో రాజా రాజలే జలధే రివ.

37

నిశాతమితి. నిశాతం తీక్షణం కరేణ హస్తేన ఊఢం భృతం అసి మాయుధం ద్రాక్ శీఘ్రం. ని. “ద్రాక్షంక్షు సపది ద్రుత” మిత్యమరః. ఉల్లాసయన్చాలయన్ హర్షాదిలి శేషః. రిపోః ఏకవచన మతంత్రం రిపూణామిత్యర్థః. కబంధః శిరోరహితః కాయః. ని. “కబంధోఽస్త్రీ క్రియాయుక్తమవమూర్ధకశేబర” మిత్యమరః. సముత్థాపయతి తథోక్తః. తిష్ఠతే ద్వ్యంతా “దర్శిస్తే” త్యాదినా పుగాగమః. రాజా నృపతిః రాజలే ప్రకాశలే రణశూరో నృపోత్తమ ఇతి భావః. కథం? జలధేః సముద్రస్య కబంధోత్థాపకః జలసంవర్ధకో రాజా చంద్రమా ఇవ. ని. “రాజా ప్రజానృపే చంద్రే యక్షే త్ప్రియశక్రయో” రితివిశ్వః. సోఽసి నిశాతమసి నిశాయాః కృష్ణపక్ష రాత్ర్యాః తమ స్వంధకారే మూఢం వ్యాపారాక్షమం లోక ప్రాణివర్గం ద్రాక్ సపది-ఉదయసమయ వివేక్యర్థః. కరేణ శిరణజాలేన ఉల్లాసయన్ సంతోషయన్ రాజలే ప్రకాశలే.

టీ. నిశాతం=చురుకై నట్టియు, కరేణ=హస్తముచేత, ఊఢం = ధరింపఁబడిన, అసిం=కత్తిని, ద్రాక్=త్వరితముగా, ఉల్లాసయన్ = జలిపించుచు, రిపోః=శత్రువులయొక్క, కబన్ధోత్థాపకః-కబన్ధ=మొండెమును, ఉత్థాపకః=ఎత్తుచుండు, రాజా=రాజు, రాజలే=లేజరిల్లుచున్నాడు.

ఆధ్వాంతరము. నిశాతమసి-నిశా=రాత్రియొక్క, తమసి=చీఁకటియందు, మూఢం =కన్నులుకాననిజనమును, కరేణ=శిరములచేత, ద్రాక్=శీఘ్రముగా, అన్యగా ఉదయమందే, ఉల్లాసయన్=సంతసించఁజేయుచుండు, జలధేః=సముద్రముయొక్క, కబన్ధో

తాపకః=నీటిని పొంగజేసెడు, రాజేవ = చంద్రుడో యనునట్లు, (యద్ధరంగమున శత్రువులను దునుమాడురాజు) రాజలే=ప్రకాశించుచున్నాఁడు.

తా. కృష్ణవక్షరాత్రులందు జడంబగులోకమును తనకిరణములచేత ఉదయకాలమందె సంతసించఁజేయుచు సముద్రము నుష్పాంగజేయు చంద్రునివలె, వాఁడియైన కత్తిని తనచేతిచే జళిపించుచు యద్ధరంగమందు శత్రువులకిరస్సులను ఛేదించుచునుండు రాజే ప్రకాశించుచున్నాఁడు. అనఁగా పరాక్రమవంతుడగు రాజే రాజనంబునని భావము. చంద్రుడందయముకాఁగా సముద్రము పొంగుట ప్రసిద్ధము. 3౫

శ్లో. మణయ స్సుధియ శ్చాఽపి నిసర్గో దగ్ర తేజసః,

అన్తస్త్రాసేన నిర్దుక్తా రాజ్ఞాం స్యుర్హృదయజ్ఞమాః. 3౬

వ్యా.—మణయ ఇతి. నిసర్గేణ స్వభావేన ఉదగ్ర ముత్కృష్టం తేజః ప్రకాశః యేషాం తే మణయః మరకతాదయః అంతఃమధ్యే త్రాసేన దోషేణ నిర్దుక్తాః, నిర్దోషాశ్చేత్యర్థః. ని. “త్రాస స్స్యి ధృయదోషయో” రితి విశ్వః. రాజ్ఞాం నృపాణాం. హృదయంగమాః హృద్యాః స్వ్యః. ‘గమే స్స’పీతి ఖిత్ ప్రత్యయః. ‘అరుర్ద్విషే’ త్యా దినాముమాగమాః. రాజయోగ్యా భవేయు రిత్యర్థః. సుధియో విద్వాంసోఽపి నిసర్గేణ ఉదగ్రం తేజః పరావమానాసహిష్ణుత్వలక్షణం యేషాం తే తథోక్తాః “అభిషేపాద్యన హనం తేజః ప్రాణాత్మయేపిచే”తి తల్లక్షణం. అంతర్హృదయే త్రాసేన భీత్యా నిర్దుక్తాః భీతిరహితా శ్చే ద్రాజ్ఞాం ప్రభూణాం హృదయంగమాః స్త్రియా స్వ్యః. రాజసమీప వర్తినా పురుషేణ దుష్టేన న భవితవ్య మిత్యర్థః.

టీ. నిసర్గోదగ్ర తేజసః-నిసర్గ = తనంతనగలిగిన, ఉదగ్ర=శ్రేష్ఠమైన, తేజసః=కాంతిగల, మణయః=రత్నములు, అన్తః=మధ్యమందు, త్రాసేన=త్రాసమును దోషము చేత, నిర్దుక్తాః = విడువఁబడినవియై, రాజ్ఞాం=రాజులకు, హృదయజ్ఞమాః=మనోహరములుగా, స్వ్యః=అగుచున్నవి.

అర్థాంతరము. సుధియోఽపి = పండితులును, నిసర్గోదగ్ర తేజసః = స్వభావముచేతనే ప్రకాశించు పరాక్రమముగలవారై, అన్తః=మనస్సునందు, త్రాసేన=భయముచేత, నిర్దుక్తాః=విడువఁబడినవారై, రాజ్ఞాం = రాజులకు, హృదయజ్ఞమాః=స్త్రియలైనవారుగా, స్వ్యః=అగుచున్నారు.

తా. స్వభావజన్యమైన ప్రకాశముగల మరకతముమొదలగు రత్నములు త్రాసమునుదోషమునువిడిచి రాజుల కెవ్విధమున మనోహరము లగుచున్నవో, యట్లులే పండి

తులగువారు స్వభావముగా వెలుగుచు భయరహితులై రాజప్రియు లగుదురు. రాజ సమీపమందుండువాఁడు దుష్టుఁడు కాఁగూడదని భావము.

శ్లో. పశ్యత్ మధ్యస్థయా దృష్ట్యా కామం ద్రుహ్యంత మప్యరిం,
అనన్తీకృత్య య ఇష్టమే త్సత్య మిశ్వర ఏవ సః. 32

వ్యా.—పశ్యన్తి. యః పురుషః కామం యథేచ్ఛం ద్రుహ్యంత మపకుర్వంతం—‘ద్రుహ జిఘాంసాయాం’ దైవాదికాచ్ఛత్ప అతఏవ అరిం శత్రుభూత మపి మధ్యస్థయా దృష్ట్యా అనంగీకృత్య అసభ్యుపగమ్య కామ్యేత్ శాంతో భవేత్. సపురుషః ఈశ్వర ఏవ దైవ మేవ. శమా దేత త్సంభవతీతి భావః.

అన్యోఽప్యర్థః. ద్రుహ్యంత మిషు విసర్జనేన ద్రోహం కుర్వంతం అతఏవ అరింతం శత్రుభూతం కామం మదనం మధ్యస్థయా దృష్ట్యా ఫాలలోచనేన పశ్యన్ననంగీకారో ద్రుహ్యతః తస్యా స్థిరీకరణం - అభూతతద్భావే చ్ఛిప్రత్యయః. సమర్థః, దగ్ధం పర్యాప్త ఇతి యావత్. భవే దితి శేషః—యద్వా తం కామ మనంగీకృత్య భస్మావ శేషం కృత్వా కామ్యేత్ తత్క్రిధా ద్విరమేత్ స ఈశ్వరః త్రిలోచన ఏవ సత్యం నిశ్చింతం. పురాణి భగవాన్ త్రిలోచనః మదనం ఫాలలోచనేన దదామేతి శ్రూయతే.

టీ. యః=ఏపురుషుఁడు, కామం = ఇచ్ఛానుసారముగా, ద్రుహ్యంతం=అపకారమును జేయుచుండువాఁడు గనుకనే, అరిం=శత్రువునైనను, మధ్యస్థయా=తటస్థమైన, దృష్ట్యా=చూపుచేత, అనన్తీకృత్య=అనుసరించక, కామ్యేత్ = కాంతుఁడగుచున్నాడో, సః=వాఁడు, ఈశ్వరఏవ=దైవమే యగును.

ఆర్థాంతరము. ద్రుహ్యంతం=బాణప్రయోగముచే ద్రోహమునర్పించువాఁడుగనుకనే, అరిం=శత్రువైన, కామం=మన్నఁగుని, మధ్యస్థయా = నొసలందుఁగల, దృష్ట్యా కంటిచేత (చూచుచు), అనన్తీకృత్య=అంగీకరించక, (లేక, అనన్తీకృత్య=చస్తీ కరించి) కామ్యేత్=కాంతినిబొందెనో, సః=వాఁడు, ఈశ్వరఏవ=ఈశ్వరుఁడే యగును.

తా. ఏపురుషుఁడు తనయిచ్చవచ్చినటుల ద్రోహమునుజేయుచుండు శత్రువునకు విరోధముగాని మైత్రిగాని చేయక తటస్థుఁడై శాంతిగలవాఁడగునో, వాఁడు తన కపకారముచేసిన మన్నఁగుని ఫాలనేత్రముచే దహించి కాంతినిబొందిన పరమేశ్వరునివలె బెలయును.

పూర్వము దక్షప్రజాపతికిని శివునకును కలహముగలిగినందున దక్షుఁడు శివునకు యజ్ఞమందు హవిర్భాగమియ్యక యజ్ఞముచేయఁగా వానిపుత్రియైన గౌరి యచ

టికిఁ బోయి అవమానితయగుటంజేసి యాశరీరమును విడిచి శిమవంతునికిఁ గూఁతురై పెరుఁగుచుండుకాలమున తారకాసురునిబాధకు తాళలేక దేవతలు పార్వతియందు కుమారస్వామిని గలిగించుటకై త్వరపడినవారై దక్షిణామూర్తిరూపమున హిమవత్సర్వ తమున తపంబాచరించుచుండు పరమేశ్వరునకు కామవికారమును గలిగించుటకై మన్మథునిం బంపినంత, వాఁడు బాణమును వేయఁగా శివుఁడు ఫాలనేత్రముచే దహించెనని పురాణప్రసిద్ధము.

32

శ్లో. సుపార్థివైశ్చ పద్వైశ్చ సర్వతోముఖభూతిభిః,

ప్రసారితే మిత్రకరే త్యజస్తే కోశసంపదః.

33

వ్యా.—సుపార్థివైరితి. సర్వతోముఖ స్సర్వత ఆగామిన్యో భూతయః సంపదః యేషాం తే తథోక్తాః తైస్సుపార్థివైః సద్రాజైః కర్తృభిః మిత్రకరే సుహృద్ధస్తే. ని. 'అథమిత్రం సఖా సుహృ' దిత్యుమరః ప్రసారితే సతి, యోద్ధమితి శేషః. కోశానాం ఖడ్గపిఠానానాం సంపదః త్యజంతే.

అన్యోవ్యర్థః. సర్వతోముఖ ముదకం తేన భూతిస్సంపచ్ఛాయా యేషాం తాని తథోక్తాని. ని. 'కంబం ముదకం పాదః పుష్కరం సర్వతోముఖ' మిత్యుమరః. పద్వై స్సరసిజైః మిత్రకరే తరణికిరణే. ని. 'ద్యుమణి సరణిర్పిత్రః, బలిహస్తాంశవః కరా' ఇత్యుభయ త్రాప్యమరః. ప్రసారితే సతి వ్యాప్తువతి సతికోశసంపదః కుట్టలసమృద్ధయః త్యజంతే ముచ్యంతే. ఉదితే సూర్యే వత్తాని వికసంతీత్యర్థః.

టీ. సర్వతోముఖభూతిభిః - సర్వతోముఖ = అన్ని కడలనుండి వచ్చుచుండెడి, భూతిభిః = సంపదలుగల, సుపార్థివైః = చక్కనిదొరలచేత, మిత్రకరే = స్నేహితులచెయ్యి, ప్రసారితే సతి = చాపబడినదికాఁగా, కోశసంపదః = ధనసంబంధములు, త్యజస్తే = విడువఁబడుచున్నవి. (అనఁగా ధన మొసంగఁబడుచున్నది.)

ఆర్థాంతరము. సర్వతోముఖభూతిభిః - సర్వతోముఖ = జలముచేతఁగలిగిన, భూతిభిః = కాంతిసంపదలుగల, పద్వైః = తామరలచేత, మిత్రకరే = సూర్యకిరణము, ప్రసారితే సతి = వ్యాపించుచుండఁగా, కోశసంపద - కోశ = మొగ్గలయొక్క, సంపదః = సమృద్ధులు, త్యజస్తే = విడువఁబడుచున్నవి.

తా. నీటిచే నలరుచుండెడి తామరలు సూర్యకిరణములు వ్యాపించినపుడు తమ మొగ్గలను విరియఁజేయువిధంబున, సన్నిదిక్కులనుండిగలిగెడి సంపదగలరాజులు తమకు త్రుమిలగువారుచెయిఁజాలిరేని తమధనమునొసంగుటకై బొక్కసమును విడుచుచున్నారు.

ఇచట వ్యాఖ్యానమందున్న హితులు యుద్ధముచేయుటకై చెయిఁజూపఁగా రాజులు కత్తియొరలను విడుచుచున్నారని వ్రాయఁబడినది; యది యసమంజసంబుగాఁ దోచుచున్నది. లేక, ప్రసారితే మిత్రకరే అనుచోట ఆమిత్రకరే అని వదవి భాగముచేసినది యది యొకవిధముగా ఆర్థము కావచ్చును. అయినను 'ఉపార్జితానాం విత్తానాం త్యాగ ఏవహి రక్షణమ్' అనియుండుటచేత సర్వతోముఖసంపద్విశేషణము సార్థకమగుచున్నది. గనుక భద్రసింహానత్యాగమునకంటె మిత్రులకై ధనత్యాగము మేలుగదా?

శ్లో. విశిష్టం సర్వభూతేభ్య శ్రోతవ్యగుణవత్తయా,

న త్యజే ద్విభుతా నిత్య మాకాశమివ భూమిపమ్.

3౯

వ్యా.—విశిష్టమితి. శ్రోతవ్యాః శ్రోతుం యోగ్యా గుణా బౌదార్యాదయః లేఽస్య సంతతి శ్రోతవ్యగుణవాక్ తస్యభావ స్తత్తా తయా హేతునా సర్వేభ్యో భూతేభ్యః ప్రాణిభ్యో విశిష్టం గుణిత్యా చేష్టం భూమిపం రాజానం కర్తృ ఆకాశ మివ నిత్యం అనవరతం విభుతా ప్రభుతా ప్రభుత్వం కర్తృ న త్యజ్యతి. గుణినం రాజానం కదాపి లక్ష్మీ ర్ముంచతీ త్యర్థః. ఆకాశ మపి శ్రోతవ్యగుణ శ్శబ్దః తద్వత్తయా, శబ్ద గుణవత్తయేత్యర్థః. శబ్దగుణక మాకాశ మితి తార్కికాః. ఉపలక్షిత మితి శేషః. సర్వేభ్యో భూతేభ్యః పృథివ్యాదిభ్యో విశిష్టం పరమం మహత్త్వా త్వర్వత్రాసుగతం నిత్య మవినాశి ఏవం విధమాకాశం కర్తృ విభుతా వ్యాపకత్వం కర్తృ న త్యజతే.

టీ. శ్రోతవ్యగుణవ త్తయా—శ్రోతవ్య=వినఁదగినట్టి, గుణవ త్తయా=బౌదార్యాది గుణముకలుగు కారణముచేత, సర్వభూతేభ్యః = సమస్తప్రాణులకంటె, విశిష్టం = శ్రేష్ఠఁడైనట్టి, భూమిపం=రాజును, నిత్యం=ఎల్ల కాలము, విభుతా=ప్రభుత్వము, నత్యజేత్ =విడువదు.

అర్థాంతరము. శ్రోతవ్యగుణవ త్తయా—శ్రోతవ్య=వినఁదగిన, గుణవ త్తయా=గుణి భావముతోడఁగూడినదియై, సర్వభూతేభ్యః=పృథివి మొదలగు భూతములకంటె, విశిష్టం =అంతటనుబొందినట్టి, నిత్యం=నాశరహితమైన, ఆకాశమివ = బయలుపలెనే, విభుతా =వ్యాపకత్వము, నత్యజేత్ =విడువదు.

తా. శబ్దగుణముతోడఁగూడుకొని సకలములయిన పృథ్వాదిధూతములకంటె మహత్త్వ నిత్యత్వాది ధర్మములుగల హెచ్చైనయాకాశము వ్యాపకత్వమును నెవ్విధ మునవదలదో, అటులనే వినఁదగిన బౌదార్యాది సుగుణములు గలుగుటవలన, సకలప్రా

ణివర్గమునకంటె శ్రేష్ఠుడయినరాజును ప్రభుత్వ మెప్పుడును విధువకయ్యుండును. “శబ్ద గుణక మాకాశం, తచ్చైచ్చకం విభునిత్వం చ” అని తర్కశాస్త్రము. ౩౯

శ్లో. కాలే మృదుశ్చ తీక్ష్ణశ్చ నృపః స్యా ద్యది సూర్యవత్,
ఉదయః క్రియతే తస్య మజ్జితే నానురాగిణా. ౪౦

వ్యా. — కాల ఇతి. నృపః రాజా కాలే, నికస్తి స్థితి శేషః. మృదుః క్రార్థ రహితః పున రన్యస్థి స్థానే తీక్ష్ణః ఉదగ్రో యది స్యాత్, తస్య రాజ్ఞః మండలేన రాష్ట్రేణ దేశేనేతి యావత్. అనురాగిణా అనురాగవతా ఉదయః క్రియతే. రాజని ఉదగ్రో నీతిమృదా సతి ప్రజా అనురాగవతో భూత్వా రాజ్ఞోఽభ్యుదయం కర్వంతీ త్యర్థః. ‘మృదు శ్చేదవమస్యేత తీక్ష్ణా దుద్విజతే జనః, తీక్ష్ణశ్చైచ్చవ మృదు శ్చైచ్చవ ప్రజానాం స తు సమ్మతః.’ కథం? సూర్యవత్ సూర్య ఇవ. సోఽపికాలే తీక్ష్ణోమృదు, దర్శనీయః తస్య సూర్యస్య మండలేన లేజోలక్షణేన అనురాగిణా అనురాగవతా ఉదయః క్రియతే సూర్యమండలం రక్షవర్ణ ఉదేతి కర్తణి లప్త్రాపం.

టీ. నృపః=రాజు, కాలే = ఒకకాలమందు, మృదుః = శోషములేనివాడును; (మఱియొకకాలమందు) తీక్ష్ణః = క్రార్థముతోఁగూడినవాడును, స్యాద్యది=అగునేని, తస్య=ఆరాజునకు, అనురాగిణా=ప్రియగల, మజ్జితేన = రాష్ట్రముచేత, అనఁగాదేశము దల్లిప్రజలచేత, ఉదయః=అభ్యుదయము, సూర్యవత్ = సూర్యునకువలెనే, క్రియతే = చేయఁబడుచున్నది.

అర్థాంతరము. సూర్యః = సూర్యుడు, కాలే=ఒకకాలమందు, (అనఁగా ఫల మకాలమందు) మృదుః=చల్లఁగా చూడఁదగినవాడును, కాలే=మరియొకకాలమందు, తీక్ష్ణః=వేడిమిచేతఁ జూచుటకుఁగానివాడును, స్యాద్యది = అగునేని, తస్య=ఆసూర్యు నకు, అనురాగిణా = ఎఱ్ఱనయిన, మజ్జితేన = బింబముచేత, ఉదయః=పుట్టుక, క్రియతే = చేయఁబడుచున్నది.

తా. రాజగువాడు సూర్యునివలె నొకకాలమందు శోషములేనివాడును, మఱియొకకాలమందు శోషముగలవాడును అగునేని, యారాజునకు అనురాగముగల రాష్ట్రముచేత నభ్యుదయము గలుగఁజేయఁబడుచున్నది “శ్లో. మృదుశ్చేదవమస్యేత, తీక్ష్ణా దుద్విజతే జనః, తీక్ష్ణశ్చైచ్చవ మృదుశ్చైచ్చవ ప్రజానాం సతు సమ్మతః” అనియుండు టచే, రాజు పూజ్యులందు మృదుస్వభావము గలవాడయి దుష్టులందు క్రార్థస్వభావము గలవాడయి యుండినచో వానికి జనులు ప్రీతిగలవారయి యుండురు. ౪౦

శ్లో. అనువేలం విహన్యం తే యస్య సిన్ధో రి వోద్యమాః,

తం ప్రమథ్య శ్రియః కోఽపి విపక్షో భూభృ దుద్ధరేత్. ౪౦

వ్యా.—అనువేలమితి. యస్య రాజ్యః ఉద్యమాః వ్యాపారాః అనువేలం ప్రతిక్షణం విహన్యంతే విహన్యంతే. శత్రుజేతి కేషః-తం రాజానం కోఽపి విపక్షః శత్రుభూతో భూభృత్ కర్తా. ని. 'ద్విద్విపక్షాహితామిత్రదన్యుకాత్రవశత్రవః,' 'భూభృద్భూమిధరే నృప' ఇతి చామరః. ప్రమథ్య ప్రబాధ్య శ్రియః కోకాద్యా స్సంపదః ఉద్ధరే దపహరేత్. బుద్ధిహీనస్య రాజ్యం విపశ్యతీత్యర్థః. కన్యేవ? సింధోస్సముద్రస్యేవ. తస్యాపి ఉద్యమాః ఉచ్ఛ్వసనాదయః అనువేలం వేలాం మర్యాదాం అనులక్షీకృత్య విహన్యంతే. తం సముద్రం కోఽపి విపక్షః విగతగరుల్, మందరాద్రి రిత్యర్థః. ఇంద్రేణ లూనపక్షత్వా ద్విగతపక్షత్వ మ స్యేతి భావః. ప్రమథ్య మథిత్యా శ్రియః రమాద్యా స్సంపదః ఉద్ధరేత్. ప్రకాశయే దిత్యర్థః.

టీ. యస్య=ఏరాజుయొక్క, ఉద్యమాః=ఉద్యోగములు, అనువేలం=కాలకాలమందును, విహన్యంలే=పగరచేత నశింపఁబడుచున్నవో, తం=ఆరాజును, కోఽపి=ఎవఁడయినను, విపక్షః=శత్రువయిన, భూభృత్=రాజు, ప్రమథ్య=బాధించి, శ్రియః = భండారముమొదలుగాఁగల సంపదలను, సిన్ధోరివ = సముద్రసంపదలనుపలెనే, ఉద్ధరేత్=అపహరించును.

అర్థాంతరము. యస్య=ఏ, సిన్ధోః = సముద్రముయొక్క, ఉద్యమాః=ఉప్పెనమొదలగు వ్యాపారములు, అనువేలం=గట్టునగుటించి, విహన్యంలే = కొట్టఁబడుచున్నవో, తం=ఆసముద్రమును, కోఽపి = ఒకానొకటియయిన, విపక్షః = అక్కలులేని, భూభృత్ = మందరపర్వతము, ప్రమథ్య=చిలికి, శ్రియః = అమృతము, లక్ష్యే, కామధేనువు మొదలగు సంపదలను, ఉద్ధరేత్ = ప్రకాశపఱుచును.

తా. ఏరాజుయొక్క ఆలోచనలన్నియు బయలుపడి పరరాజులచే జెరుపఁబడుచున్నవో, అట్టిరాజును ఎవఁడయిన నొక శత్రురాజు బాధించి వాని విశ్వర్యములను, ఉప్పెనచేత తీరముల నాక్రమించు సముద్రుని మందరపర్వతముమధనముచేసి అమృతముమొదలగువానిని యెత్తినచందమున నెత్తును. అనఁగా, బుద్ధిలేక ఆలోచనలనుబయలుపఱుచురాజు శత్రువుచే జయింపఁబడును.

శ్లో. ఆశ్రమ్య యస్య దోర్దండ మరిచక్రం ప్రకాశతే,

ప్రాప్నోతి పురుషో లోకే సవైకుణ్ఠ్యితి ప్రథామ్.

వ్యా.—యస్య రాజ్ఞః దోర్దండం, భుజబల మిత్యర్థః. ఆక్రమ్య అరిచక్రం శత్రుసమూహః కర్తృ ప్రకాశతే. ఉత్కర్షేణ వర్తత ఇత్యర్థః. స పురుషః లోకే కుంతః శత్రువిజయాదావక్షమ ఇతి ప్రథాం ఖ్యాతిం ప్రాప్నోతి. ని. 'కుంతో మందః క్రియా' స్వీత్యమరః. అత్ర వైశబ్దః పాదపూరణే.

అన్యోఽప్యర్థః. యస్య హఠేః దోర్దండం భుజదండం ఆక్రమ్య ఆశ్రిత్య, అభిష్టాయే త్యర్థః. అరాణి అంగాని శకటాదీని ఆస్య సంతీ త్యరి. ని. 'అరం కీర్నే చ చక్రాంగ' ఇతి విశ్వః. తచ్చక్రం సుదర్శనం ప్రకాశతే. స ప్రసిద్ధః పూర్ణత్వా త్పురిశయానా ద్వా పురుషః భగవాన్ లోకే జగతి వై కుంతః విష్ణు రితి ప్రథాం ఖ్యాతిం ప్రాప్నోతి. సాకారతయా భగవత శ్చక్రపాణిత్యా దితి భాషః.

టీ. యస్య=ఏరాజయొక్క, దోర్దండం=దండమువలెనుండు భుజమును (అనగా బాహుబలమును), ఆక్రమ్య = స్వాధీనపఱచుకొని, అరిచక్రం=శత్రు సమూదాయము, ప్రకాశతే=వెలుగుచున్నదో, సః=ఆ, పురుషః = మనుష్యుఁడు, క్షుణ్ణ ఇతి=సామర్థ్యములేనివాడని, లోకే=జగత్తునందు, ప్రథాం=ప్రఖ్యాతిని, ప్రాప్నోతి = పొందుచున్నాఁడు.

అథాంతరము. యస్య=ఏవిష్టపుయొక్క, దోర్దండం=భుజదండమును, ఆక్రమ్య =ఆక్రమించి, అరిచక్రం-అరి=అరములను నవయవములుగల, చక్రం=చక్రాయుధము, ప్రకాశతే=వెలుగుచున్నదో, సః=అట్టిప్రసిద్ధిగల, పురుషః = భగవంతుఁ డగువిష్ణువు, లోకే=భువనమందు, వై కుణ్ణఇతి = వైకుంఠుడని, ప్రథాం=ఖ్యాతిని, ప్రాప్నోతి = పొందుచున్నాఁడు.

తా. భుజవరాక్రమముచేత వరరాజులను జయింపక సామర్థ్యములేనివాడయి వరరాజులకు వశుడయియుండెనేని, యారాజు ప్రసిద్ధి నొందజాలఁడు. మరియు, 'ఆక్రమ్య-దోర్దండం' అనియుండుటంబట్టి తనకేలును శత్రురాజున కూతతోలగా నిచ్చువాడనియు నర్థమగుటచే వరరాజులను హస్తలాభువమిచ్చి నేవించువాడనియు భవనిగలుగుచున్నది.

ద్వితీయార్థమున, ఇతరము లయిన శార్ఙ్గాద్యాయుధము లుండినను చక్రమే ముఖ్యాయుధముగాఁ గలవాఁడు విష్ణువని భావము. ఇచట, వై అనుపాదపూరణార్థకాక్షరమును నొకతటి జేర్చుకొనుటచేతను నొకతటి విడుచుటచేతను నర్థద్వయమున కాశ్చర్యంబయియున్నది.

శ్లో. బలినా విద్విషే పుంసే పదం దీయేత చేద్భువి,
మహత్త్వం ప్రాప్య సోఽల్పాఽపి విక్రమేణ శ్రియం హరేత్.

వ్యా.—బలినేతి. బలినా బలవతాఽపి రాజ్ఞా విద్విషే శత్రుభూతాయ పుంసే పురుషాయ అన్యస్మై రాజ్ఞే భువి, స్వకీయాయా మితి శేషః. పదం స్థానం దీయేతచేత్ తర్హి శత్రు రల్పాఽపి, కోశాదిభి రితి శేషః. తై రేవ మహత్త్వం ఆతిశయం ప్రాప్య విక్రమేణ పురుషకారకరణేన శ్రియం కోశాదీన్ హరేత్. శత్రుపాలనం స్వవినాశాయ భవతీతి భావః.

అన్యోఽవ్యర్థః. బలినా వైరోచనేన కర్తౌ విద్విషే. పుంసే వామనరూపిణే హరయే భువి భూమా పదం చరణత్రితయసంమితం స్థానం దీయేత చేత్ సోఽల్పాఽపి వామనరూపాఽపి విక్రమేణ త్రివిక్రమావతారేణ మహత్త్వం మహాకారతాంప్రాప్య శ్రియం రాజ్యలక్షణాం హరేత్ స్వీకుర్యాత్.

టీ. బలినా=బలముగలరాజుచేసయినను, విద్విషే=శత్రువయిన, పుంసే=పురుషునికొఱకు, భువి=తనభూమియందు, పదం=స్థానము, దీయేతచేత్=ఇయ్యఁబడినట్లయిన, సః=ఆశత్రువు, అల్పాఽపి=కోశాదులచే నల్పఁడయినను, మహత్త్వం = గొప్పతనమును, ప్రాప్య=పొంది, విక్రమేణ=పరాక్రమముచేత, శ్రియం = భండారాదినంపదను, హరేత్=అపహరించును.

అర్థాంతరము. బలినా=బలిచక్రవర్తిచేత, విద్విషే=శత్రువైన, పుంసే = వామనరూపుఁడయిన పురుషోత్తమునికొఱకు, భువి=భూమియందు, పదం = మూఁడడుగులంత నేల, దీయేతచేత్=ఇయ్యఁబడినట్లయిన, సః=ఆవిష్టువు, అల్పాఽపి = వామనరూపుఁడయినను, మహత్త్వం=త్రివిక్రమత్వముచే గొప్పదనమును, ప్రాప్య=పొంది, శ్రియం=రాజ్యలక్ష్యని, హరేత్=అపహరించును

తా. రాజు తానుబలవంతుఁడయ్యెనంటే శత్రువు బలహీనుఁ డనియెంచి తనదేశమందు శత్రువునకు కొంచెము భూమి నిచ్చెనేని, యాశత్రువు కోశాదులచేత బలము గలవాఁడయి క్రమముగా పూర్వమునందు విష్టువు బలిచక్రవర్తియైద్దకు వామనుఁడయి చని మూఁడడుగులనేలను యాదించి తోడనే మూఁడులోకములను ఆక్రమించినట్లు శత్రువు భూమిసంతయును ఆక్రమించును. శత్రు వెంతచిన్నవాఁ డయినను కొంచెమైనను స్థలమియ్యరాదు. బలిచక్రవర్తిని వామనమూర్తి జయించినకథ భాగవతాదులందు ప్రసిద్ధము.

శ్లో. నళినానాం నృపాణాం చ శ్రియం హి మహతా మపి,
మిత్రప్రతాపా భూయోఽపి వర్ధయత్యనిశోజ్జ్వలామ్. ౪౪

వ్యా.—నళినానామితి. హిమేన తుహినేన హతాం క్లిష్టాం, నిశాయాం రాత్రా పుష్కలతీతి నిశోజ్జ్వలా సా న భవతీతి తథోక్తా. రాత్రే వద్దానా మవికాసా దితి భావః. తాం నళినానాం వద్దానాం శ్రియం శోభాం భూయః పునః, ప్రభాత ఇత్యర్థః. మిత్రస్య సూర్యస్య ప్రతాపః తేజః కర్తృ వర్ధయతి. ఉదితే సూర్యే వద్దాని వికసంతీ త్యర్థః.

అన్యోఽవ్యర్థః. అనిశం ఆనవంతం ఉజ్జ్వలతీతి సా తథోక్తా తాం మహతాం నృపాణాం శ్రియం కర్తృ మిత్రాణాం సుహృదాం ప్రతాపః పారుషం కర్తా భూయోఽధికం యథాతథా వర్ధయతి. 'పృథువృద్ధా'విత్యస్తాద్ధాతో వ్లైతుమత్వా ల్లట్. నాన హేయ ముపేయాజ్జయశ్రీ రితిభావః.

టీ. హిమహతామపి - హిమ=మంచుచేత, హతామపి = క్లేశమునుబొందినట్టి, అనిశోజ్జ్వలాం=రాత్రులందు ప్రకాశింపని, నళినానాం=కమలములయొక్క, శ్రియం = కాంతిని, భూయోఽపి=మరల, అనగా ప్రాతఃకాలమందు, మిత్రప్రతాపః-మిత్ర= సూర్యునియొక్క, ప్రతాపః=తేజస్సు, వర్ధయతి = పెంపొందుచున్నది.

అర్థాంతరము. అనిశోజ్జ్వలాం - అనిశ=ఎల్లప్పుడును, ఉజ్జ్వలాం=ప్రకాశించు నట్టి, మహతాం=గొప్పవారైన, నృపాణాం = రాజులయొక్క, శ్రియం=సంపదను, మిత్రప్రతాపః = స్నేహితులపారుషము, భూయః=అధికమానట్లుగా, వర్ధయతి = పెంపొందుచున్నది.

తా. మంచుచే పెంపుబాసీ రాత్రులందు ప్రకాశింపని తామరలకాంతిని సూర్య కాంతి మరల ప్రాతఃకాలమందు వృద్ధిబొందించునట్లు, మహాత్ములగు రాజులసంపదలను సుహృదులు వృద్ధి బొందించు చున్నారు. సహాయసంపత్తిలేకయే జయలక్ష్మికలుగ నేరదని భావము. మంచునకును తామరలకును విరోధముగనుక, తామరలు రాత్రులందు ప్రకాశించక తమకు హితకరమైన సూర్యప్రభయందు ప్రకాశించుట స్వభావసిద్ధము. ౪౪

శ్లో. స్వస్థానా దవరో వ్యేత బలా త్పుంసా పరేణ యః,

అపారిజాతం న ప్రాహుః పార్థివం పాదపం చ తమ్ ౪౫

వ్యా.—స్వస్థానాదితి. యో నృపః పరేణ శత్రుభూతేన పుంసా పురుషేణ కర్తృ స్వస్య స్థానాత్ రాజ్యలక్షణాత్ అపాదానాత్ బలా త్పత్వాతిశయా జ్యేతోః అవరోవ్యేత స్వస్థానా దవరోవ్యేత ఉన్ముత్యేత. పాదపం పాదం తురీయాంశం

పాతీతి పాదపః రాష్ట్రైకదేశపాలకః పార్థివం రాజానం అపారిజాతం ఆపగతశత్రు
సమూహం న ప్రాహుః. శత్రుక మే వాహు రిత్యర్థః. తం ప్రసిద్ధం పాదపం తరుం
చ ఆపారిజాతం పారిజాతో దేవతరుః న న భవతీ త్యపారిజాతః తం న ప్రాహుః. అసి
తు దేవతరు మే వాహురిత్యర్థః. యస్తరుః పరేణ పుంసా పరమపురుషేణ వాసుదేవేన
స్వస్య స్థానాత్ స్వర్గలక్షణాత్ బలా దవరోప్యేత ఉన్మాల్సే లేతి వ్యతిరేకేణ యో
జనా. అథవా యః స్వర్ద్విమః పరేణ పుంసా కృష్ణేన బలాత్ స్వస్థానా దవరోప్యేత
తం అపారిజాతం న ప్రాహుః పారిజాత మేవాహుః. పార్థివం భౌమం పాదపం చ
తరుం చ న ప్రాహుః. పురా కిల భార్యయా ప్రార్థమానో దేవకీనందనః పారిజాతాఖ్య
దేవతరు మున్మా ల్యావనీం నీతవా నితి భారతీ కథా.

టీ. యః=విరాజు, పరేణ=శత్రువైన, పుంసా = పురుషునిచేత, స్వస్థానాత్=
తనరాజ్యమువలననుండి, బలాత్=బలిమివలన, అవరోప్యేత=త్రోయఁబడుచున్నాడో,
పాదపం=నాల్గింటినొక పాలుసురక్షించునట్టి, అనఁగా రాష్ట్రముం దొక కొంత ప్రదేశము
నకు దొరయైనట్టి, తం=ఆ, పార్థివం=రాజును, అపారిజాతం—అచ=పోఁగొట్టఁబడిన,
అరి=శత్రువులయొక్క, జాతం=సమూహముకలవాడని (అనఁగా శత్రువులేనివాడని),
న ప్రాహుః=వలకరు.

అర్థాంతరము. యః=విపృక్షము, పరేణ=శ్రేష్ఠుడైనట్టి, పుంసా=పురుషునిచేత,
అనఁగా పురుషోత్తముడైన కృష్ణునిచేత, స్వస్థానాత్ = స్వర్గస్థానమునుండి, బలాత్=
బలిమివలన, అవరోప్యేత = భూమికిదింపఁబడుచున్నదో, తం=అట్టి, పాదపం = పృథ్వి
మును, పార్థివం=భూలోకమందు బుట్టినదానిగాను, అపారిజాతం = పారిజాతముకాద
నియును, న ప్రాహుః=చెప్పరు.

తా. శత్రు రాజుచే రాజ్యమునుండి వెడలఁగొట్టఁబడి కొంత ప్రదేశమునకు మా
త్రము ప్రభువుగానుండు రాజును శత్రువులేనివాడనియును, శ్రీకృష్ణునిచేత స్వర్లోక
ముననుండి భూలోకమునకుఁ దేఁబడిన కల్పవృక్షము పారిజాతవృక్షము కాదనియును
జెప్పరు. ఈకథ భాగవతాది గ్రంథములందు బ్రసిద్ధము. ౪౫

శ్లో. విరసప్రకృతి ర్భూపః సత్త్వవానసి సిన్ధువత్,

రాజ్ఞా స్వాస్త్యముఠేన యోభ్యతే మృదునాపిసః.

౪౬

వ్యా.—విరసప్రకృతిరితి. విరసప్రకృతిః నిర్గుణస్వభావః జౌదార్యవినయాది
గుణవిహీన ఇత్యర్థః. విరక్తప్రకృతి ర్వా భూపో రాజా సత్త్వవాక్ బలవా నసి సిన్ధుం
సముఠేన స్వమధ్యజాతేన, స్వకులీనే నేత్యర్థః. మృదునా దుర్బలే నాపి రాజ్ఞా నృపేణ,

క్షోభ్యతే సంచల్యతే. రాజ్ఞా గుణీనా అవహితేన భవితవ్య మితి భావః. కథం? సింధుపత్ సముద్ర ఇవ. సోఽసి విరసప్రకృతిః లవణమయత్వా దమధురస్వభావః సత్త్వవాక్ మకరాదిజలగ్రహవాక్ స్వాంతసముత్థేన స్వమధ్యసముత్థేన మృదునా దర్శనీయే నాసి రాజ్ఞా చంద్రమసా క్షోభ్యతే కలుషీ క్రియతే. ఉదితే ఖలు చంద్రమన్యుదన్యా నుద్వేలో భవతి.

టీ. యః=వీరాజ్ఞా, విరసప్రకృతిః=గుణములేనిస్వభావముగల, (అనఁగా ఔదార్యాదిగుణములులేనట్టి) లేక, విరస=విరక్తులైన, ప్రకృతిః=రాజ్యాంగములగు స్వామ్యాదులుకాని, పురజనులుకానిగలవాడో, సః=అట్టి, భూపః=రాజు, సత్త్వవానపి=బలముగలవాడైనను, స్వాంతసముత్థేన=స్వ=తనయొక్క, అంతఃమధ్యమందు (అనఁగా తనకులమందు), సముత్థేన=పుట్టినట్టి, మృదునా=బలహీనుడైన, రాజ్ఞా=రాజుచేత, విరసప్రకృతిః=విరస=మిక్కిలియిష్టగుటచే తీపులేనట్టి, ప్రకృతిః=స్వభావముగల, సత్త్వవాక్=మొనలిమొదలగు జలజంతువులుగల, సింధుపత్=సముద్రము, స్వాంతసముత్థేన=తనమధ్యమందుఁబుట్టినట్టి, మృదునా=మనోహరుడైన, రాజ్ఞా=చంద్రుని, క్షోభ్యతే=కలుషయుక్తుఁడుగాఁ జేయఁబడుచున్నాఁడు.

తా. మొనఁగిమొదలగు దుష్టజంతువులుగల సముద్రుఁడు తనలో పుట్టినట్టిమనోహరుడైన చంద్రునిచేత నేలాగున కలుషితుఁడగు చున్నాఁడో యవ్విధమున ప్రకృతిమండలమందనురాగములేనిరాజు బలవంతుడైనను తనకులమందుపుట్టిన బలహీనుడైన రాజుచేత జయింపఁబడుచున్నాఁడు. ప్రకృతిమండలమనఁగా - “స్వామ్యమాత్యసుహృతోశరాస్త్రదుర్గబలానిచ, రాజ్యాగ్ధాని ప్రకృతయః పారాణాంశ్రేణయోఽసి చ” అని అమరము. ప్రకృతిశబ్దము రాజ్యాంగములగు స్వామ్యాదులకును, పురుషజనులకును బేరగుచున్నట్లే. “స్వామ్యమాత్యశ్చరాస్త్రంచ దుర్గం శోశో బలం సుహృత్, పరస్పరోపకారీదం సప్తాంగం రాజ్యముచ్యతే.” అని కామందకము. స్వామ్యాదు లొకరికొకరుపకారపంతులై యుందురుగాన పరస్పర మనురాగముగలవారుగా నుండవలయును. పురజనులయందనురాగము గలిగి యుండవలయును. అట్లయ్యె నేని యారాజు దుర్జయుఁడుగానుండును.

౪౬

శ్లో. యస్య రాజ్ఞో నవనుధా సేవ్యా సుమనసాం గణైః,
ప్రపంచ బహుళదోషోత్థః క్షయః స్యాత్తస్య వజ్రలే.

౪౭

వ్యా.—యస్యేతి. యస్య రాజ్ఞః నృపస్య వసుధా భూమిః సుమనసాం సుధియాం. విదుషా మితి యావత్. యద్వా సుమనసాం స్వచ్ఛచిత్తానాం పురుషాణాం

గణైః సమూహైః సేవ్యా అనుభవసీయా న భవతి. తస్య రాజ్ఞః స్పృహస్య మండలే రాష్ట్రే, దేశే ఇతి యావత్ బహుళదోషోత్థః భూయిష్ఠపాపజాతః క్షయః క్షీణతా స్యాద్భవేత్ ద్రుపం నిశ్చితం దేవతానా మనర్చనా దపాలనా న్నహత్తనాం చ రాజ్ఞో రాష్ట్రం వినశ్యతీతి భావః.

అన్యోఽప్యర్థః. యస్య రాజ్ఞః చంద్రమసః నవసుధానపీనామృతం సుమనసాం దేవానాం గణైః వహ్నీర్దిభి స్సేవ్యా ఆస్వాద్యా స్యాత్ ద్రుపం భవతి. 'తం చ సోమం పపు ద్దేవాః పర్వాయే జానుపూర్వశ' ఇతి వ్యాసస్తరణా దితి భావః. తస్య చంద్రస్య మండలే బహుళదోషోత్థః కృష్ణపక్షరాత్రిజాతః క్షయః కళాహీనతా. 'నిష్పీతాంగః కలాశేష శ్చంద్రమా న ప్రకాశత' ఇతి స్తరణా దితి భావః.

టీ. యస్య=ని, రాజ్ఞః=రాజుయొక్క, వసుధా=భూమి, సుమనసాం=విద్వాంసులయొక్క, గణైః=గుంపులచేత, సేవ్యా = అనుభవించడగినది, నభవతి = కాదో, తస్య=ఆరాజుయొక్క, మణ్డలే=రాష్ట్రమందు, బహుళదోషోత్థః - బహుళ=పొచ్చయిన, దోష=పాపముచేత, ఉత్థః=పుట్టినట్టి, క్షయః=నాశము, స్యాత్=అగును, ద్రుపం =నిశ్చయము.

ఆధ్యాత్మరము. యస్య=ని, రాజ్ఞః=చంద్రునియొక్క, నవసుధా=నూతనమైనయమృతము, సుమనసాం = దేవతలయొక్క, గణైః=సమూహములచేత, సేవ్యా=పానము చేయడగినది, స్యాత్=అయ్యెనో, తస్య=ఆచంద్రునియొక్క, మణ్డలే=బింబమందు, బహుళదోషోత్థః=బహుళ=కృష్ణపక్షమందలి, దోష=రాత్రివలన, ఉత్థః=కలిగిన, క్షయః=నాశము, అనఁగా కలాహీనత్వము, భవతి=అగును, ద్రుపం=నిజము.

తా. రాజగువాడుతననంపదను పండితులగువారికి ఉపయోగపరిచకయుండెనేని, వానిరాజ్యము పాపాధిక్యముచేత కృష్ణపక్ష చంద్రుని కలలు నశించునటుల నశించును. చంద్రునియందుగల నూతనామృతమును దేవతలు క్రమముగా పానముచేయుటవలన బహుళపక్షమందు కలలునశించును. శ్లో. "అగ్నౌ హుతంచ దత్తంచ నర్వం సోమగతం భవేత్, తత్ర సోమస్సముత్పన్నః శీతాంశు ర్ద్విమలక్షణః, ఆప్తాశీలినహస్రాణి విస్తీర్ణే యోజనానితు, ప్రమాణం తత్ర విక్షేయం కలాః షణ్చదవైవతు, షోడశాపి కలాభృత ఇత్యేకాపి విధిర్భవేత్, తంచ సోమం పపుద్దేవాః పర్వాయేజానుపూర్వశః, ప్రథమాం సిబలే వన్నీ ర్ద్వితీయాం సిబలే రవిః, విశ్వేదేవాశ్చృతీయాం తు చతుర్థాం సలిలాధి పః, షణ్చమాంతు పషట్కారః షష్ఠీం సిబతి వానవః, సప్తమీం ఋషయో దేవా ఆప్తమీ మప్యజైకపాత్, నవమీం కృష్ణపక్షస్య యమఃస్రాశ్నాతివైకలాం, దశమీం సిబలే వా

యుః సి బ త్యే కాదశీ ముమా, ద్వాదశీం పితరస్సర్వే సమప్త్యాతు విభాగతః, త్రయోదశీం
ధనాధ్యక్షః కుదేరః సి బలే కలాం, చతుర్దశీం వశవతిః పంచదశ్యాం ప్రజావతిః, నిఘ్నీ
తైకకలా శేష శృంగీమన ప్రకాశలే, కలా షోడశి కా యాసా త్వపః ప్రవిశలే సదా,
అమాయాంతు సదాసోమ ఓషధీః ప్రతిపద్యతే. అని వ్యాసస్మృతియందుండుటవలన
కృష్ణపక్షపాద్యమి మొదలుకొని అమావాస్యవఱకు చంద్రుని కలలను వరుసగా అన్ని
రవి విశ్వేదేవ పరుణ పక్షట్యూర వాసవ ఋష్యజైకపా ద్యమ వాయు ఉమా సిత్యుకుదేర
శంకర ప్రజావతులు పానముచేయుదురు. ఇట్లు నశింపఁబడిన చంద్రుని పదియావకల
అమావాస్యయందు ఔషధములను నీరును బొందినవియై యావులచే భక్షింపఁబడి యా
యావులపాలు నెయ్యి యన్నియందు బ్రాహ్మణులచేహోమముచేయఁబడుటచే మరల చం
ద్రుఁడు కలలను బొందును.

౪౩

శ్లో. అథః కుర్వన్ ప్రజా స్సర్వా బహుధా మహిమోల్బణః,
రాజా పర్వణి కస్తిం శ్చిద్భవే దహి భయాకులః.

౪౪

వ్యా.—అథః కుర్వన్నితి. బహుధా బహుప్రకారేణ మహిమ్నా మహత్త్యేన
తేజస్వీత్యాదిరూపేణ ఉల్బణః వ్యక్తోఽపి. ని. 'స్ఫుటం ప్రవృత్త ముల్బణ' మి త్యమ
రః. రాజా నృపః సర్వాః ప్రజాః అథఃకుర్వన్ ప్రభావేన తిరస్కర్తున్ కస్తింశ్చిత్
పర్వణి కాలే. ని. 'పర్వ స్యాదుత్సవే గ్రంథా ప్రస్తావే లక్షణాంతరే, దర్శప్రతిపదో
స్సంధౌ విషువత్ప్రభృతావ పీఠి విశ్వః. అహి భయాకులః అహిభయేన స్వపక్షోద్భూ
తభయేన. ని. 'మహిభుజా మహిభయం స్వపక్షప్రభవం భయ'మి త్యమరః. ఆకులః
భవేత్. విరక్తాను ప్రకృతిషు రాజా వినశ్యతీ త్యర్థః.

అన్యోఽప్యర్థః. సర్వాః ప్రజాః భూమిస్థాన్ అథఃకుర్వన్-స్వస్య గగనసంచార
తయేతి భావః. బహూనాం ఓషధివనస్సత్యాదీనాం ధామ్నా ఆశ్రయేణ జీవనభూతేన
హిమేన తుహినేన ఉల్బణః రాజా చంద్రః కస్తింశ్చి త్వర్వణి శ్రాద్ధిమాప్రతి పత్సంధౌ
అహిభయాత్ రాహూద్భూతా ద్భయాత్ ఆ కులః భవేత్.

టీ. బహుధా=అనేకవిధములైన, మహిమోల్బణః = ప్రభావముచేత వ్యక్తుడై
నను, రాజా=రాజు, సర్వాః = సమస్తమైన, ప్రజాః=జనులను, అథఃకుర్వన్ = మహి
మచే తిరస్కరించినవాడై, కస్తింశ్చిత్ = ఒకానొక, పర్వణి = కాలమందు, అహి
భయాకులః - అహిభయ = తనపక్షమందుఁగలిగిన భయముచేత, ఆకులః=దుఃఖముగల
వాఁడు, భవేత్ = అగుచున్నాఁడు.

అథాంతరము. సర్వాః = సమస్తమైన, ప్రజాః=(భూమియందుగల) ప్రజలను, అభిఃపర్వక్=క్రిందుచేయుచు, అనఁగా తాను మింటనుండుటచే జనులను క్రిందుగాఁ జేయుచు, బహుభా మహిమోల్బుణః=బహు=అనేకములైన యోషధులు మొదలగువానికి, భావ=ఆశ్రయమైన, హిమ=మంచుచేత, ఉల్బుణః=ఎక్కువైనట్టి, రాజా=చంద్రుఁడు, కస్కింశ్చిత్ = ఒకానొక, పర్వణి = పూర్ణిమాప్రతిపత్సంధియందు, అహిభయాతులః - అహి = సర్పకారుఁడైనరాహువువలన, భయ = భీతిచేత, ఆతులః = చింతగలవాఁడు, భవేత్ = అగును.

తా. భూలోకమందు గల జనుల నందఱను క్రిందుగానుండునట్లుచేసి నింగిని వెలుంగుచుండు చంద్రుఁడు ఒకానొక పర్వకాలమున రాహుగ్రహముచే గ్రసించఁబడు నట్లు, తనబాహుబలిమిచే జనులనందఱను ధిక్కరించియుండురాజు, ఒకానొక కాల మందు రాష్ట్రములొకరిగిన కలతచేత చిక్కువడును. శ్లో. “హిరణ్య ధాన్య వస్త్రాణి వాహనాని తదైవత, తథాన్యేద్రవ్య నిచయా ప్రజాత స్సంభవన్తిహి, వార్తాం ప్రసా భయేన్మిత్యం వార్తావై లోకసంశ్రయః, ప్రజాయాం వ్యసనస్థాయాం నశిష్యదపి సిద్ధ్య తి.” అని కామందకము. బంగారు, ధాన్యము, వస్త్రములు, వాహనములు మొద లగునవియన్నియు రాజునకుఁ బ్రజలవలననే కలుగుచున్నవిగాన యట్టిప్రజలు విరక్తులై నచో రాజునకు తొందర గలుగుననియు నట్టిప్రజలను రాజు చక్కఁగా పాలించవలయు ననియును భావము.

శ్లో. మహతా కరపాలేన సర్వం వసుమతాం హరన్,

సంపూర్ణోఽప్యశ్చ తే రాజా కలాయాః శ్చయ మన్వహమ్. ౪౯

వ్యా.—మహాలేతి. సంపూర్ణోఽపి-కోకాదిభిరితి శేషః. రాజా నృపః మహతా ఆమర్యాదేన కరపాలేన శుల్కాది భాగధేయకల్పనయా హేతునా. ని. ‘భాగధేయః కరో బలిరిత్యమరః-వసుమతాం ధనినాం. ని. ‘వసు ర్తయూభాగ్నిధనాభిధేయే’ ప్రిత్యమరః. సర్వం ధనం ఆహరన్ అన్వహం ప్రత్యహం, విభక్త్యర్థేఽవ్యయాభావః. ‘నపుంసక స్యాదన్యతరస్యా’మితి టచ్ ప్రత్యయ స్సమాసాంతః. కళయా విత్తవృద్ధ్యా. ని. ‘కళా శిల్పే విత్తవృద్ధ్యాంచంద్రాంశే శకలేకశేత్యమరః. శ్చయం నాశం అశ్నతే ప్రాప్నోతి. ప్రకృతిమూలత్వా ద్రాజవద స్మృతి భావః.

అన్యోఽవ్యర్థః. మహతాకరపాలేనకిరణప్రసారణేనహేతునా వసుమతాం లేజ స్వినాం భౌమాదీనాం సర్వం లేజో హర న్నాచ్ఛదయన్ రాజా చంద్రః అన్వహం కలయాన్వలేజోశేన శ్చయం అశ్నతేక్షీణో భవతి. క్రమేణ దేవైః పీయమానత్వా దితి భావః.

టీ. రాజా = రాజు, సంపూర్ణోఽపి = ధనాదులచేనింజినవాడైనను, మహతా = చాలయెక్కువైన, కరపాలేన - కర = కప్పముయొక్క, పాలేన = కల్పించుటచేత, వసుమతాం = ధనవంతులయొక్క, సర్వం = రొక్కమంతయును, హరక్ = అపహరించిన వాడై, అన్వహం = ఎల్లప్పుడును, కలయాః = ధనాభివృద్ధియొక్క, ఉయం = నాశమును, అశ్నతే = పొందుచున్నాడు. “కలాశిల్పే విత్తవృద్ధ్యాం చంద్రాంశే శకలే కలా” అని యుమరము.

అర్థాంతరము. మహతా = అధికమైన, కరపాలేన - కర = కిరణములయొక్క, పాలేన = ప్రసరణముచేత, వసుమతాం = తేజస్సుగల గ్రహములయొక్కయు నక్షత్రముల యొక్కయు, సర్వం = సనుస్తమైనకాంతిని, హరక్ = పరిహరించుచుండు, రాజా = చంద్రుడు, అన్వహం = సర్వదా, కలయా = తనకాంతిచేత, ఉయం = నాశమును, అశ్నతే = పొందుచున్నాడు.

తా. మిక్కిలియెక్కువయైన కిరణప్రసరణములచేత తేజస్సుగల యితర గ్రహ నక్షత్రముల నాచ్ఛాదించుచుండు చంద్రుడు కృష్ణవక్షుమందు సర్వదా క్షీణించునట్లు, తన యధికారము చెల్లుచున్నదని ధనికులవలననుండి హెచ్చైనవన్నును గొనురాజు ధన నాశమును జెందును. “శ్లో. యత్పృథివ్యాం ప్రీహియవం హిరణ్యం పశవస్త్రియః, ఏకస్యాపి నవర్యాప్తం తస్మా దతితృపాం తృజేత్. వరాం వినీతః సముపైతి నేవృతాం మహిపతీనాం వినయోహి భూషణం, ప్రవృత్తదానో మృదుసంచరత్కరః కరీవ భద్రో వినయేన శోభతే.” అని కామందకము. భూమిలోఁగల భోగ్యవస్తువులన్నియు ఆశగలయొక నికే చాలకుండుటచే రాజగువాడు కొంచెముగా వన్నునుతీసికొని ప్రజలను బోషింప వలయుననియు గర్వముచేత లేజోవంతుల నాక్షేపింపరాదనియును భావము. ౪౯

శ్లో. యో హీనస్య ప్రతాపేన రాజా సన్ పరిభూయతే,

సతు నక్షత్రగోష్ఠీషు తేజస్వీతి ప్రకీర్యతే.

౫౦

వ్యా. — యఇతి. యః పురుషః స్వయం రాజా సక్ నృపోఽపి హీనస్య ధనా దిభిర్జన్తనా వా నికృష్టస్య రాజ్ఞః ప్రతాపేన పౌరుషేణ పరిభూయతే తిరస్కిర్యతే. సతు సోఽపి. తుశబ్దోఽపి శబ్దార్థః. ఉత్రాణాం ఉత్రియాణాం గోష్ఠీషు సల్లాపేషు, ఉత్రియసంఘేష్వి త్వర్థః. అథవా ఉత్రగోష్ఠీషు ఉత్రియసభాసు తేజస్వీ పౌరుషవా నితి న ప్రకీర్యతే నాఖ్యాయతే యద్యయం తేజస్వీ స్సా త్కథం హీనే నావ మస్యేతే త్వర్థాపత్తి రనుమానం వా ప్రమాణ మిత్వర్థః.

అన్యోఽన్యర్థః. య శ్చంద్రః స్వయం రాజా సక విరాజమానోఽపి అహీనస్య సర్వశ్రేష్ఠస్య, రాహో రితి యావత్. ప్రతాపేన పరిభూయతే. స చంద్రః నక్షత్రాణాం గోష్ఠీషు సభాను. ని. 'గోష్ఠీ సభాయాం సల్లాప' ఇతి విశ్వాః. తేజస్వీప్రకాశవానితి ప్రకీర్త్యతే ఆఖ్యాయతే. పూర్వస్యైవ చంద్రస్య రాహుణా పరిభూయమానత్వాదితి భావః.

టీ. యః=విపురుషుఁడు, రాజాసక=రాజైనవాడైనను, హీనస్య=ధనముచేత గాని కులముచేతగాని హీనుడైనరాజుయొక్క, ప్రతాపేన=పౌరుషముచేత, పరిభూయతే=తిరస్కరింపఁబడుచున్నాడో, సతు=ఆరాజును, నక్షత్రగోష్ఠీషు=క్షత్రియుల పరస్పరవాక్యములందుఁగాని, లేక సభలయందుఁగాని, తేజస్వీతి=పరాక్రమముగలవాడని, నప్రకీర్త్యతే=పొగడఁబడఁడు.

ఆర్థాంతరము. యః=విచంద్రుఁడు, రాజా సక = ప్రకాశించువాడైనను, అహీనస్య = సర్వశ్రేష్ఠముయొక్క, అనఁగా రాహువుయొక్క, ప్రతాపేన = ప్రభావముచేత, పరిభూయతే = తిరస్కరింపఁబడుచున్నాడో, సః = అట్టిచంద్రుఁడు, నక్షత్రగోష్ఠీషు = చుక్కలయొలగములందు, తేజస్వీతి= కాంతిగలవాడని, ప్రకీర్త్యతే=పొగడఁబడుచున్నాడు.

తా. స్వయముగా రాజైనవాఁడు ధనాదులచే హీనుడైన యొకనిచే పరాభూతుడయ్యెనేని యట్టిరాజును క్షత్రియుల సభలయందు పరాక్రమవంతుడని మెచ్చుకొనరు. బలవంతుడగునేని యల్పనకు లోఁబడునా యని యనుమానము గలుగునని భావము. చంద్రుఁడు సంపూర్ణముగ ప్రకాశించుచు పార్థమితిథియందే రాహువుచే గ్రహింపఁబడుచున్నాడని యర్థము.

శ్లో. ఆరభ్యతే మహాత్కార్యం యైః క్షుద్రై రపి

తే చక్రవర్తిన్ భూత్వా జాయంతే భద్రభాజనమ్. ౫౧

వ్యా.—ఆరభ్యత ఇతి. క్షుద్రైః నికృష్టై రపి పార్థివైః రాజభిః మహా దధికం యత్కార్యం ఉక్తం ఆరభ్యతే ఉపక్రమ్యతే. తే నృపాః, చక్రవర్తిన్ స్సార్వభౌమాః భూత్వా భద్రస్య మంగళస్య రాజ్యలక్ష్మీరూపస్య భాజనం పాత్రం జాయంతే. చంద్రభాజన వితిపాతే చంద్ర స్వాహ్లాదనస్య భాజనం జాయతే. స్వయ మల్పాఽపి మహాత్కర్తృ కృత్యా సార్వభౌమోఽభూ దితి తం సర్వే ప్యాహ్లాదయంతీ త్యర్థః. అథవా చంద్రస్య కర్పూరస్యభాజనం జాయంతే కర్పూరభక్షయోగ్యా భవంతీ త్యర్థః. ని. ఘనసారశ్చంద్ర సంజ్ఞ'ఇత్యుచరః. 'ఉద్యోగినం పురుషసింహ మువైతి లక్ష్మీ' రితి భావః.

అన్యోఽన్యర్థః. పార్థివైః పృథివ్యాం సంభూతైః క్షుద్రైస్సూక్ష్మైః, పరమాణుభి
త్యర్థః. మహతో ఘటాదే ర్యత్కార్యమారభ్యతే. తే పరమాణవః చక్రే చక్రభ్రమణేరి
వర్తంత ఇతి తథోక్తా భూత్వా, మృత్పిండత్వేన పరిణమ్య, చక్ర మధిష్టాయే త్యర్థః.
చందయతీతి చంద్రః, 'చది ఆహ్లాదన' ఇత్యస్తా ధ్ధాతోరాణాదికో రప్రత్యయః. తద్భా
జనం జాయంతే భద్రభాజన మితి పారస్తు నిగమవ్యాఖ్యానం. తే భాజనం జాయంత
ఇత్యయంప్రయోగో 'వేదాః ప్రమాణం' 'స్తృతయః ప్రమాణం' మితివ త్సాధుః.

టీ. క్షుద్రైః=నిచులైన, రాజభిరసి = రాజులచేతనైనను, మహత్ = ఎక్కు
వైన, కార్యం=పని, ఆరభ్యతే=చేయనుద్యమింపఁబడెనేని, తే = అరాజులు, చక్ర
వర్తనః = సార్వభౌములు, భూత్వా = అయి, * భద్రభాజనం = మంగళమునకుఁ
బాత్రముగా, జాయంతే = అగుచున్నారు.

అథాంతరము. పార్థివైః=పృథివియందుఁబుట్టిన, క్షుద్రైరసి = కొంచెములైన.
పరమాణువులచేతనైనను, మహత్కార్యం = గొప్పదగు ఘటము మొదలగు కార్యము,
ఆరభ్యతే = ప్రారంభింపఁబడెనేని, తే=ఆపరమాణువులు, చక్రవర్తనః-చక్ర=కుమ్మర
వానిసారయందు, వర్తనః=ఁడునువియ్యై, అనఁగా ముద్దగాచేయఁబడి చక్రమందుంపఁ
బడినవియ్యై, భద్రభాజనం=శుభమైనపాత్రగా, జాయంతే=అగుచున్నవి. "తేభద్రభా
జనం" అనుప్రయోగము, "వేదాః ప్రమాణం స్తృతయః ప్రమాణం" అనునట్లు సాధు
వుగా గ్రహింపఁదగు.

తా. మిక్కిలి సూక్ష్మములైన భూపరమాణువులు పిండభావమునుబొంది సార
యందుండి సంతోషకరమైన ఘటాదిమహద్భావమును బొందులాగున రాజులగువారు
కొంచెముబలముగలవారై యుండినను, గొప్పకార్యము నారంభించిరేని సార్వభౌమ
పదవిని బొందుదురు. "ఉద్యమేనహి సిద్ధ్యన్తి కార్యాణి నమనోరథైః" "ఉద్యోగినం
పురుషసింహ ముపైతి లక్ష్మీః" అని యుండుటచే నెట్టియల్పుఁడైననుచక్కఁగా పాటుబడి
గౌరవమును సంపాదించుకొనవలయునుగాని సోమరితనముతో నుండరాదు. ౫౦

శ్లో. వశీకరోతి పురుషః సమస్తానపి దానవాన్,

స్వమహిమ్నా తథా హన్తి సమస్తానపి దానవాన్.

౫౧

వ్యా.—వశీకరితి దానవాన్ వితరణవాన్ పురుషః సమస్తానఖిలా నపి జనాన్
వశీకరోతి స్వాధీనా న్కరోతి. అథాతతద్భావే చ్ఛ్విః. 'దానేన ద్విషంతో మిత్రాభవం'
తీతి శ్రుతేః. తథాపి స్వమహిమ్నా దాతృత్వలక్షణేన సమస్తా నఖిలాన్ దానవాన్

* చంద్రభాజనం=ఆహ్లాదమునకుఁగాని, లేక కర్పూరమునకుఁగాని యర్థమగును.

దానవసమానాక్ శత్రుక్ హంతి హింసతి. యథా పశీకరోతి తథా హింసతీత్యర్థః. 'సామ్నా భేదేన దానేన సమస్తై రథవా పృథక్, విజేతుం ప్రయతే తారీ స్వయుద్ధేన కదాచనేతి మనుస్తరణా దితి భావః.

అన్యోఽప్యర్థః. పూర్వత్వాత్ పురి శయనా ద్వా పురుషః పరమాత్మా హరిః స్వస్య మహిమ్నా వ్యాపకత్వేన మాయయా వా సమస్తా నపి ప్రాణివర్గాక్ పశీకరోతి స్వ మాయా యత్తాక్ కరోతి. 'మమ మాయాదురత్యయే'తి భగవద్వచనా దితిభావః. తథా స్వమహిమ్నా స్వసామర్థ్యేన దానవాక్ వితరణగుణవాక్ విదారణగుణవా న్వా భూత్వా సమస్తా నపి దానవాక్ దనుజాక్ హంతి. 'పరిత్రాణాయ సాధూనాం వినా శాయ చ దుష్కృతాం, ధర్మసంస్థాపనార్థాయ సంభవామి యుగే యుగ' ఇతి స్తరణా దితి భావః.

టీ. దానవాక్ = ఈవిగల, పురుషః = మనుష్యుడు, సమస్తా నపి = అందఱను, పశీకరోతి = స్వాధీనులనుగాఁ జేసికొనుచున్నాఁడు. తథా = అట్లే, సమస్తానపి = సమస్తమైన, దానవాక్ = రాక్షసులులగు లగుశత్రువులను, స్వమహిమ్నా = తమ దానమాహాత్మ్యముచేత, హన్తి = చంపుచున్నారు.

అర్థాంతరము. పురుషః = పూర్వఁడగుటచేతను, శరీరములనుండుటచేతను బురుషవాచ్యుఁడగు విష్ణువు, స్వమహిమ్నా = తనగొప్పతనముచేత, లేక మాయచేత, సమస్తానపి = సకలప్రాణిసమూహములను, పశీకరోతి = తనమాయకు లోఁబడినవానినిగాఁ జేయుచున్నాఁడు. తథా = అలాగుననే, దానవాక్ = ఈవిగలవాఁడై, లేక విదారణగుణముగలవాఁడై, సమస్తానపి = సమస్తమైన, దానవాక్ = రాక్షసులను, హన్తి = చంపుచున్నాఁడు.

తా. పరమాత్మయగు విష్ణువు తనమాయాబలముచే సకలప్రాణులను వశముచేసికొని సాధురక్షణముకై రాక్షసులను శిక్షించునట్లు పురుషుఁడు వితరణశీలుఁడై, తనమాహాత్మ్యముచేత నందఱును వశపఱచుకొని రాక్షసులతో సమానులగుశత్రువులను జయించవలయును.

శ్లో. యత్ర స్మృతేఽపి నారీణాం నిర్వృతిం లభతే మనః,
సదర్పకోపమానానాం సీమా పురుష ఉచ్యతే.

౫3

వ్యా.—యత్రేతి. యత్ర యస్మిక్ రాజ్య స్మృతే సతి అరీణాం ప్రతిపక్షిణాం మనః కర్తృ నిర్వృతిం సుఖం న లభతే న ప్రాప్నోతి. సః స్మృతః పురుషః దర్పకోపమానానాం దర్ప స్సహసం కోపో రోషః రణనిర్వృతివిషయః మానః క్షుత్రి

యోఽహ మిత్యభిమానః ఏతేషాం గుణానాం సీమాపరా కాష్ఠే త్యుచ్యతే. నిరతిశయ యుద్ధోత్సాహాదిగుణవానితి కథ్యత ఇత్యర్థః.

అన్యోఽప్యర్థః. యత్ర యస్మిక్ సుందరే పురుషే స్తృలే సతి నారీణాం కామి నీనాం మనః చిత్తం నిర్వృతిం సుఖం లభతే. స పురుషః నరః దర్శకః కామః స ఉపమానం యేషాం తేషాం కామసదృశానాం సీమా అవధి రుచ్యతే. గుణినోఽభినం ద్యంత ఇతి భావః.

టీ. యత్ర=విరాజు, స్తృలేసతి = స్తరింపఁబడినవాఁడు కాఁగా, అరీణాం= శత్రువులయొక్క., మనః=మనస్సు, నిర్వృతిం=సుఖమును, సలభతే = పొందఁదో, సః పురుషః = ఆరాజు, దర్శకోపమానానాం = సామాన రోష అభిమాన గుణములకు, సీమా=ఎల్లయని, ఉచ్యతే = చెప్పఁబడుచున్నాఁడు. అనఁగా నెక్కువైన యుద్ధోత్సాహాదిగుణములుగలవాఁడని పొగడఁబడుచున్నాఁడు.

ఆధ్వాంతరము. యత్ర=విసుందరపురుషుఁడు, స్తృలేసతి = స్తరింపఁబడినవాఁడు కాఁగా, నారీణాం=స్త్రీలయొక్క, మనః = మనస్సు, నిర్వృతిం = సుఖమును, లభతే=పొందుచున్నదో, సఃపురుషః = ఆపురుషుఁడు, దర్శకోపమానానాం-దర్శక = మన్మథునితోడ, ఉపమానానాం=సమాన లగువానికి, సీమా = ఎల్లయని, ఉచ్యతే = చలకఁబడును.

తా. విరాజును దలంచుకొన్నంతలోనే శత్రువులమనస్సు కలతనొందునో యారాజే సామానమును రోషమును అభిమానముగల వారలలో శ్రేష్ఠుఁడనియును, ఏపురుషుని దలంచినంతనే స్త్రీలమనంబు సుఖంబునొందునో అట్టిపురుషుఁడే సుందరముగల వారలలో శ్రేష్ఠుఁడనియును భావము.

శ్లో. భ్రమేణ మహితం నీచై ర్గత్యే వాదాయ జీవనమ్,

క్షేత్రే దత్తే ఘటియన్త మక్షేత్రే బాలిశోజనః.

౫౪

వ్యా — భ్రమేణేతి. ఘటియన్తం నామకూపాదిభ్యో జలోద్ధారణయన్తం. ని. 'ఉద్ధాటనం ఘటియన్తం సలిఖాద్వాహనం ప్రహే' రిత్యమరః. ఘటియన్తం కర్తృ స్వయం. నీచైః నీచప్రదేశంగత్వా మహితం పూజితం స్నానాదికర్తార్హం జీవనం జలం కర్తృభూతం భ్రమేణ భ్రమణేన హేతునా ఆదాయ క్షేత్రే కేదారాదౌ దత్తే దదాతి.' బాలిశో జనః అజ్ఞో జనః. ని. 'అజ్ఞే మూఢయథాజాత మూర్ఖవైధేయబాలిశా' ఇత్యమరః. నీచై ర్నికృష్టం పురుషం గత్వా తస్మా న్మహితం జీవనం జీవనహేతుం కథం నామ ఆదాయ స్వీకృత్య భ్రమేణ భాగిత్యా. అవివేకేనేతి యావత్. అక్షేత్రే

అపాత్రే భాత్రాదా జనే దత్తే దదాతి ఘటియంత్రంతే త్రే దత్తే బాలిశస్తు అత్రేత్రే
దత్త ఇతి ఘటియంత్రా దసి బాలిశస్య సికృష్టత్వ మితి భావోద్వన్యతే.

టీ. ఘటియంత్రం = ఏతము అను జలయంత్రము, నీచైః = క్రిందుగా, అనఁగా
బావిలోనికి, గత్వా = పోయి, మహితం = పూజింపఁదగిన, అనఁగా స్నానాదులకు యో
గ్యమైన, జీవనం = నీటిని, భ్రమేణ = తిరుగుటచేత, ఆదాయ = తీసికొని, త్రేత్రే = పంట
భూమియందు, దత్తే = విడుచుచున్నది.

అర్థాంతరము. బాలిశః = తెలియనివాఁడు, నీచైః = కొఱిగానివానిని, గత్వా
= పొంది, మహితం = యోగ్యమైన, జీవనం = బ్రతుకును, ఆదాయ = ప్రయాసచే సంపా
దించి, భ్రమేణ = బ్రాంతిచేత, అనఁగా నవివేకముచేత, అత్రేత్రే = పాత్రలు కానియట్టి
జనులందు, దత్తే = ఇచ్చుచున్నాఁడు.

తా. జలయంత్రము, లోఁతుగానుండు బావిలోపలికి తిరుగుడు మూలకముగా దిగి
అందలి నీటిని పంటభూముల కొనంగుచున్నది. మూర్ఖుఁడగువాఁడు, నీచునియొద్దకేఁగి వా
నివలన తనజీవనమునకు వలయుదానిని గ్రహించి మోహముచే నపాత్రులగు నటులు విటు
లు వారవధూటులు మొదలగువారికి నిచ్చుచున్నాఁడు. ఇందు మూర్ఖుఁడును జలయంత్ర
మును నీచజీవన గ్రహణమందు సమానులైనను జలయంత్రము సుత్రేత్రమున కుపయోగ
మగుటచే అపాత్రుల కుపయోగమగు మూర్ఖునికంటె నుత్తమం బని భావము.

వ్యాఖ్యానమున అపాత్రులగు భాత్రాదులకు మూర్ఖుఁడు జీవనమిచ్చుచున్నాఁ
డని వ్రాసినారు. భాత్రాదులను అపాత్రులనుట లోకశాస్త్ర విరుద్ధము కద?

శ్లో. అధిగమ్యాశు గోలక్ష మేకశ్శామ్యతి మార్గణః,

అధిగమ్యాశు గోలక్ష మేకశ్శామ్యతి మార్గణః.

౫౫

వ్యా.—అధిగమ్యేతి. ఆశుగః శీఘ్రగామి ఏకో మార్గణశ్శరః ని. 'కలంబ
మార్గణశరా' ఇత్యమరః. లక్షం శరవ్యం అధిగమ్య ప్రాప్య. ని. 'లక్ష్యం లక్షం శరవ్యం'
చేత్యమరః. శామ్యతి-గచ్ఛతీ త్యర్థః. ఏకః అన్యో మార్గణః యాచకః ఆశు శీఘ్రం
యాచ్ఛాకాల ఏవ గవాం వశూనాం, ధేనూనా మిత్యర్థః. లక్షం-లక్షసంఖ్యా గావ
ఇత్యర్థః. అధిగమ్య లద్ధ్వా శామ్యతి ఆత్మప్రోభవతి. సముద్దగయమకం.

టీ. ఆశుగః = శీఘ్రముగా పోవుచుండు, ఏకః = ఒకఁడైన, మార్గణః = బాణ
ము, లక్షం = గుఱిని, అధిగమ్య = పొంది, శామ్యతి = శాంతిని బొందుచున్నది.

అర్థాంతరము. ఏకః = వేటొకఁడైన, మార్గణః = యాచకుఁడు, ఆశు = శీఘ్రముగా,
గోలక్షం = లక్షగోవులను, అధిగమ్య = సంపాదించి, శామ్యతి = సంతుష్టిని బొందు
చున్నాఁడు.

తా. బాణమువలెనే తిరుగుచునుండు యాచకుఁడు బాణమేలాగున గుఱిసికొని యూరకుండునో, అట్లే యాచకుఁడును లక్ష గోవులను సంపాదించకగాని శాంతిని బొందఁడు. ఇందు సమద్దకయమక మను శబ్దాలంకారము గలదు. మఱియు నీశ్లోకము గోమూత్రకాబంధమునకును దగియున్నది.

శ్లో. ఇన స్సవీవ సేవోయ స్వలోకేన సుధా ముచా,
ద్విజేంద్రమణ్డలం క్షీణం సమగ్రయతి సంపదా.

౫౬

వ్యా.—ఇనఇతి. సుధాం సుధోపమా న్వాప్యహారాదీన్ ముంచతి దదాతీతి సుధాముక్త తేన సుధాముచా స్వలోకేన స్వేషాం స్వకీయానాం బంధూనాం లోకేన జనేన న ఏవ నాన్యః ఇనః ప్రభుః. ని. 'ఇన స్సూర్యే ప్రభావిత్యమరిః. నేవ్యః ఆశ్రయణీయః యః ప్రభుః క్షీణం దరిద్రం ద్విజేంద్రాణాం విప్రోత్తమానాం మండల సమూహం సంపదా స్వకీయయా కరణేన సమగ్రయతి సమృద్ధం కరోతి. సమగ్రశబ్దా త్రత్కరోతీతి బ్యంతా ల్లట'.
అన్యోఽప్యర్థః. స్వస్య లోకః స్వజనః, భక్తజన ఇత్యర్థః. తేన స్వలోకేన కర్తా స ఏవ ఇనః సూర్యః నేవ్యః ఉపాస్యః, య స్సూర్య స్సుధాముచా చంద్రకిరణ రూపేణ అమృతస్రావిణ్యా సంపదా కిరణసమృద్ధ్యా క్షీణం నష్టకళం ద్విజేంద్రమండలం చంద్రబింబం సమగ్రయతి సంపూర్ణం కరోతి, శుక్లపక్షే సూర్యః ఖలం స్వలేఖ సా వర్ధయతి. అత్ర పరాహమిహిరః. 'సలిలమయే శశిని రనే ద్ధీ తయో మూర్ఛితా స్తమో వైశం, ఊపయంతి దర్పణోదరనిహితా ఇవ మందిరస్యాంతః.'

అన్యోఽప్యర్థః. స్వస్య లోకః స్వజనః, భక్తజన ఇత్యర్థః. తేన స్వలోకేన కర్తా స ఏవ ఇనః సూర్యః నేవ్యః ఉపాస్యః, య స్సూర్య స్సుధాముచా చంద్రకిరణ రూపేణ అమృతస్రావిణ్యా సంపదా కిరణసమృద్ధ్యా క్షీణం నష్టకళం ద్విజేంద్రమండలం చంద్రబింబం సమగ్రయతి సంపూర్ణం కరోతి, శుక్లపక్షే సూర్యః ఖలం స్వలేఖ సా వర్ధయతి. అత్ర పరాహమిహిరః. 'సలిలమయే శశిని రనే ద్ధీ తయో మూర్ఛితా స్తమో వైశం, ఊపయంతి దర్పణోదరనిహితా ఇవ మందిరస్యాంతః.'

టీ. యః=ఏపురుషుఁడు, క్షీణం = దరిద్రమైన, ద్విజేంద్రమండలం—ద్విజేంద్ర = బ్రాహ్మణోత్తములయొక్క, మణ్డలం = సమూహమును, సంపదా = సమృద్ధిచేత, సమగ్రయతి = పూర్ణనిగాండ్రజేయుచున్నాడో, సవీవ = అట్టి, ఇనః=దొర, సుధాముచా=పాలునుబోలి పలుకునట్టి, స్వలోకేన=బంధుజనముచేత, నేవ్యః = ఆశ్రయించు దగినవాఁడగుచున్నాడు.

అర్థాంతరము. యః=ఏసూర్యుఁడు, సుధాముచా=చంద్రకిరణరూపమైన యమృతమును ప్రసించునట్టి, సంపదా=కిరణసమృద్ధిచేత, క్షీణం=నష్టమైన, ద్విజేంద్రమణ్డలం = చంద్రమండలమును, సమగ్రయతి=సంపూర్ణముగాఁ జేయుచున్నాడో, సః=అట్టి, ఇనవీవ = సూర్యుడే, స్వలోకేన=తనభక్తజనముచేత, నేవ్యః = నేవించుదగినవాఁడగుచున్నాడు.

తా. అమృతము నుత్పాదించు స్వకీరణములచేత కృష్ణపతనమందు తీణదశనాం దిన చంద్రమండలమును సంపూర్ణముగా నొనర్చు సూర్యుఁడు స్వభక్తజనములచే నెట్లు నేపించఁదగినవాఁడో యట్లే తనసంపదచేత బ్రాహ్మణులను పూర్ణమనోరథులనుగాఁజేయు ప్రభువేహితముగాఁ బలుకుచుండుస్వబంధుజనముచేత నేపించఁదగినవాఁడగుచున్నాఁడు. త్తయమొందిన చంద్రుఁడు సూర్యకీరణములచేతనే మరల కలాపంతుఁడగుచున్నాఁడనుటకుఁ బ్రమాణము. “శ్లో. సలిమయే శశిని రవే ద్దీధితయో మూర్ఛితాస్తమో నైశం, తవ యన్తి దర్శణోదరనిహితా ఇవ మన్దిరస్యాన్తః.” అని పరాహమహిరాచార్యులు చెప్పి యుండుటచే, జలరూపమగు చంద్రమండలమందు సూర్యకీరణములు పడుటవలన నింటి లోపలియద్దమునందు ప్రతిఫలించిన సూర్యకీరణము లాయింట్లంగల చీకటి నెట్లు హరించునో యట్లే రాత్రిగలిగిన చీకటిని పరిహరించు నని దెలియవలయును.

శ్లో. బాల్యే కామ మమృత్తోస్తు వృద్ధస్సాస్య దధికం జడః,

స్వాంతశ్చ కృష్ణరూపశ్చే త్సాస్య త్వరాణా ద్విజన్తనామ్. ౨౭

బాల్యఇతి.—బాల్యే అనువనీతత్వే కామం యథేచ్ఛం ఆపృత్తో వృద్ధిహీ నః, సదాచారరహిత ఇత్యర్థః. అస్తు ‘ప్రాగుపనయనా త్కామచారవా’ నితి గౌతమ స్మరణాత్. వృద్ధః వార్ధిక్యవాన్ భూత్వా అక మత్యర్థం జడః కర్తానుష్ఠాచానమర్థ స్సాస్యత్. తథాపి స్వాంతః స్వస్య హృదయే కృష్ణస్య విష్ణోః రూపం ఆకారో యస్య తథోక్తః. స్వహృదయే పరమాత్మోపాసనావాం శ్చే దిత్యర్థః. స పురుషః ద్విజన్తనాం బ్రాహ్మణానాం త్రైవర్ణికానాం వా రాజా స్సాస్యత్. శ్రేష్ఠస్సాస్య దితి భావః. సర్వేషాం కర్తా మప్యాత్మ భావనాయాః పరమధర్మత్వా దితి భావః. అత్రాహ యాజ్ఞవల్క్యుః. ‘ఇత్యాచారదమాహింసాదానస్వాధ్యాయకర్తౄణాం, ఆయం తు పరమో ధర్మో యద్యో గే నాత్మదర్శన’ మితి.

అన్యోఽవృద్ధః. బాల్యే శుక్లవక్షాదౌ ఆపృక్షివర్తలహీనః అస్తు, వృద్ధః సంపూ ర్ణకళో భూత్వా అధికం జడః శిశుః శీత ఇత్యర్థః. ని. ‘సుషమ శ్శిశురో జడ’ ఇత్య మరః. స్సాస్యత్ - స్వాంతః స్వమధ్యే కృష్ణరూపః క్యామకారః, తస్య కళజ్జిత్వాదితి భావః, సచంద్రః ద్విజన్తనాం బ్రాహ్మణానాం రాజా స్వామీ ప్రభుః స్సాస్యత్—సోమో స్తాకం బ్రాహ్మణానాం రాజేతిత్ర తేః. దర్శపూర్ణమాసాదియాగహేతుతయాచంద్రస్య ద్విజరాజత్వమ్.

టీ. బాల్యే = ఉపనయనము కాకమున్ను, కామం=ఇచ్చువచ్చినట్లుగా, ఆపృ త్తః = ఆచారహీనుఁడు, అస్తు=కావచ్చును. వృద్ధః=సుషుసలియై, అధికం=మిక్కిలి,

జడః=అసమర్థుడు, స్వాత్ = కావచ్చును. (తథాపి=అట్లయినను) స్వాంతః = తనహృదయమందు, కృష్ణరూపః = కృష్ణ=విష్ణువుయొక్క, రూపః = ఆకారము గలవాఁడు, అనఁగా పరమాత్మను ధ్యానించువాఁడు, చేత్ = ఆయ్యెనేని, సః=ఆపురుషుఁడు, ద్విజన్దనాం = బ్రాహ్మణులకు, లేక, బ్రహ్మశ్రుతవైశ్యులకు, రాజా=రాజు, స్వాత్=అగును.

అర్థాంతరము. బాల్యే=శుక్లవక్షాదియందు, ఆపృతః = వర్తులములేనివాఁడు, అస్తు = అయినను, పృథః = సంపూర్ణమైన కలగలవాఁడయి, అధికం=మిక్కిలి, జడః = చల్లనైనవాఁడు, స్వాత్=అయినను, స్వాంతః=తనమండలమధ్యమందు, కృష్ణరూపః = నల్లనిరూపముగల, సః = ఆచంద్రుఁడు, ద్విజన్దనాం=బ్రాహ్మణులకు, రాజా=దొర, స్వాత్ = అగును.

తా. చిన్నతనమందు పూర్ణచంద్రుఁడు కావందున వర్తులములేకయున్నను, పృథత్వమనఁగా పూర్ణచంద్రుఁడైనపుడు మిక్కిలి చల్లనైన చంద్రుఁడు మధ్యమందు కళంకముగలవాఁడై బ్రాహ్మణులకు రాజైనచందమున పురుషుఁడు చిన్నతనమందు ఉపనయనముగాక మునుపు ఆచారవిహీనుఁడై యుండినను ముసలితనమున నింద్రియ దౌర్బల్యముచేత నేమియుఁజేయలేనివాఁడైనను, తనమనమునందు శ్రీకృష్ణమూర్తిని ధ్యానించుచుండేనేని యందఱకంటె శ్రేష్ఠుఁడగును. శ్లో. 'ఇజ్యాచారదమాహింసాధానస్సాన్తి, ధ్యాయకర్తణాం, ఆయం తు పరమో ధర్మో యద్యోగేనాత్మదర్శనమ్. అనెడియాజ్ఞాన్తీ వల్క్య వచనమువలన నన్నికర్తలకంటె నాత్మభావన శ్రేష్ఠము.

శ్లో. విలక్షణతయా రాజా బాల ఏవ భృశోజ్జ్వలః,

లభ్యా పృథ్వి ప్రతికలం భాత్యఖణ్డతమణ్డలః.

౧౪౮

వ్యా.—విలక్షణతయేతి. బాలారాజా నృపః విలక్షణతయా అసాధారణతయా, సర్వోత్కృష్టగుణత్వేనేతి యావత్, భృశ మత్యర్థం ఉజ్జ్వలః ప్రకాశమానో భవతి ప్రతికలం కళయా విత్తవృద్ధా, వీష్ణాయా మవ్యయాభావః. ని. 'కలాశిత్వే విత్తవృద్ధా చంద్రాంశే కళలే నల' ఇత్యుచరః. పృథ్వి సంపదం లభ్యా అఖండితమండలః సమృద్ధదేశ స్ఫుక భాతి ప్రకాశతే.

అన్యోఽప్యర్థః. రాజా చంద్రః బాలఏవ రేఖామాత్రరూపఏవ విలక్షణతయా విగతకళక్కుత్వేన హేతునా భృశోజ్జ్వలః భవతి, తథా కళాయాం ప్రతికళం పృథ్వి లభ్యా అఖండితమండలః సంపూర్ణమండలో భవతి.

టీ. బాలః=చిన్నవాఁడైన, రాజా=రాజు, విలక్షణతయైన=అందఱకంటె నెక్కువైనమంచిగుణములచేతనే, భృశోజ్జ్వలః=భృశ=మిక్కిలి, ఉజ్జ్వలః=ప్రకాశించువాఁ

డగుచున్నాడు. ప్రతికలం=ధనవృద్ధిచేత, వృద్ధి=అభివృద్ధిని, లభ్యా=పొంది, అభిజ్ఞిత
మల్లలి=అభిజ్ఞిత=నాశముకానియట్టి, మల్లలి=దేశముగలవాడై, భాలి=ప్రకాశించు
చున్నాడు.

అర్థాంతరము. రాజా=చంద్రుడు, బాల ఏవ=చిన్నవాడయ్యెను, అనగా
రేఖామాత్రరూపముగలవాడయ్యెను, విలక్షణతయా=కళంకములేని కారణముచే, భృశో
జ్వలి=మిక్కిలిప్రకాశించువాడగుచున్నాడు. (తథా=అట్లే) ప్రతికలం=ఒక్కొక్కల
యందును, వృద్ధి=అభివృద్ధిని, లభ్యా=పొంది, అభిజ్ఞితమల్లలి = సంపూర్ణబింబము
గలవాడై, భాలి=వెల్లుచున్నాడు.

తా. చంద్రుడు శుక్లపక్షపాద్యమినాడు రేఖామాత్రదృశ్యమానుడై కళంకరహి
తుడై మిక్కిలి ప్రకాశించుచు, దినదినము కలావృద్ధిగలిగి యెద్దిధమున సంపూర్ణబింబము
తో తేజరిల్లునో, అట్లే రాజగువాడు బాల్యమందే సర్వోన్నతములైన కౌర్యదార్యాది
సద్గుణములుగలవాడై ధనాభివృద్ధిచే నఖండమండలాధిపత్యంబు వహించి ప్రకాశించు
చున్నాడు.

>1౮

శ్లో. ముక్తా మృణాల సుధియాం నిర్మలానాం నిసర్గతః,

చిద్రం యది స్యాత్తత్తుద్రం తద్గుణై రసిధీయతే.

>1౯

వ్యా.—ముక్తాః మాక్తికాని, మృణాలాని బిసాని, సుధియాః విద్వాంస శ్చ, తే
హం నిసర్గతః స్వభావేన నిర్మలానాం స్వచ్ఛానాం అన్యత్ర స్వచ్ఛచిత్తానాం చిద్రం
రంధ్రం అన్యత్రచిద్రం, దోషలేశ ఇత్యర్థః. స్యాత్ భవే ఛేత్, తస్మి తచ్ఛిద్రం
విపరం దోషః త్తుద్రం సూక్ష్మం తద్గుణై స్తంతుభిః అన్యత్ర కాంత్యాదిగుణైః అసిధీ
యతే ఆచ్ఛాద్యతే. వేధితాని మాక్తికాని సూత్రప్రతాని భవంతి మృణాలరంధ్రాణి
స్వతంత్రుభి రాచ్ఛాద్యంతే. 'ఏకో హి దోషో గుణసన్నిపాతే నిమజ్జతీందోః కిరణే
ష్వివాంక' ఇతి న్యాయాత్.

టీ. నిసర్గతః = స్వభావమువలన, నిర్మలానాం = నిర్దోషములైనట్టి, అనగా
స్వచ్ఛములైనట్టి, ముక్తామృణాలసుధియాం-ముక్తా=ముత్యములకు, మృణాల=తామర
తూండ్లకు, సుధియాం=విద్వాంసులకు, త్తుద్రం=కొంచమైన, చిద్రం = రంధ్రమును,
దోషమును, స్యాద్యది=కలిగినేని, తత్తుద్రం=ఆరంభమును, దోషమును, తద్గుణైః -
తల్ = వానియొక్క, గుణైః=సూత్రములచేతను, మంచినడతలచేతను, అసిధీయతే=
కప్పఁబడుచున్నది.

తా. స్వభావముచేతనే తెల్లనైన ముత్యములకును తామరతూండ్లకును స్వభావముచేతనే దోషరహితులైన విద్వాంసులకును ఛిద్రములు అనఁగా ముక్తామృణాళములకు రంధ్రములును విద్వాంసులకు దోషములు కలిగినయెడల, ఆదోషములు ముక్తామృణాళములకు వానియందలి సూత్రముచేతను, విద్వాంసులకు వారిసుగుణములచేతను ఆచ్ఛాదించబడుచున్నది. ముత్యములకు దారము, తామరతూండ్లకు వానియందలి నూలును, విద్వాంసులకు వారిసుగుణములును, ఆరంధ్రదోషములను పోఁగొట్టును. “ఏకోహి దోషో గుణ సన్నిపాతాన్నిమజ్జతీందోః కిరణేష్వివాద్యుః” అను న్యాయమున జగదాప్లాదకరుడైన చంద్రనియందుండు కందెవిధమున నెన్నఁబడదో, అట్లేయనేకసుగుణములుండి యొకానొక దోషముండినను బయలుపడదు.

శ్లో. వివృణ్వతీ పురస్తైక్ష్యం పృష్ఠతః కుర్వతీ గుణమ్,

కర్ణా విధతి లోకస్య సూచీవాసూచికస్య వాక్.

౬౦

వ్యా.—వివృణ్వతీతి. సూచకః పితృనః సః న భవతీత్యసూచకః తస్య వాక్ ప్రకీర్తీ పురః ప్రథమోపదేశసమయే తైక్ష్యం పృథువ్యం వివృణ్వతీ ప్రకాశయతీ పృష్ఠతః పశ్చాదుపదేశాంతరం గుణం హితం కుర్వత్యపి లోకస్య జనస్య, అవివేకిన ఇతి శేషః. కర్ణా విధతి భిన్నతి, శ్రుతివిరసా భవంతీతి యావత్. ‘హితం మనోహరి చ దుర్లభ’మితి భావః కథం? సూచీవ. సాఽసి పురః అగ్రే తైక్ష్యం లేజనతామత్వం వివృణ్వతీ పృష్ఠతః చరమభాగే గుణం తంతుం కుర్వతీ దధతీ సతీ లోకస్య జనస్య కర్ణా విధతి ఛిద్రయతి.

ఈశ్లోకమందు, ఆసూచికః అని పదవిభాగము చేసినారు. సూచికీని వాక్కునకు సుపమానోపమేయభావ ముండుటచే నసూచిక వాక్కునకుపమానము పొసంగదు. కాన, లోలుత వ్యాఖ్యననుసరించి యరమునువ్రాసి, పిదప నాయభిప్రాయార్థమును వ్రాయుచున్నాఁడను.

టీ. ఆసూచికస్య = కొండెము చేప్పనివానియొక్క, అనఁగా సజ్జనునియొక్క, వాక్ = మాట, పురః = ప్రథమోపదేశ సమయమందు, తైక్ష్యం = కఠినభావమును, వివృణ్వతీ = ప్రకాశపఱచునదియై, పృష్ఠతః = ఉపదేశాంతరమందు, గుణం = హితమును, కుర్వతీ = చేయునదియై, లోకస్య = జనముయొక్క, అనఁగా నవివేకులయొక్క, కర్ణా = చెవులను, పురః = ముఖమందు, తైక్ష్యం = వాడితనమును, వివృణ్వతీ = విస్తరించునదియై, పృష్ఠతః = వెనుక ప్రక్క, గుణం = ధారమును, కుర్వతీ = ధరించుచు, లోకస్య = జనముయొక్క, కర్ణా = చెవులను, సూచీవ = సూచివలెనే, విధతి = పొందుచున్నది. అనఁగా వినుటకనవ్యాయగుచున్నది.

తా. మొనగల ముఖభావమును వెనుక దారమునుగల సూదివలెనే హితవాది యగువాఁడు హిత ముపదేశించువేళలో పరుషముగా పలుకుచు పరోక్షమందు మంచి గుణములనే చెప్పుచు చెవినివేధించుచున్నాఁడని యర్థము. “హితం మనోహరిచ దుర్లభం వచః” అనున్యాయమున లోకమందు ఇష్టమును హితమును ఆయిన పలుకరుదనిభావము.

అర్థాంతరము. సూచికస్య=కొండెముచెప్పువానియొక్క, వాక్=పలుకు, పురః=జనులముందర, తైత్త్వం=దోషోద్ఘాటనముచేతనైనకారిన్యమును, విప్రబ్జితీ=విస్తరించునదియై, గుణం = మంచినదతన, వృష్టతః = వెనుకకు, అనఁగా ప్రకాశముకానట్లుగా, కుర్వతీ = చేయునదియై, లోకస్య = వినువారియొక్క, కర్ణాః=చెవులను, సూచీవా = సూదివలెనే, విధతి = గుచ్చుచున్నది.

(సూచీవరమైన యర్థము మొదటనే వ్రాయఁబడి యున్నది.

తా. ముఖమందు మొనగలదియై వెనుక ప్రక్కదారముగలదియైచెవులను గుచ్చి నొప్పించునట్టి సూదివలెనే కొండెముచెప్పువానివాక్కు ముఖమున పరుషము గలదియై గుణమును ప్రకాశపఱచక వినువారిచెవుల కనహ్యముగా నుండునని భావము. ఈ స్లోక మందు, ‘సూచీవా సూచికస్య వాక్’ అనుచోట, సూచీ+ఇవ+అసూచికస్య, అనియే సంధిచేయ ఐనీలేదు. “ఇహారే వశబ్దో వాశబ్దోవా బోధ్యః” అనువార్తకమువలనను, “వాచికల్పపమానయోః” అను నానార్థరత్నమాలా వాక్యమువలనను, సూచీ-వా-సూచికస్య అని వ్యస్తపదముగానే తెలియ పలయును. వశబ్ద వాశబ్దము లుపమానవాచకమునందు వర్తించును. ఇందులకుప్రయోగము:—‘మణీవోష్ట్రస్యలంబేలేప్రియావత్సతకౌమమ’ ఇట “య్యేద్విత్వే” “ఈకారాంత ఊకారాంత ఏకారాంతశబ్దోద్విత్వే వర్తమానః సంధిం నప్రాశ్నోతి మణీవాదివర్ణమ్” అని సారస్వతవ్యాకరణమందు ప్రకృతి భావ సంధియందుచెప్పి, మణీ-ఇవ-అనియే చెప్పవలయు ననియు, కాశిక యందును ఇట్లే మణీవ-జంపతీవ-దంపతీవ, అని సంధిగా చెప్పియుండినను, సిద్ధాంతకాముదియందు ‘ఈదూడేద్వివచనంప్రగృహ్యమ్’ అను సూత్రవృత్తియందు “వశబ్దో-వాశబ్దోవా బోధ్యమ్” అని ఈ స్పష్టముగాచెప్పినారుగాన, వాశబ్ద ముపమానవాచకమనుట కేనందియంబును లేదు.

శ్లో. యోగిధీ రర్కదీప్తిశ్చ ప్రాచీనతమసః శ్చయాత్,

క్రమూర్దీప్తాపరాం కాష్ఠాం యాతి కామం విహాయసా. ౬౧

వ్యా.—యోగిధీరితి. యోగినాం భ్యానపతాం ధీః కర్తృ ప్రాచీనస్య ప్రాగ్భవస్య తమసః అజ్ఞానస్య శ్చయా ధేతోః కామం, ఉపలక్షణ మిదం, కామాదీ నిత్యర్థః.

విహాయ త్యక్త్వా అథవా క్రోధాదీనాం కామమూలతయా తత్త్వాగే సతి తదనుదయా త్కామస్య గ్రహణం. క్రమా ద్యమాద్యనుష్ఠానక్రమేణ దీప్తా హృదయే జ్వలితా సా ధీః పరాం నిరతిశయాం కాష్ఠా ముత్కర్షం బ్రహ్మభూయలక్షణం యాతి ప్రాప్నోతి. ని. 'కాష్ఠోత్కర్షే స్థితో దిశీ'త్యమరః. అర్కదీప్తిశ్చ సూర్యతేజోఽపి ప్రాచీనస్య పూర్వ దిక్పితస్య తమసోంధకారస్య క్షయాత్ దీప్తా ఉజ్వలా సతీ క్రమాత్ ఘటికాదిక్ర మాత్ కామం పర్యాప్తం విహాయసా గగనమార్గేణ పరాం కాష్ఠాం వారుణీం దిశం యాతి అస్తం గచ్ఛతి - 'లంఘ్యతే న ఖలు కాలనియోగ' ఇతిభావః.

టీ. ప్రాచీనతమసః-ప్రాచీనఃపూర్వజన్మమువలనఁ గలిగిన, తమసః = అజ్ఞానము యొక్క, క్షయాత్ = నాశమువలన, కామం = కామక్రోధాదులను, విహాయః = విడిచి, క్ర మాత్ = యమ నియమాద్యనుష్ఠానక్రమముచేత, దీప్తా = హృదయమందు ప్రకాశించు చుండు, సా = ఆట్టి, యోగిధిః-యోగి = ధ్యానమును జేయువారియొక్క, ధీః = బుద్ధి, పరాం = ఎక్కువైన, కాష్ఠాం = శ్రేష్ఠత్వమును, యాతి = పొందుచున్నది.

అర్థాంతరము. అర్కదీప్తిశ్చ-అర్క = సూర్యునియొక్క, దీప్తిశ్చ = కాంతి యను, ప్రాచీనతమసః = పూర్వదిక్కునందలి చీకటియొక్క, క్షయాత్ = నాశమువలన, ప్తా = ప్రకాశించినదియై, క్రమాత్ = కాలక్రమముచేత, కామం = సంపూర్ణముగా, హాయసా = ఆకాశమార్గముచేత, పరాం కాష్ఠాం = పడమటిదిక్కును, యాతి = పొందు చున్నది. అనఁగా అస్తమించుచున్నదట.

తా. ప్రాచీనమైన తమస్సును పరిహరించుటవలనను కామాదులను విడుచుట వలనను యోగియొక్క బుద్ధి మిక్కిలి శ్రేష్ఠత్వమును బొందునటుల సూర్యుని కాంతి యును ప్రాచీన తమస్సును (తొలిదిక్కు చీకటిని) పరిహరించి యాకాశమార్గముచేత పడమటిదిక్కును బొందునని భావము.

శ్లో. కుముదైశ్చ కుభూపైశ్చ వనే సంకుచితైరసి,

ప్రాప్యతే సా వికాస శ్రీ రాభిముఖ్యం గతే విధౌ.

౬౨

వ్యా.—కుముదైరతి. వనే జలే సంకుచితైరసి కుముదై స్సితోత్పలైః-కుము దగ్రహణ మిందీపరాణా మ ప్యులలక్షణం, గుణసామ్యత్, విధౌ చంద్రమసి. ని. 'విధు ర్విష్ణౌ చంద్రమసి' త్యమరః, ఆభిముఖ్యం గతే సతి వికాసస్య ప్రభుల్ల తాయాః శ్రీః ప్రాప్యతే చ, చంద్రమసి ఉదయతి కుముదాని వికసంతీత్యర్థః. వనే కాననే సంకు చితైరసి లీనై రసి భూపైః విధౌ భాగ్యే విష్ణౌ వా ఆభిముఖ్యం గతే సతి ఫలతి సతి

అత్ర ప్రసన్నే సతి వికాసస్య విశ్వరూపిహేతుకస్య క్రీః ప్రాప్యతే, ఆదృష్టం కేనాపి దుర్నివార్య మిత్యర్థః.

టీ. పనే=జలమందు, సంకుచితైరసి=ముడుచుకొనియుండునవియైనను, కుముదైః=తెల్లకలువలచేతను నల్లకలువలచేతను, విధౌ=చంద్రుడు, ఆభిముఖ్యం=ఆభిముఖ భావమును, గలేసతి=పొందినవాడుకాగా, సా=ప్రసిద్ధమైన, వికాసక్రీః=వికసనమృద్ధిని, ప్రాప్యతే=పొందఁబడుచున్నది.

ఆర్థాంతరము. పనే=ఆడవియందు, సంకుచితైరసి = ఆంఁగినియుండువారైనను, కుభూపైః = ఆనమధులగు రాజులచేత, విధౌ = భాగ్యము, లేక విష్ణువు, ఆభిముఖ్యం=ప్రసన్నభావమును, గలేసతి=పొందుచునుండగా, సా=ప్రసిద్ధమైన, వికాసక్రీః=విశ్వరూపమును విస్తరింపఁజేయుసంపద, ప్రాప్యతే=పొందఁబడుచున్నది.

తా. జలమునందు ముకుళభావమునుబొంది తమ వికసనమునకు నేమియుఁ బ్రయత్న మొనరింపక యుండు తెల్లకలువలు మొదలగువానికి తనంతన యుదయమైన చంద్రునివలన వికాససంపద గలిగినట్లు, గ్రహచారపశమునన డవియుండు దానియుండు దీనులైనరాజులకు ఆదృష్టపశమున రాజ్యసంపదలు గలగుచున్నవనియర్థము. “యద్భావితృపత్యేవ యదభావ తదృపేత్” అను నియతి ననుసరించి ఫలప్రాప్తివిషయమందు ఆదృష్టమే బలమైనదికాని, పురుషప్రయత్నము ప్రయోజనకారికాదు. ౬౨

శ్లో. భూభుజా మమ్ముజానాం చ పత్రకోశవతా మపి,

దోషాన్వయా ద్వ్యసనినాం సంకుచన్తి ధ్రువం శ్రియః. ౬౩

వ్యా.—భూభుజామితి. పత్రం వాహనం, ఆశ్వసమూహ ఇత్యర్థః. కోశః ఆర్థాఘః తద్వతాం పత్రకోశవతా మపి. ని. ‘పత్రం వాహనపక్షయో’రిత్యమరః. భూభుజాం రాజ్ఞాం శ్రియః సంపదః వ్యసనినాం మృగయాదివ్యసనవతాం పురుషాణాం దోషాన్వయాత్ సంగదోషసంబంధాత్ హేతోః సంకుచంతి, ధ్రువం సిద్ధితం. పత్రేషు దశేష. కోశవతాం కుత్సలవతాం, ముకుళితానా మిత్యర్థః. వ్యసనినాం, ఆపద్వతాం భృశ్యతాం వా. ని. ‘వ్యసనం విపది భ్రంశ’ ఇత్యమరః, అంబుజానాం పద్మానాం శ్రియః నన్యతాః దోషాన్వయా ద్రాత్ర్యగమా ద్దేతోః సంకుచంతి భృశ్యంతి, ధ్రువం. రాత్రే పద్మానా మవికాసా దితి భావః.

టీ. పత్రకోశవతామపి-పత్ర = వాహనములు, కోశవతాం = బొక్కసముగల, భూభుజాం=రాజులయొక్క, శ్రియః = సంపదలు, వ్యసనినాం=వేటమొదలగు వ్యసన

ములుగల పురుషులయొక్క, దోషాన్వయాల్ = సహవాసదోష సంబంధమువలన, సంకుచన్తి = సంకోచమును బొందుచున్నవి. అనఁగా నాశ మగుచున్నవి.

అర్థాంతరము. పత్ర కోశవతామసి-పత్ర = దళములందు, కోశవతా మసి = ముకుళనము గలిగియుండినను, వ్యసనినాం = అపదబొందిన, అనఁగా శిథిలమగుచునుండు, అంబుజానాం = తామరలయొక్క, శ్రియః = నూతన వికసనాదిసంపదలు, దోషాన్వయాల్ = దోష = రాత్రియొక్క, అన్వయాల్ = రాకడవలన, సంకుచన్తి = తగ్గుచున్నవి, ధ్రువం = సత్యము.

తా. ఏనుఁగులు గుఱ్ఱములు మొదలగు వాహనములును బొక్కనమును గలిగియున్నను స్త్రీద్యూతపానాదివ్యసనాన క్షులగు వారితోడఁగూడిన దోషమువలన, రాజుయొక్క సంపదలు నశించు చున్నవి. “శ్లో. వీతవ్యసన మశ్రాంతం మహాత్మాహం మహామతిం, ప్రవిశన్తి సదాలక్ష్మ్యః సరిత్పతి మివాహూః, సత్త్వబుద్ధ్యుపపన్నోఽపి వ్యసనాన క్తమానః, శ్రీభిష్టణ్ణివ శ్రీభి రలసః పరిభూయతే.” అని కామందకము. అనఁగా, వ్యసనముల నొందువాఁడు చెడునని భావము. రేకులందు ముకుళనముగల పద్మములు రాత్రి సంబంధమువలన తమకాంతిని బాయుచున్నది.

శ్లో. మస్త్రప్రభావసంపన్నా యే సరేంద్రా స్సమాహితాః,
నుదం త్వహిభయం నిత్యం వినా దణ్డోద్యమేన తే.

౬౮

వ్యా.—మంత్రేతి. యే సరేంద్రాః రాజానః దండస్య తురీయోపాయస్య ఉద్యమః ప్రయోగః తేన వినాసి నిత్యం ఆహిభయం స్వపక్షా దుత్పన్నం భయం. ని. ‘మహిభుజా మహిభయం స్వపక్షప్రభవం భయ’ మిత్యమరః. తన్నుదంతి అవనయంతి మంత్రాదిగుణసంపన్నరాజానం శత్రవో బాధితుం న శక్తా ఇత్యర్థః.

అన్యోఽప్యర్థః. యే సరేంద్రాః విషవైద్యాః, గారుడికా ఇతి యావత్. ని. ‘సరేంద్రో వ్యాధి కే రాజ్ఞి విషవైద్యే చ కధ్యత’ ఇతి విశ్వః, మంత్రేణ గారుడాదినా ప్రభావేణ ఔషధశక్త్యా సంపన్నాః అథవా మంత్రస్య ప్రభావేణ సంపన్నా ఇతి వా సమాహితాః ఔషధాదిప్రయోగేఽవహితా శ్చ భవంతి, తే విషవైద్యాః దండోద్యమేన దండస్య ముద్గరాదేః ఉద్యమః ధరణం, దండప్రహార ఇతి యావత్. తేన వినాసి, పృథగ్వివేక్ష్యాదినా తృతీయా, నిత్యమహిభ్యో భుజంగేభ్యో భయం, పంచమి భయేనేతి సమాసః, నుదంతి అపహరంతి, న మంత్రాదిశక్త్యా గారుడికానాం భీరస్తీతి భావః.

టీ. యే=ఏ, నరేంద్రాః=రాజులు, మస్త్రప్రభావసంపన్నాః=మస్త్ర=ఆలోచన యొక్క, ప్రభావ=మహిమతోడ, సంపన్నాః=కూడినవారై, సమాహితాః=సామాన్య పాయములందునిశ్చయమైనమనస్సుగలవారో, లే=ఆరాజులు, దణ్డోద్యమేన వినాసి= దండోపాయమును విడిచినప్పటికిని, నిత్యం=నైజమైన, అహిభయం=స్వపక్షమువలన గలిగినభయమును, నుదన్తి=నివారించుచున్నారు.

అథాంతరము. యే=ఏ, నరేంద్రాః=విషవైద్యులు, మస్త్రప్రభావసంపన్నాః= మస్త్ర=గారుడాది మంత్రములయొక్క, ప్రభావ=మాహాత్మ్యముతోడ, సంపన్నాః= కూడినవారై, సమాహితాః=ఔషధాది ప్రయోగములందు జాగ్రత్తగలిగి యున్నారో, లే=ఆనిషవైద్యులు, దణ్డోద్యమేన-దండ=కోలచేత, ఉద్యమేన=కొట్టుటచేత, వినాసి= లేకుండినను, నిత్యం=స్వభావసిద్ధమైన, అహిభయం=పామువలనిభయమును, నుదంతి= నివారించుచున్నారు.

తా. దొరతన మొనరించువారు రాజనీతి జెలిసినవారై తమయూలోచనలను గోఱ్య ముగా నుంచుకొని సామాన్యపాయములచేతనే రాష్ట్రకమాధానమును గావించుచు, దం డోపాయమును విడిచియైనను విషవైద్యులగువారు గారుడాదిమంత్రప్రభావముచేత సర్పములవలనిభీతిని నివారించుకొనుచందమన, స్వపక్షమువలని భయమును బాపుకొం దురు. “శ్లో, సామ్నా భేదేన దానేన సమన్తై రధవాపుథక్, విజేతుం ప్రయతే తార్కి న యుద్ధేన కదాచన.” అని మనుస్మృతియం దుండుటచే రాజులు సామ దాన భేద ములచేతనే శత్రువులను జయించవలయునుకాని దండోపాయము సర్వదా కూడదని భా వము. “శ్లో. షష్టణ్య నిశ్చితమతి ధ్వక్యాం గూఢప్రచారవాక్, మస్త్రయే దిహ మస్త్రజ్ఞో మస్త్రజ్ఞై స్సహమన్త్రిభిః, మస్త్రార్థకులౌ రాజా సఖం భూతిం సమశ్నుతే, విపరీతస్త్ర విద్వద్భిః స్వతంత్రోఽప్యవధూయతే, ప్రభావోత్సాహశక్తిభ్యాం మస్త్రశక్తిః ప్రశస్యతే” అని కామందకము. అనఁగా గుప్తమైన యూలోచనయే శ్రేష్ఠ మని తెలియందగు.

౬౪

శ్లో. ప్రభావ మిశ్వరస్యాపి కోదద్దేన నివర్తయన్,

ప్రాప్నోతి విజయశ్లాఘాం సరః పౌరుష మాశ్రితః.

౬౫

వ్యా.—ప్రభావమితి. పౌరుషం పురుషకారం ఆశ్రితః కో వాసరః మనుష్యః. కర్తా ఈశ్వరస్య స్వామినః ప్రభావం ప్రకృష్టం భూతిం. ని. ‘భావో లాస్క్రియా చేష్టా భూత్యభిప్రాయజంతు’ష్టితి యాదవః. దండేనచతుర్థోపాయేన నైశ్చేన వా. ని. ‘దండో యమే మానభేదే లగుడే యామనైన్యయో’ రితి విశ్వః. నివర్తయన్ నవహరన్

విజయశ్లాఘాం విజయనిమిత్తాం స్తుతిం ప్రాప్నోతితి కాకుః. స్వామిద్రోహిణిః పురుష
కారం న స్తుపంతి జనా ఇత్యర్థః. ఈశ్వరస్య శంభో రపి ప్రభావం సామర్థ్యం కర్త
కోదండేన ధనుషా కరణేన నివర్తయన్, కుతః? పౌరుషం పరాక్రమం ఆశ్రితః నరః
అర్జునః. ని. 'సరోఽర్జునే మనుష్య' ఇత్యజయః, విజయశ్లాఘాం విజయనిమిత్తాం
స్తుతిం ప్రాప్నోతి.

టీ. పౌరుషం=పురుషప్రయత్నమును, ఆశ్రితః = పొందినట్టి, కః=ఏ, నరః=
మనుష్యుడు, ఈశ్వరస్య = స్వామియొక్క, ప్రభావం=శ్రేష్ఠమైన యైశ్వర్యమును,
'భావోల్లాస క్రియాచేష్టా భూత్యభిప్రాయ జంతుషు' అని యాదవుడు. దణ్డేన=దం
డోపాయముచేత, తేక నై న్యముచేత, నివర్తయన్=అపహరించినవాడై, విజయశ్లా
ఘాం=విజయ=గెలుపునిమిత్తమైన, శ్లాఘాం=భాగడుటను, ప్రాప్నోతి=పొందుచున్నా
డు? అనగా పొందడని కాకువు.

అర్థాంతరము. పౌరుషం=పరాక్రమమును, ఆశ్రితః = పొందినట్టి, నరః=అర్జు
నుడు, ఈశ్వరస్యాపి=పరమేశ్వరునియొక్క, ప్రభావం = బలమును, కోదణ్డేన=విం
టిచేత, నివర్తయన్=నివారింపినవాడై, విజయశ్లాఘాం విజయ = జయముగలవాడ
నెడి, శ్లాఘాం=భాగడుటను, ప్రాప్నోతి=పొందుచున్నాడు.

తా. ఎవడు పురుషప్రయత్నముచే తనయేలికయొక్క సంపదను డండోపా
యముచేత నపహరించుచున్నవాడో, అట్టిస్వామిద్రోహి యగువాని పౌరుషము నెవ్వ
రును కొనియాడరు.

అర్జునుడు పరాక్రమమును వహించి తనదైర్య మెఱుంగవలయునని కిరాతపే
షముతో వచ్చిన పరమేశ్వరుని సామర్థ్యమును తనగాండీపమునెడి వింటిచేత నివారిం
చినవాడై విజయుడనెడి భాగడ్డ నొందె నని భావము. ౬౫

శ్లో. భిక్షాశనో విషాదీచ సుహృద్గ్రస్య ధనేశితః,

సంస్తూయ తే కింపురుషై రపదానకరస్తథా.

౬౬

వ్యా — భిక్షాశనఇతి. ధనేశితః ధనికస్య యస్య పురుషస్య సుహృద్భంధుః
సదా అనవరతం అపదాన మనావృత్తం కర్తృకరోతీ త్యపదానకరః. ని. 'అపదాన
మనావృత్తకర్తృఖండనయో స్తథే'తి విశ్వ. తథాపి భిక్షయిత్వా యాచయిత్వాఽ
న్నాతీతి భిక్షాశనః, అతవిషవిషాదీ క్లేశనాంశ్చ ధవతీతి వాక్యశేషః, స ధనికః పురుషై
స్తూయతే కిం? నై వేత్యర్థః. స్వయం ధనికోఽపి, లాభగుణీచే ద్ద్వాంధవే నోపకరోతీతి
తం జనా నిందంతీత్యర్థః. యస్య ధనేశితః కుబేరస్య సుహృత్. శంభు రిత్యర్థః.

భిక్షాశనః, తస్య భిక్షాశనశీలత్వా దితి భావః. తథా వ్యవిషాదీ అక్షేపితః, ఆనందరూపీ త్యర్థః, యద్వా విషాదీ గరళభక్షకః, తత్ప్రవృత్తే ర్హోకోపకారత్వా దితి భావః. అపదానం గజానురాదిఖండనం కరోతీ త్యపదానకరః స ఏవ పురుషః కింపురుషైః దేవయోనివిశేషైః స్త్రాయతే-కింపురుషగ్రహణం దేవాద్యుపలక్షణమ్.

టీ. యస్య=ఏ, ధనేశితుః=ధనవంతునియొక్క, సుహృత్ = స్నేహితుడు, అపదానకరః-అపదాన = మంచి కార్యమును, కరః=చేయువాడై, భిక్షాశనః=తిరుపమెత్తి యన్నముదినువాడగుటవలన, విషాదీ=దుఃఖముకలవాడగుచున్నాడో, సః=అట్టిధనవంతుడు, పురుషైః=జనులచేత, స్త్రాయతే=కొనియాడబడునాయేమి? అనఁగా లేదనుట.

అర్థాంతరము. యస్య=ఏ, ధనేశితుః=కుబేరునియొక్క, సుహృత్ =మిత్రుడైన పరమేశ్వరుడు, భిక్షాశనః=బికిరమెత్తి యోదనముదినువాడైనను, అవిషాదీ=దుఃఖము లేనివాడును, అనఁగా ఆనందస్వరూపుడగుట, లేక విషాదీ=విషమును భక్షించినవాడును, అపదానకరః-అపదాన=ఖండనమును, అనఁగా గజానురుచిఖండనమును, కరసి=చేయువాడును, అయినాడో. సః=ఆకుబేరుడు, కింపురుషైః = కింపురుషులనెడి దేవతావిశేషములచేత, స్త్రాయతే=కొనియాడబడుచున్నాడు.

తా. ఏధనవంతుని మిత్రులు మంచి యాచారములుగలవారై యుండియు బికిరమెత్తితినుటచే దుఃఖితులగుచున్నారో, అట్టిధనవంతుడు పురుషులచే కీర్తింపబడెడు. తాను ధనికుడై యుండియు మిత్రులకుపకారమొనర్చనివాడు జనులచే నిందింపబడుచున్నాడని భావము.

కుబేరునియొక్క మిత్రుడైన పరమేశ్వరుడు భిక్షాశనమును లీలచే నంగీకరించి, లోకమున కుపద్రవముచేయుచు నెవరిచేతను పరిహార్యము కానియట్టివిషమును పరిహరించి లోకకంటకులైన గజానురాది రాక్షసులను జంపినవాడగుటచే నట్టివానికి మిత్రుడైనయాకుబేరుడు కింపురుషులచే స్తుతింపబడుచున్నాడు. పూర్వమందు దేవదానపులుకూడి సముద్రమును మధించునెడ నందు హోలాహలముద్భవించి లోకములను గాల్చుగా పరమేశ్వరుండు దానిని మ్రొగెననియు, దారుకావనమందలి ఋషులు గర్వముచే త్రిమూర్తుల నంగీకరించకయుండఁగా వారి మదమణించుటకు పరమేశ్వరుండు మోహినిరూపమును బూనిన విష్ణువుతోఁగూడి తానత్యంతసుందరాకారముతో భిక్షాటనవ్యాజముచేత నటకేగి వారిగర్వమడంచె ననియును స్కాందపురాణకథ గలదు. ౬౬

శ్లో. దుర్బలతో దురుపానచ్చ ప్రాప్తోఽపి స్నేహసత్కియామ్,

సామినిః పదభజ్జాయ సృకాఠిన్నేన కల్పతే.

వ్యా.—దుర్భృత్యుత్తి. దుర్భృత్యుః దుష్టకింకరః, స్వస్వామిద్రోహీతి యావత్, స్నేహేన సౌజన్యలక్షణేన, సత్క్రియాం సత్కారం ప్రాప్తోఽపి, స్వామినా స్నేహేన పాలితోఽపీ త్యర్థః. స్వస్య కారిన్యేన దౌర్జన్యలక్షణేన స్వామినః పదస్య స్థానస్య రాజ్యాదిరూపస్య భంగాయ నాకాయ, స్థానచ్యుతయ ఇతి యావత్ - కల్పతే సమర్థో భవతి, 'క్లృషిసంపద్యమానే'చేతి చతుర్థీ. తత్రాలమితి పర్యాయగ్రహణ మితి వృత్తికారః. దుష్టకింకరః స్వామినా పాలితోఽపి తస్మిన్నేవ ద్రుహ్యతీతి భావః. దురుపాసత్ దుష్టోపాన దపి, ఉపాసన్నామ చర్మనిర్మితపాదుకావిశేషః. సాపి స్నేహేన తైలేన సత్క్రియాం స్మవనరూపం సంస్కారం ప్రాప్తోఽపి స్వస్య కారిన్యేన అమార్దవేన హేతునా స్వామినః పాదాభ్యాం ధారయతుః పురుషస్య పదభంగాయ వ్రణాదినా చరణభంగాయ కల్పతే సమర్థో భవతి. త త్తస్య స్వాభావిక మిత్యర్థః.

టీ. దుర్భృత్యుః=చెడ్డ సేవకుడు, అనఁగా స్వామిద్రోహి, స్నేహసత్క్రియాం-స్నేహ = చెలిమిచేత, సత్క్రియాం = బహుమానమును, ప్రాప్తోఽపి=పొందినవాడైనను, స్వకారిన్యేన=తనస్వభావమైన చెఱుపుచేత, స్వామినః=తీరియొక్క, పదభక్తాయ=పద=రాజ్యాదిరూపమైన యధికారముయొక్క, భక్తాయ=నాశముకొఱుకు, కల్పతే=సమర్థుడగుచున్నాడు.

అర్థాంతరము. దురుపాసచ్చ=గడునైన కాలిచెప్ప, స్నేహసత్క్రియాం-స్నేహ=నూనెచేత, సత్క్రియాం=తడుపఁబడెడిసంస్కారమును, ప్రాప్తోఽపి=పొందినదియైనను, స్వకారిన్యేన = తన గడుసుతనముచేత, స్వామినః=తన్నధరించుపురుషునియొక్క, పదభక్తాయ=పద=కాలియొక్క, భక్తాయ=పుండ్లవలన గలుగునాశముకొఱుకు, కల్పతే=సమర్థుడగుచున్నది.

తా. స్వభావముచేత గడుసుగానుండు కాలిచెప్ప నూనెచే తడుపఁబడినప్పటికిని నిజకారిన్యముచేత మనుష్యునికాళ్ళకు ఒత్తుకొనుటవలన గలుగు వ్రణముచేపాదములను చెఱుచునటుల, దుష్టుడైన సేవకుడు స్నేహముచే సత్కారమును పొందినవాడైనను స్వభావదౌర్జన్యముచేత తనయేలికయొక్క యధికారమునకు కొఱతజేయుచున్నాడు. చెప్పలకు నూనె వేయుటయును అదియొత్తుకొని కాళ్ళయందు పుండ్లను గల్గించుటయును బ్రసీధంబు.

శ్లో. ప్రసాదాతిశయేనాశు విస్ఫుర త్సర్వసంపదః,
నదీనా భగవన్తోఽపి సాధవ స్సింధవో యథా.

వ్యా.—ప్రసాదేతి. ప్రసాదాతిశయేన మనసో నైర్మల్యాతిశయేన ఆశు శీఘ్రం విస్ఫురంత్యః సర్వా స్సంపదః యేషాం తే తథోక్తాః, స్వచ్ఛచిత్తతాయా నిఖిల శ్రేయో హేతుత్వా దితి భావః. సాధవః సజ్జనాః భగవంతోఽపి శ్రీమంతోఽపి. ని. 'భగశ్రీకామమాహాత్మ్యపీఠ్యత్నార్కీర్తిష్యి'త్యమరః. దీనాః లాభినః స భవంతీతి నదీనాః, త్యాగిన ఇత్యర్థః. భవంతీతి శేషః. ఆత్ర సఖార్థస్య నశబ్దస్య 'సుపుపే'తి సమాసః, ఆత్ర 'లాభాల్లాభిః ప్రవర్తత' ఇతి న్యాయేనాపి శబ్దః ప్రయుక్త ఇత్యను సంభేయం, కథం. సింధవో యథా సముద్రాఇవ. తేఽపి ప్రకర్షణ పాదః మథనం తస్యాతిశయేన ఆశు విస్ఫురంత్యః సర్వా స్సంపదః రమాద్యాః యేషాం తే తథోక్తాః భగవంతో లక్ష్మీవంతః, తస్యా స్తజ్జత్వాదితి భావః నదీనాం జాహ్నువీప్రభృతీనాం ఇనాః పతయశ్చ భవంతి, తాసా మాశ్రయత్వా తన్యేతి భావః.

టీ. ప్రసాదాతిశయేన - ప్రసాద = మనోనైర్మల్యముయొక్క, అతిశయేన = అధికముచేత, ఆశు = వేగముగా, విస్ఫురత్యర్థసంపదః=విస్ఫురల్ = ప్రకాశించు చుండెడు, సర్వ = సమస్తమైన, సంపదః = విశ్వర్యముగల, సాధవః - సత్పురుషులు, భగవంతోఽపి=శ్రీమంతులైనను, ప్రసాదాతిశయేన-ప్రసాద=ప్రకర్షమైన మథనము యొక్క, అతిశయేన = ఎక్కువచేత, ఆశు = శీఘ్రముగా, విస్ఫురత్యర్థసంపదః = ప్రకాశించుచుండు లక్ష్మీమొదలగు సమస్తసమృద్ధిగలిగి, భగవంతః = లక్ష్మీగలవారై, నదీనాః - నదీ=నదులకు, ఇనాః = స్వాములైన, సింధవోయథా = సముద్రములవలె, నదీనాః=దీనులుగానివారు, అనఁగా లాభులుగానివారు, భవంతి=అగుచున్నారు.

తా. మిక్కిలి మధించుటవలన అమృతము కల్పపృక్షములు మొదలైనయైశ్వర్యములుగలిగి లక్ష్మీకి పుట్టినిల్లై ప్రకాశించుచు నదులకు నాథులగు సముద్రములవలె, సాధువు లగువారు మనోనైర్మల్యముచేత ప్రకాశించి సమస్తైశ్వర్యములుగలవారై శ్రీమంతులైనను లాభులు కాకుందురు. ఇచట శ్రీమంతులైనను లాభులు కారగుటకు, 'లాభాల్లాభిః ప్రవర్తతే' అను న్యాయముచే లోకమందు లాభము కలుగుచుండఁగా లాభితనము గలుగు నని భావము.

శ్లో. క్షీపంతం మార్గణాన్ రోషా త్కృత్రిమం లుబ్ధ మిశ్వరమ్,
ప్రసాద్య నఫలస్యాప్యై కల్పతే కోవ్యఫల్లనః.

వ్యా.—క్షీపంతమితి. రోషాల్లాభహేతుకాల్ మార్గణాన్యాచకాన్ క్షీపంతం నిరస్యంతం లుబ్ధం లాభినం, 'లుభ గార్థ్య' ఇతిధాతోః కర్తరి నిష్టా, కృత్రిమం కరణేన నిర్మితం, నూతన మితి యావత్. కపటినం వా ఈశ్వరం ప్రభుం ప్రసాద్య

సంతోష్య వా కోఽసి, యాచక ఇత్యర్థః. అఫల్లనః సారభూతస్య. ని. 'అపారం ఫల్లం శూన్యం చే'త్యమరః. ఫలస్య లాభస్య, ని. 'ఫలంబాణాగ్రలాభయో'రితి విశ్వః. ఆప్త్యై ప్రాప్తయే న కల్పతే, లాభినం ప్రభుమాసాద్య యాచకా నాభీప్సితం ప్రాప్నువంతీ త్యర్థః. రోహి న్మాకదాసవిషయా త్కీపాత్ మార్గణాః క్షీపంతం విసృజంతం కృత్రిమం లుబ్ధం, మాయామృగయువేషధారిణ మిత్యర్థః. ఈశ్వరం శంభుం ప్రసాద్య సంతోషయిత్వా ఫలస్య పాశపతాస్త్రులాభరూపస్య ఆప్త్యై అఫల్లనః కాంతేయవ్యతిరిక్తః కోఽసి న కల్పతే న సమర్థో భవతి. అలమర్థయోగే 'నమస్వస్తి'త్యాదినా చతుర్థీ.

అన్యోఽప్యర్థః. రోహిత్ మార్గణా న్బాణాః క్షీపంతం, విధ్వంశ మిత్యర్థః, కృత్రిమం పత్రాదిచ్ఛన్నదేహత్వా తక్రపటినం ఈశ్వరం, త్తమం సమర్థం లుబ్ధం మృగయుం. ని. 'మృగయుర్లుబ్ధకశ్చ స' ఇత్యమరః. ప్రసాద్య ప్రాప్య, తద్ధృష్టిగోచరో భూత్వేత్యర్థః, కోఽసి మృగః అఫల్లనః ఫలస్య బాణాగ్రస్య ఆప్త్యై న కల్పత ఇతి కాట్యు.

అన్యోఽప్యర్థః. రోహిత్ లాభహేతుకా ద్దౌర్జన్యాదిదోహాత్ మార్గణా నస్తత్ప్రక్షో భవే దితి యాచమానాః దుర్వ్యధనాదీః క్షీపంతం త్వత్ప్రక్షో న భవామితి తాన్నిరస్యంతం కృత్రిమం మానుషవేషధారిణం లుబ్ధం విమోహితారం, 'లుభవిమోహన' ఇత్యస్తా ధాతోః కర్తరి నిష్ఠా, ఈశ్వరం భగవంతం, వాసుదేవం ప్రసాద్య ప్రాప్య అఫల్లనః అర్జునా దన్యః కోఽసి పురుషః ఫలస్య కారవప్రభృతిపథరూపస్య ఆప్త్యై, న కల్పత ఇత్యర్థః. బృహత్పరమాయః కార్యాంతం త్కోదీయా నసి గచ్ఛ తీతిభావః.

టీ. రోహిత్ = లాభత్వమువలనఁగలిగిన కోపమువలన, మార్గణాః = యాచకులను, క్షీపంతం = తిరస్కరించుచుండు, లుబ్ధం = లాభియైనట్టియు, కృత్రిమం = క్రొత్తయైనట్టియు, లేక కపటముగలట్టియు, ఈశ్వరం = రాజును, ప్రసాద్య = సంతోషపఱచి, కోఽసి = ఒకానొకయాచకుఁడు, అఫల్లనః = శ్రేష్ఠమైనట్టి, "అసారం ఫల్లం శూన్యంచ" అని ఆమరము. ఫలస్య = లాభముయొక్క, ఆప్త్యై = పొందుటకై, న కల్పతే = సమర్థుఁడుకాఁడు.

తా. ధనాశచే యాచకునిఁగనినంతనే తిరస్కరించుచు లాభత్వముచే మోస తనమున మెలఁగు రాజును సంతోషపఱచి యెవఁడు తానే శ్రేష్ఠమైనలాభము కొఱకు తగియున్నాఁడు? అనఁగా నెవఁడును తగఁడనుట.

ఆర్థాంతరము. రోహత్ = మూకదానవ విషయకమైన కోపమువలన, మార్గణాత్ = బాణములను, క్షీపంతం = విడుచుచునుండు, కృత్రిమం = కపటముచే వేషమువేసికొనివచ్చిన, లుబ్ధం = కిరాతరూపుడైన, ఈశ్వరం = పరమేశ్వరుని, ప్రసాద్య = సంతోషపఱచి, ఫలస్య = పాశుపతాస్త్రలాభముయొక్క, ఆప్త్యై = ప్రాప్తికొఱకు, అఫల్లనః = అర్జునునికంటె వేటొకడు, కోఽసి = ఎవడైనను, నకల్పతే = సమర్థుడుకాడు.

తా. ఇంద్రునిగూర్చితపంబొనరించునప్పుడువరాహరూపుడైనమూకరాక్షసుని విషయకమైన రోషముచేత బాణములను వేయచున్న మాయాకిరాతరూపుడైనపరమేశ్వరుని సంతోషపఱచి పాశుపతాస్త్రలాభమును పొందుటకు అర్జునుడే సమర్థుడు.

మఱియొకయర్థము. రోహత్ = రాజ్యమందలి లోభమువలన, మార్గణాత్ = యాచకులైన దుర్యోధనాదులను, క్షీపంతం = తిరస్కరించుచుండునట్టియు, కృత్రిమం = మాయామానుష వేషమును బూనినట్టియు, లుబ్ధం = మోహింపఁజేయునట్టియు, ఈశ్వరం = భగవంతుడైన శ్రీకృష్ణుని, ప్రసాద్య = పొంది, అఫల్లనః = అర్జునునకంటె నన్యుడు, కోఽసి = ఏవురుఁడును, ఫలస్య = కౌరవజయరూపమైన లాభముయొక్క, ఆప్త్యై = ప్రాప్తికొఱకు, నకల్పతే = సమర్థుడుకాడు.

తా. రాజ్య మవహరింపవలయు నను లోభమువలనఁబుట్టినరోషముచేత స్వపక్షమునకు సహాయఁడుగనుండవలయునని తనమయాచించిన దుర్యోధనాదులను తిరస్కరించి కపటమానుష వేషధారియై భగవంతుడైన శ్రీకృష్ణునిబొందియర్జునుడుదుర్యోధనాది కౌరవులను జయించెను. చిన్నవాడైనను బలవత్సహాయముచే నుద్యుక్తకార్యమును ముగింపఁజేయుననిభాషము.

వేటొకయర్థము. రోహత్ = కోపమువలన, మార్గణాత్ = అడ్డులను, క్షీపంతం = వ్రచ్చునట్టియు, కృత్రిమం = ఆకులు మొదలగువానిచే శరీరమును దాచుకొనియుండునట్టియు, ఈశ్వరం = వేటయందు సమర్థుడైనట్టియు, లుబ్ధం = బోయను, ప్రసాద్య = పొంది, కోఽసి = ఏమృగము, అఫల్లనః = సారమైనట్టి, ఫలస్య = బాణాగ్రముయొక్క, ఆప్త్యై = ప్రాప్తికొఱకు, నకల్పతే = సమర్థముకాదా? అనగా నగును.

తా. కోపముచే అలుగులను వ్రచ్చుచు నాకులు మొదలగువానిచే తనయొడలును మఱుగుచేసికొని మృగములను వంచించుసమర్థుడైన వేటకానియొక్కలభ్యమును బొందిన ఏమృగమైనను బాణముపాలు కాకపోదు.

శ్లో. అపథేనైవ యో మోహః దష్టస్సారయతే స్వయమ్,

నీచోపసర్పణవశా త్సపతే ద్వంశవా నపి.

20

వ్యా.—అపథేనేతి. యోంధః, లక్షణయా అజ్ఞ ఇత్యర్థః, నీచానాం నికృష్టానాం, దురాచారిణా మిత్యర్థః. ఉపసర్పణ మనుసరణం తత్ర వశః కాఽంతరిచ్ఛాయస్య సః తస్మా న్మోహాత్ అజ్ఞానా ద్ధేతోః స్వయ మపథే నామార్గేణ, స్వనిషిద్ధాచారేణే త్యర్థః, విభాషేత్యచ్ సమాసాంతః, స్వయం సారయతే ఇతరజనాన్ వర్తయతే, 'ణిచ' శ్చేత్యాత్మనేపదం, స పురుషః వంశవా నపి కులీనోఽపి పతేత్, సరక ఇతి శేషః. కుల స్వాకించిత్కరత్వా దాచారస్య ప్రాశస్త్యే చేతి భావః.

అన్యోఽప్యర్థః. యోంధః లోచనహీనః పురుషః నీచోపసర్పణవశాత్ నీచే సర్పద్వారాదిప్రదేశే ఉపసర్పణ మనుధావనం తత్ర వశ ఇచ్ఛా యస్య తస్మాత్ మోహ దపథే నైవ అమార్గే నైవ స్వయం సారయతే గమయతే, అన్యా నిచి శేషః. సోఽంధః వంశవా నపి హస్తస్థదండవా నపి, వంశగ్రహణమతంత్రం, దార్వాదిభి రపి తస్య సుకరత్వాత్. పతేత్, గర్తాదౌ విషమస్థల ఇతి శేషః.

టీ. యః=ఏ, అన్ధః = గ్రుడ్డివాఁడు, అనఁగా తెలియనివాఁడు, నీచోపసర్పణ వశాత్ - నీచ = దురాచారులయొక్క, ఉపసర్పణ = అనుసరణమందలి, వశాత్ = కోరికగలయట్టి, మోహాత్ = తెలివిలేమిచే, స్వయం=తనచేతనిషేధింపఁబడినట్టి, అపథేన=దురాచారముచేత, సారయతే=ఇతరులను బ్రవర్తింపఁజేయుచున్నాఁడో, సః=ఆపురుషుఁడు, వంశవానపి=మంచికులమందుపుట్టినవాఁడైనను, పతేత్=సరమందుపడును.

అర్థాంతరము. యః = ఏ, అన్ధః=గ్రుడ్డివాఁడు, నీచోపసర్పణవశాత్-నీచ=బోరియలుమొదలగునవి గలచోట, ఉపసర్పణ = వెంటబడించుటయందలి, వశాత్ = ఇచ్ఛగల, మోహాత్ = అజ్ఞానమువలన, అపథేనైవ = చెడ్డప్రోవచేతనే, స్వయం = తాను, సారయతే = నడిపింపఁజేయుచున్నాఁడో, సః = ఆగ్రుడ్డివాఁడు, వంశవానపి=హస్తమందు వెదురుకోలగలవాఁడైనను, పతేత్=వంకలుమొదలగువానియందు పడును.

తా. కన్నులులేనివాఁడు తనచేతియందు వెదురుకట్టనుబట్టుకొని తెలివిలేక లోయలుగలనేలయందు ఇతరుల నడిపించి తానే లోలుత వంకలోపడువిధంబున, తెలివి లేనివాఁడు దుర్మార్గుల ననుసరింపవలయునను మోహముచే ఇతరులను దురాచారమందు బ్రవర్తింపఁజేసెనేని మంచివంశమందు బుట్టినవాఁడైనను తానే సరకమందు పడును. సత్కులమే ప్రశస్తముకాదు. సదాచారము నుండవలయునని భావము.

20

శ్లో. యః క్షయే వర్తమానాం తస్మిన్పాతిపుణ్యజనాన్ ధనీ,

లోకే మనుష్యధర్మాణం కిన్న రాః కథయన్తి తమ్.

౭౧

వ్యా.—యఇతి. యో ధనికః కర్తా త్వయే గృహే వర్తమానాన్, మానస ఇత్యర్థః. యద్వాత్వయే దారిద్ర్యే వర్తమానాన్ దరిద్రాన్ స్వాన్ స్వకీయాన్ స్పృజనాన్ సజ్జనాన్ పాలి రక్షతి. తం ధనికం పురుషం లోకే నరాః మనుష్యాః మనుష్యధర్మాణం మనుష్యమాత్రం కథయంతి కిం? పురుషశ్రేష్ఠ ఇతి వదంతీ త్యర్థః. కథం? ధనీ కుబేర ఇవ, సోఽపిత్వయే ఆయోధనాదినాశే వర్తమానాన్ స్థితాన్ స్వాన్ స్వకీయాన్ పుణ్యజనాన్ రాక్షసాన్ పాలి, యుద్ధాభిముఖ మాగతాన్ శత్రూన్ జిత్యా స్వకీయాన్ ప్రక్షతీత్యర్థః. తంకుబేరం లోకే కిన్నరాః దేవయోనివిశేషాః మనుష్యధర్మాణం కుబేరం కథయంతి, గాయంతీతి యావత్, మనుష్యధర్మాణమితి 'ధర్మా దని చ్చైవలా' దిత్యనిచ్చిత్యయ స్సమాసాంతః.

టీ. యః=ఏ, ధనీ=ధనవంతుఁడు, త్వయే=ఇంటియందు, వర్తమానాన్=ఉండువారిని, ఆనఁగా మానవంతులరు, లేక, త్వయే=లేమితనమందు, వర్తమానాన్=ఉండెడి, స్వాన్=స్వకీయులైన, పుణ్యజనాన్=సత్పురుషులను, పాలి=కాపాడుచున్నాఁడో, తం=ఆధనవంతుని, లోకే=లోకమందు, నరాః=మనుష్యులు, మనుష్యధర్మాణం=మనుష్యమాత్రుఁడేయని, కథయన్తికిం=చెప్పుచున్నారా ఏమి? అనఁగా నంటియకాదు, పురుషశ్రేష్ఠుడని చెప్పుచున్నారు.

అథాంతరము. యః=ఏ, ధనీ=ధనవంతుఁడైన కుబేరుఁడు, త్వయే=యుద్ధము మొదలగుదర్పాపారరాహిత్యమందు, వర్తమానాన్=ఉండెడి, స్వాన్=తనసంబంధులైనట్టి, పుణ్యజనాన్=రాక్షసులను, అథవా యక్షులను, “పుణ్యజనస్తు సజ్జనే, గుప్త్యాశే యాతుధానేచ” అని హేమచంద్రుఁడు. పాలి=రక్షించుచున్నాఁడో, తం=అకుబేరుని, కిన్నరాః=కిన్నరు లనెడిదేవతలు, మనుష్యధర్మాణం=మనుష్యునివంటి ధర్మముగలవాఁడని, కథయన్తి=గానము చేయుచున్నారు.

తా. తమతమ యిండ్లయందుండియే దుష్కార్యములకుపోక సాధువులుగా నుండునట్టియు, లేక దరిద్రావస్థయందుండునట్టియు స్వకీయులను ఏధనవంతుఁడు పోషించుచున్నాఁడో ఆట్టివానిని లోకమందలిజనులు మానవోత్తముం డని పొగడుచున్నారు. ధనాధిపత్యము వహించియు యుద్ధము మొదలగు చెడ్డ కార్యములు చేయకుండు నట్టి తనవలైన రాక్షసులను, అథవా యక్షులను రక్షించునట్టి కుబేరుని కిన్నరులు మనుష్యధర్మము గలవాఁడని పొగడుచున్నారు.

శ్లో. ప్రకృష్టవర్ణతత్కృద్ధం లభ్యా హరిం సమేధితః,

తరళత్వేన సత్యాజ్యో మణివ జ్ఞాతిమాన్ ద్విజః.

22

వ్యా.—ప్రకృప్తఇతి. శుద్ధం పవిత్రం ఆహారం లభ్యా ప్రాప్య, జ్ఞగేష్వర్గః. సమేధితః సమ్యగ్జీవః, ఆహారశుద్ధే నైజో హేతుత్వా దితి భావః, జాతిమాన్ కులీనః ద్విజః విప్రః ప్రకృప్తవర్ణతః తరళత్వేన చాంచలేన స త్యాజ్యః స దూషణీయః. ని. 'బ్రాహ్మణా నావమంతవ్యా భిక్షుచ్చన్నా ఇవాగ్నయ' ఇతిస్త రణాదితిభావః. కథం? మణివల్ మాణిక్య మివ. సాఽపి శుద్ధం విమలం హారం మాత్తకదామ లభ్యా తరళత్వేన హార మధ్య గతత్వేన హేతునా సమేధితః సమ్యగ్జీవః. ని. 'తరళో హారమధ్యగ' ఇత్యమరః. జాతిమాన్ మరకతాదిరత్న కులూద్భూతః ఏవంవిధో మణిః ప్రకృప్తవర్ణతః ఉత్కృష్ట కాంతిమత్తాయా హేతోః స త్యాజ్యో హేయో స భవతి.

టీ. శుద్ధం=దోషరహితమైన, ఆహార్య = అన్నమును, లభ్యా = పొంది, ఆ నఁగా భవించి, సమేధితః = చక్కఁగా ప్రకాశించుచుండెడి, జాతిమాన్=మంచికుల మందువుట్టిన, ద్విజః = బ్రాహ్మణుఁడు, ప్రకృప్తవర్ణతః = శ్రేష్ఠకులముగలవాఁడగుట వలన, సత్యాజ్యః = త్యజింపఁదగినవాఁడు కాఁడు.

అథాంతరము. శుద్ధం=నిర్మలమైన, హారం=మూత్రైపునరమును, లభ్యా=పొంది, తరళత్వేన=హారమధ్యమందలి రత్న భావముచేత, సమేధితః=చక్కఁగా వెలుఁగుచుండెడి, జాతిమాన్=మంచిజాతిగలిగినట్టి, మణివల్ = రత్నమువలెనే, ప్రకృప్తవర్ణతః=మంచి కాంతిగలిగిన కారణమువలన, (సః ద్విజః=ఆబ్రాహ్మణుఁడు) సత్యాజ్యః=విడువఁదగిన వాఁడు కాఁడు.

తా. త్రాసము పటలముమొదలగు దోషములులేని ముత్రైములు మొదలగువానిచేఁ గూర్పఁబడిన హారములమధ్యమందు నాయకమణికారణముచే చక్కఁగా ప్రకాశించుచు మంచికాంతిగలిగి జాతిరత్నమగుటచేతనామణి యేరితిగాపొఁగొట్టఁదగినదికాదో, అట్లే పరిశుద్ధమైన యన్నమును భుజించుచు, తేజోవంతుడై మంచివంశమందు వుట్టిన బ్రాహ్మ ణుఁడు శ్రేష్ఠవర్ణుఁడగుటవలన చాంచల్యముచేత విడువఁదగినవాఁడు కాఁడు. "బ్రాహ్మ ణా నావమంతవ్యా భిక్షుచ్చన్నా ఇవాగ్నయః" అని మనుస్మృతి. బూడిదచే గవ్వఁ బడిన నిప్పువలెనుండు బ్రాహ్మణుల నపమానింప రాదని భావము.

23

శ్లో. మన్దస్తీక్షురుచిః పాపః కుజన్తాయశ్చ దేహినామ్,

దుర్నిఖాయ జన్మభజతే నిధనంచేతి విస్తయః.

23

వ్యా.—మందఇతి. యః పురుషః మందః పరోపకారాదా పక్షమః అథవా మందః అఙ్గః తీక్ష్ణురుచిః హ్రారబుద్ధిః ఆకవివ పాపః పాపివ్యః, అర్హఆదిత్వా న్నత్వశ్చీ

యోఽచ్చిత్త్యయః. కుతః? కుజన్తా అకులీనః, కుల్పితం జన్త యస్మైతి బహువ్రీహీః, స పురుషః స్వస్య జన్త కర్తృభూతం దేహీనాం ప్రాణీనాం దుఃఖాయ దుఃఖం కర్తుం ప్రాప్నోతి నిధనం మరణం భజత ఇతి ఏతద్విస్తయః హర్ష హేతుః. ని. 'విస్తయో హర్షగర్వయో'రితి విశ్వః.

అన్యోఽప్యర్థః. యో నుందః శనైశ్చరః కుజన్తా భౌమశ్చ, కౌ భూమా జన్త యస్మైతి వ్యధికరణో బహువ్రీహీః 'అవర్ణో వ్యధికరణో బహువ్రీహీ ర్హన్తాద్యుత్తర పద' ఇతి వాచనః. తీక్ష్ణరుచిః క్రూరతేజాః పాపః పాపగ్రహశ్చ భవతి. అత ఏవ ప్రాణీనాం దుఃఖాయ ప్రణాదినా శరీరపీడాం కర్తుం జన్త జన్తస్థానం భజతే ప్రాప్నోతి. నిధనం అప్తమస్థానం చ భజతే. విస్తయః ఆశ్చర్యం. 'ద్వాదశాష్టమజన్తస్థా శ్వస్యర్కాం గారకా గురుః, కుర్వంతి ప్రాణసందేహం స్థానభ్రష్టం ధనత్యయ' మితి స్మరణా దితి భావః.

టీ. యః = ఏపురుషుఁడు, మన్దః = సోమరితనముచే పరోపకారాదులందు ఆశక్తుఁడును, లేక, మన్దః = తెలియనివాఁడును, తీక్ష్ణరుచిః = దారుణమైన యభిలాష గలవాఁడు గనుక, పాపః = పాపముగలవాఁడై, కుజన్తా = దుష్కులమందుఁబుట్టినవాఁడో, (సః = వాఁడు) జన్త = తనపుట్టుకను, దేహీనాం = ప్రాణులయొక్క, దుఃఖాయ = కష్టముకొఱకు, భజతే = పొందుచున్నాఁడు. (ఇదిసరియే) నిధనంచ = చావునుకూడ, దేహీనాం దుఃఖాయ = ప్రాణులకష్టమునకై, భజతే = పొందుచున్నాఁడు. ఇతి = ఇట్లునుట, విస్తయః = సంతోషకరమైనది "విస్తయో హర్షగర్వయోః" అని విశ్వము.

అర్థాంతరము. యః = ఏ, మన్దః = శనిగ్రహమును, కుజన్తా = అంగారకగ్రహమును, తీక్ష్ణరుచిః = క్రూరమైన తేజస్సుగలవాఁడు, అనఁగా పాపగ్రహ మగుచున్నాఁడు గనుకనే, దేహీనాం = ప్రాణులయొక్క, దుఃఖాయ = కష్టముకొఱకు, జన్త = లగ్నమును, నిధనంచ = అప్తమస్థానమును, భజతే = పొందుచున్నాఁడు, ఇతి = ఇది, విస్తయః = ఆశ్చర్యము.

తా. ఏనరుఁడు పరోపకారాదులు చేయలేక తెలివితేనివాఁడై, క్రూరాభిలాషి యైనవాఁడు గనుక పాపము చేయువాఁడై దుష్కులమందుపుట్టినాఁడో వానిజన్తము జమలదుఃఖముకొఱకును, చావు సంతోషముకొఱకును, అగుచున్నదని యర్థము. దుర్జనుఁడు బ్రతికియుండుటకంటె చచ్చుట మేలనిభావము.

పాపగ్రహములైన శన్యంగారకులు జన్తమందును అప్తమ స్థానమందును ఉండి ప్రాణులకు ప్రణాద్యుపద్రవములగు జేయుచున్నారు. ఇందులకు, "శ్లో. ద్వాదశాష్టమ

జన్మస్థాని శస్యర్కంగారణోగురుః, కర్వంతి ప్రాణనందేహం స్థానభ్రష్టం ధనక్షయమ్”
అని శాస్త్రము. 23

శ్లో. వేదత్రయ మయోయస్సాస్య తోసిపి హీనః క్షణా తృతేత్,

స్వనైవ రుచ్యా పీతాయాం వారుణ్యాం సత్పథాత్ చ్యుతః.

వ్యా.—వేదేతి. యో విప్రః వేదత్రయమయః వేదత్రయప్రచురః, వేదత్రయాభ్యయనవాం స్తదర్థవేత్తా చేత్యర్థః స్యాద్భవే ద్యది స విపంచిధోఽసి ఆత్మన విప రుచ్యా పీత్యా, స్వాభిలషితే నేతి యావత్, వారుణీ సురా. ని ‘సురా హరి త్రియా హాలా పరిస్పద్ధురుణాత్మజేత్వమరః, తస్యాం పీతాయాం సత్యాం సత్పథాత్ సదాచారమార్గాత్ చ్యుతః భ్రష్టః అతవిప హీనః సజాతీయేషు నికృష్టః క్షణాత్ పాన సమయ విప పలేత్ పతితో భవేత్. క్రౌతాదికర్తానధికారి స్యా దిత్యర్థః. ‘నిత్యం మధ్యం బ్రహ్మణో వర్ణయే’ దితి గౌతమస్తరణా దితి భావః.

అన్యోఽవ్యర్థః. వేదత్రయమయః త్రయారూపః య సూర్యః, ‘త్రయ్యేవ విద్యా తపతీ’ తి త్రుతేః, సత్పథాత్ ఆకాశలక్షణా త్వౌశస్తమార్గాత్ చ్యుతః, గగన మతిప ర్తిత ఇతి యావత్. స్వస్య రుచ్యా లేజసా హీన స్సాస్యత్. సోఽసి సూర్యః పీతాయాం వారుణ్యాం ప్రతీచ్యాం పలేత్, అస్తం గచ్ఛే దిత్యర్థః. పరుణో దేవతా అస్యా ఇతి విగ్రహః, ‘సాస్య దేవతేత్యణి టిడ్డాణ’ జిత్యాదిసా జీవ్.

టీ. యః=విబ్రహ్మణఁడు, వేదత్రయమయః=ఋగ్యజుస్సామముల నెడిమూఁడు వేదములను చదివి యర్థము దెలిసినవాఁడు, స్యాద్ద్యది = అయినను, సోఽసి = వాఁడు, స్వనైవ = తనయొక్కయే, రుచ్యా = అభిలాషచేత, వారుణ్యాం = కల్లు, పీతాయాం సత్యాం=పానముచేయఁబడినదికాఁగా, సత్పథాత్ = మంచి యాచారము వలననుండి, చ్యుతః = జారినివాఁడుగనుకనే, హీనః = స్వజాతిలోతక్కువయై, క్షణాత్=త్రాగువేళయందే, పలేత్ = పడుచున్నాఁడు. అనఁగా క్రౌతాది కర్మభ్రష్టుడగు చున్నాఁడు.

అర్థాంతరము. వేదత్రయమయః=త్రయీస్వరూపుడైన, యః=విసూర్యుఁడు, సత్పథాత్ - సత్=సక్షత్రములయొక్క, పథాత్ = మార్గమైన యాకాశమువలన నుండి, చ్యుతః = సాగుచు, స్వనైవ = తనయొక్కయే, రుచా = కాంతిచేత, హీనః =తక్కువైనవాఁడు, అనఁగా మందకాంతిగలవాఁడు, స్యాత్ = అగుచున్నాఁడో, సోఽసి = ఆసూర్యుఁడు, పీతాయాం = పచ్చనివన్నెగల, వారుణ్యాం = పరుణనంబుగలమైన పడమటి దిక్కునందు, పలేత్ = పడుచున్నాఁడు. అనఁగా అస్తమించుచున్నాఁడు.

తా. ఋగ్వేదా స్సామము లనెడి మూడువేదములను జదివి వాని యర్థములను జెలిసికొనినవాడైనను తనయభిలాషచేత కల్లుద్రాగెనేని సదాచారమువలననుండి జాతిన వాడై బ్రహ్మణకులమందు హినుడైతత్క్షణమందే శ్రోతాదికర్తృభవ్వుడగుచున్నాడు. బ్రహ్మణుడగువాడు, నిత్యముగా మధ్యమును విడువవలయునని భావము. “నిత్యంమధ్యం బ్రహ్మణో వర్జయేత్” అని గౌతమస్మృతి.

వేదత్రయస్వరూపుడైన సూర్యుడు ఆకాశమార్గమునఁ దిరుగుచు సస్తమించు కాలమున మందలేజుడై వరుణదేవతాకమైన వశ్చినుదిక్కునం దస్తమించుచున్నాడు.

శ్లో. ఏకక్షీతిభృదుత్పన్నా సచ్చిద్రాః కణ్ణకోల్బణాః,

మిథ సంఘర్షితా వంశా దహ్యంతే సానుగామినః.

౭౫

వ్యా.—ఏకక్షీతిభృదితి. ఏకేన క్షీతిభృతా రాజ్ఞా ఉత్పన్నాః జాతాః సచ్చిద్రాః మృగయాదిదోషజాప్తాః కంటకైః క్షుద్రశత్రుభిః ఉల్బణాః ప్రచురః, భూయిష్ఠక్షుద్రశత్రుమంత ఇత్యర్థః. ని. ‘సూచ్యగ్రే క్షుద్రశత్రౌ చ రోమహస్తే చ కంటక’ ఇత్యమరః కించ అను పశ్చాత్ గచ్ఛంతీ త్యనుగామినః భృత్యాః తై స్సహితాః సానుగామినః వంశా రాజకులాని మిథోఽన్యోన్యం. ని. ‘మిథోఽన్యోన్యం రహస్య’ పీత్యమరః. సంఘర్షతో వైరాధేతోః దహ్యంతే నిశ్శేషీక్రియంతే, అంతరంగబహిరంగయోరంతరంగం బలీయ ఇతి భావః.

అన్యోఽన్యర్థః. ఏకక్షీతిభృదుత్పన్నా ఏకపర్వతజాతాః సచ్చిద్రాః సరంధ్రాః కంటకోల్బణా సూచ్యగ్రయుక్తాః సాను ప్రస్థం గచ్ఛంతీతి సానుగామినః, తత్రస్థా ఇత్యర్థః వంశాః వేణవః మిథోఽన్యోన్యం సంఘర్షతః సంఘట్టనాధేతోః దహ్యంతే, అన్యోన్యసంఘర్షణేన వేణవస్తథా భవంతీ త్యర్థః.

టీ. ఏకక్షీతిభృదుత్పన్నాః-ఏక=ఒకడైన, క్షీతిభృత్ = రాజుచేత, ఉత్పన్నాః=పుట్టినట్టియు, కణ్ణకోల్బణాః-కణ్ణక=నీచశత్రువులచే, ఉల్బణాః = వ్యాప్తులైనట్టియు, సచ్చిద్రాః = వేటమొదలగు దోషములతోఁగూడినట్టియు, సానుగామినః = అనుగాములనఁగా భృత్యులు వారితోఁగూడినట్టి, వంశాః=రాజకులములు, అనఁగా రాజవంశమందు పుట్టినవారు, మిథః=ఒకరొకరు, సంఘర్షితాః=కలహించినవారై, దహ్యంతే=ధ్వంసమగుచున్నారు.

అర్థాంతరము. ఏకక్షీతిభృదుత్పన్నాః - ఏక=ఒకడైన, క్షీతిభృత్ = కొండయందు, ఉత్పన్నాః=పుట్టినట్టియు, సచ్చిద్రాః=రంధ్రములతోఁగూడినట్టియు, కణ్ణకోల్బణాః = ముండ్లచే వ్యాప్తములైనట్టియు, సానుగామినః - సాను=కొండయొక్క నమ

భూములను, గామినః = పొందినట్టి, అచఁగా నచ్చటనుండునట్టి, వంశాః = వెదుళ్లు, మిథః = ఒకటికొకటి, సంఘర్షితాః = రాపిడిగలవియై, దహ్యః = కాలిపోవుచున్నవి.

తా. ఒక కొండయందు తప్పనిముద్ర లోపల రంధ్రములుగలిగి వెలుపల ముండ్ర చేర్చాల్సముద్ర సానువులందుండు వెదుళ్ళొకటికొకటి యొరసికొనుటచేతఁగలిగిన యగ్నివలన నెవ్విధమున కాఁలిపోవుచున్నవో, అట్లే యొక రాజువలననే గలిగి వేఁట ద్యూతము మొదలగు దోషములుగలవారై మిక్కిలి శత్రువులుగలవారై భృత్యులతోఁగూడి యుండు రాజపుత్రులు పరస్పరము కలహించినవారై నాశమును బొందుదురు. వెదుళ్లు రాచుకొనుటచే నగ్నిగలుగుట ప్రసిద్ధము.

౭౫

శ్లో. మహాగోత్రేషు సంజాతా మృగవో యేపి తే జనాః,

స్వజీవిత వ్యయేనాపి బహుధాన్యోపకారినః.

౭౬

వ్యా.—మహాగోత్రేష్వితి. మహాగోత్రేషు మహాకులేషు సంజాతాః. ని. 'గోత్రం నామ్ని కులేఽచల' ఇతి విశ్వాః. మృదవః కృపాశవః యే జనా స్సంతి తే జనాః స్వజీవితస్య వ్యయేనాపి స్వయం వినశ్యంత ఇత్యర్థః. అథవా స్వజీవితస్య స్వజీవనమేతు భూతస్య ధనస్య వ్యయే నాపి బహుధా అనేక ప్రకారేణ ఆన్యేభ్యః ఉపకారిణః ఉపకరణశీలా భవంతి. తాచ్ఛీల్యే జినిః. 'పరోపకార స్సతాం వ్యసన' మితి భావః.

అన్యోఽవ్యర్థః. మహాగోత్రేషు మహాశైలేషు వింధ్యాదిషు సంజాతాః మృదవః నఖచ్ఛేద్యాః యే తే జనాః వేణవ స్సంతి. ని. 'వేణుమస్కరణేజనా' ఇత్యమరః. వేణవ స్వజీవితస్య వ్యయే నాపి, స్వయం ఛేదనం ప్రాప్యాపీ త్యర్థః. బహుధా ఉదవసితాదిరూపేణ ఆన్యేభ్యః ఉపకుర్వంతీతి తథోక్తాః. అథవా బహుభిః ప్రచురైః ధాన్యైః ఉపకుర్వంతి, బహుధాన్యోపకారిణః.

టీ. యేజనాః = ఏమనుష్యులు, మహాగోత్రేషు = గొప్పకులములందు, సంజాతాః = పుట్టినవారు గనుకనే, మృదవః = దయగలవారో, లే = వారు, స్వజీవితవ్యయేనాపి = స్వ = తమయొక్క, జీవిత = జీవనమైనదనాదులయొక్క, వ్యయేనాపి = నాశముచేతనైనను, బహుధా = నానావిధములచేత, అన్యోపకారిణః - ఆన్య = ఇతరులకు, ఉపకారిణః = ఉపకారముచేయువారు, భవన్తి = అగుచున్నారు.

అర్థాంతరము. మహాగోత్రేషు = గొప్పవియైన వింధ్యము మొదలగుకొండలందు, సంజాతాః = పుట్టినట్టి, మృదవః = లోపలబొంగుటచే మెత్తఁగనుండు, యే = ఏ, లేజనాః = వెదుళ్లుగలవో, లే = ఆ వెదుళ్లు, స్వజీవితవ్యయేనాపి = స్వ = తమయొక్క, జీవిత = మ్రతులయొక్క, వ్యయేనాపి = నాశముచేతనైనను, బహుధా = అనేక ప్రకారములైన ఇల్లుమొద

లగు రూపముచేత, అన్యోపకారిణి-అన్య=ఇతరులకు, ఉపకారిణి=సహాయముచేయునవి, భవన్తి=అగుచున్నవి. (అథవా, బహు=అధికమైన, ధాన్య=బియ్యమునొసంగుటచేత, ఉపకారిణి = ఉపకారముచేయునవి, భవంతి=అగుచున్నవి.)

తా. గొప్పవైన వింధ్యాదిపర్వతములందు సంభవించి మెత్తనిస్వభావముగలిగితమకు మూలభేదముగలిగినను పరులకు ఇండ్లు మొదలగునవికట్టుకొనుటకుఁగాని, అథవా, తమధాన్యమనఁగా వెదురుబియ్యముచేతఁగాని యెట్లుపకారముచేయుచున్నవో, అట్లు గొప్పకులమందు జనించినవారు దయావంతులై తమబ్రతుకునకు హానిగలిగినను దానిని లక్ష్యముంచక అన్యుల కుపకార మనేకవిధములుగా నొసర్చుచున్నారు. వెదుళ్లుపండుఁగా నెండిపోవుట ప్రసిద్ధము. అప్పుడు బియ్యము దొరకును.

శ్లో. పరమస్యైవ పుంసస్సస్య నిత్యం శ్రీ రసపాయినీ,

సారం సదాశయేనేహ సాధుచక్రం బిభర్తి యః.

22

వ్యా.—పరమస్యైతి. యః పురుషః ఇహలోకే సదాశయేన ప్రశస్తాభిప్రాయేణ స్వచ్ఛేదమననేవేతి యావత్, సారంపరంన్యాయ్యంవా సాధుచక్రం సజ్జనసమూహం బిభర్తి పాలయతి-అన్య వితద్గుణవిశిష్టస్య నాన్యస్యైవేత్యేవకారార్థః. పుంసః పురుషస్య శ్రీస్సంపత్ పరమధికం యథాతథా నిత్యం ప్రత్యహం ఆనపాయినీ అనశ్వరీ స్యాత్ సజ్జనపాలనమేవాఖిలశ్రేయో హేతురితిభావః.

అన్యోఽప్యర్థః. యఃవిష్ణుః సదాసారం స్థిరాంశభూతం శ్రేష్ఠంవా. ని. 'సారోబరే స్థిరాంశేచన్యాయ్యేక్షీబంపరేత్రిష్వి'త్యమరః. చక్రం సుదర్శనం శయేన పాణినా. ని. 'పంచశాఖశ్చయఃపాణి' రిత్యమరః. సాధు సమ్యక్ భిభర్తి ధారయతి. తస్య పరమస్యైవ పుంసః పురుషోత్తమస్యైవ శ్రీః రమాదేవీ నిత్యం ఆనపాయినీ ఆపాయోగసమః, హన మితియావత్. సోఽస్య అస్తీతి సా తథోక్తా.

టీ. యః=విపురుషుఁడు, ఇహ=ఈలోకమందు, సదాశయేన=మంచియభిప్రాయముచేత, నిర్మలమనస్సుచేసెనుట, సారం=శ్రేష్ఠమైన, అథవా న్యాయ్యమైన, సాధుచక్రం=సత్పురుషసమూహమును, బిభర్తి=పాలించుచున్నవాఁడో, అన్య=ఇట్టిశ్రేష్ఠుఁడైనట్టి, పుంసవః=పురుషునకే, శ్రీః=సంపత్తు, పరం=మిక్కిలి, ఆనపాయినీ=ఎడబాయకుండునది, స్యాత్=అగును.

అర్థాంతరము. యః=వివిష్ణువు, సదా=ఎల్లపుడు, సారం=శ్రేష్ఠమైనట్టి, చక్రం=చుట్టుకెదువను, శయేన = హస్తముచేత, సాధు=చక్కఁగా, బిభర్తి=ధరించుచున్నాఁడో, తస్య=ఆట్టి, పరమస్యైవ=శ్రేష్ఠుఁడైనట్టి, పుంసః=పురుషునియొక్క, శ్రీః=లక్ష్మీదేవి, నిత్యం=ఎల్లపుడు, ఆనపాయినీ=ఎడబాయకుండునదిగా, స్యాత్=అగును.

తా. విపురుషుండు మంచియభిప్రాయముచేత సాధువులను సంరక్షించుచున్నవాఁడో, అట్టివానియొక్కసంపదయే యెల్లప్పుడు బాయకుండుననియు, శ్రేష్ఠమైనచక్రమును హస్తమందుధరించుచుండు పరమాత్మయైన శ్రీమహావిష్ణువునకెప్పుడు లక్ష్మీదేవి నన్నిహిత్యయై యుండు ననియు భావము.

శ్లో. మృదవోపి సదామోద హేతవోఽప్యమలా అపి,

నాతిక్లాఘ్య స్సుమనసో జనై ర్జాతివివర్జితాః

2౮

వ్యా.—మృదవ ఇతి. మృదవః కృపాళవోఽపి సతాం సజ్జనానాం ఆమోదస్య సంతోషస్య హేతవోఽపి, సజ్జనానందకరా అపీ త్యర్థః. అమలా అపి స్వచ్ఛచిత్తా అపి జాతివివర్జితాః అకులీనా స్సుమనసో విద్వాంసః సజ్జనై ర్నాతిక్లాఘ్యాః అతీవ సస్తోతవ్యాః. మార్దవాదిగుణవత్తయా ఈషత్ స్తుత్యా ఇత్యర్థః. సకలగుణవిశిష్టా ఆ వ్యకులీనాః సశోభంత ఇతి భావః.

అన్యోఽప్యర్థః. మృదవోఽపి శోమలా అపి సదామోదస్య హేతవోఽపి అమలా అపి నిర్మలా అపి జాతివివర్జితాః మాలతీవ్యతిరిక్తాః సుమనసః పుష్పాణి. ని. 'స్త్రియ స్సుమనసః పుష్పం', 'సుమనా మాలతీ జాతిరీతి చామరః. నాతిక్లాఘ్యాః అత్యంతం న క్లాఘునీయాః. పుష్పేషు జాతికుసుమన్వైవ ప్రాశస్త్యా దితి భావః.

టీ. మృదవోఽపి = కరుణాశీలులైనను, సదామోదహేతవోఽపి - సత్ = సత్పురుషులయొక్క, ఆమోద = సంతోషమునకు, హేతవోఽపి = కారణములైనను, అమలాఅపి = నిర్మలమైన మనస్సుగలవారైనను, జాతివివర్జితాః = కులీనులుకానియట్టి, సుమనసః = విద్వాంసులు, జనైః = సత్పురుషులచేత, అతిక్లాఘ్యాః = మిక్కిలిస్తుతింపఁదగినవారు, న = కారు.

అర్థాంతరము. మృదవోఽపి = శోమలములైనను, సదా = ఎల్లప్పుడు, ఆమోదస్య = పరిమళమునకు, హేతవోఽపి = కారణములైనను, అమలాఅపి = దోషరహితములైనను, జాతివివర్జితాః = జాజులకంటె వేరైన, సుమనసః = పుష్పములు, అతిక్లాఘ్యాః = మిక్కిలిపొగడఁదగినవి, న = కావు.

తా. మృదువుగఁగి మంచివాసనచే నలరి స్వచ్ఛములై యుండినను జాజులుకాని పువ్వులెట్లు విశేషక్లాఘ్యములు కావో, యలైఱంగుననే దయాపంతులై సజ్జనసంతోషకరులై స్వచ్ఛచిత్తులైయుండినను సత్కులమందు పుట్టనివారు హెచ్చుగా పొగడఁదగినవారుకారు. అనఁగా సామాన్యముగా పొగడఁదగుననియు అన్నిగుణములు కలిగియున్నను కులములేనివారు ప్రకాశించరనియు భావము.

2౯

శ్లో. కుజవృక్షానాం య త్కూరేణ పారుష్యం రజసాకృతమ్,

లబ్ధవర్ణస్య సగ్ధాని సుచిత్రస్యేవ తావతా.

2౯

వ్యా.—కుజవృక్షానాం అకులీనేన క్రూరేణ పురుషేణ కర్తృ రజసా రజోగుణేన, అహంకారేణేతి యావత్. యత్పారుష్యం చైష్ఠ్యం భర్తృనాదికృతం ఆకారి గుర్వాదా వితి శేషః. తావతా లబ్ధవర్ణస్య విదుషః స గ్ధానిః కథం? సచిత్ర స్యేవ ఆలేఖ్యయుక్తస్య కుద్భూతే ర్భూతా. తస్మాప్సి కుజవృక్షానాం భూమిజేన రజసా పాం సునా యత్ పారుష్యం ధూసరత్వం మలిన లేతి యావత్ కృతం తావతా ధూసర త్వేన లబ్ధవర్ణస్య లబ్ధః వర్ణః నీలపీతవర్ణాది ర్భూతస్య తస్య చిత్రస్య గ్ధానిః మాలిన్యం స భవతి. యథా చిత్రం జలనేకసాధారణమర్థనాదినా నశ్యతి స తథా పాంసుసంప ర్కేణ త్యర్థః.

టీ. కుజవృక్షానాం=చెడ్డజన్మముగల, అనఁగా కులహినుఁడైన, క్రూరేణ=క్రూరుఁడైన పురుషునిచేత, రజసా=రజోగుణముచేత, అనఁగా సహంకారముచేత, యత్=ఏ, పారు ష్యం = బెడరింపుమొదలైనది, ఆకారి= (గురువు మొదలగువారియందు) చేయఁబడుచు న్నదో, తావతా = అంతమాత్రముచేత, లబ్ధవర్ణస్య = విద్వాంసునకు, కుజవృక్షానాం=భూమివలన, జన్మనా=పుట్టినట్టి, క్రూరేణ=కఠినమైన, రజసా=దుష్టుచేత, యత్=ఏ, పారుష్యం=పరుసదనము, అనఁగామలినత్వము, కృతం=చేయఁబడుచున్నదో, తావతా= అంతమాత్రముచే, లబ్ధవర్ణస్య - లబ్ధ=పొందఁబడిన, వర్ణస్య=నలుపు వసుపు మొదలగు వస్త్రములగు, చిత్రస్యేవ=చిత్రమునకువలెనే, గ్ధానిః=మాలిన్యము, సభవతి=కలుగదు.

తా. భూమివలనజనించి పరుసమైనధూళిచేత చక్కగా వస్త్రపూయఁబడినచిత్ర ములకు నెవ్విధమున హానిగలుగదో, యెవ్విధమునజాతిహీనులై క్రూరులైనవారు గర్వము చేతపెద్దలను దూషించిరేని యంతమాత్రముచేత పెద్దలకెట్టిమాలిన్యమును కలుగనేరదు. చిత్రములు నీరుమొదలగువానిచే చెడినట్లు భూపరాగముచేత చెడదనియు దుర్జనుల తిర స్కారములు సజ్జనులను జెడువఁజాలదనియు భావము.

2౯

శ్లో. పార్శ్వే వసంతం కామేషు సాధకం సహకారిణమ్,

దృష్ట్వా పిఠః పుమాన్ హృష్య న్నాలపేన్ద్రధురాక్షిరమ్.

౩౦

వ్యా.—పార్శ్వే ఇతి. పార్శ్వే సమీపే వసంతం తిష్ఠంతం, స్నేహపాలన పశాదితి భావః. కామేషు ఆభిలషితార్థేషు సాధకం సంపాదకం కుత సహకారిణం సహాయినం ఏవంబిధం పురుషం దృష్ట్వా కః పుమాన్ కోవా పురుషః హృష్యన్ మధు

రాం మనోరమాం గిరం వాచం నాలపేత్. న వదే దితి కాకుః. గుణినం మాద్రియం
తే పూజంతే ఇతి భావః.

అన్యోఽవ్యర్థః. సహకారిణం అతిసారభ మాతకుసుమం. ని. 'సహకారోఽతిసార
భ' మిత్యమరః. అతపిష కామేషాణాం మన్తధశరాణాం సాధకం వసంతం కాలం
పార్శ్వే దృష్ట్వా చ వసంతకాలధర్మం దృష్టే త్యర్థః. కాల స్యామూర్తత్వా ధర్మేణ
కాలో లక్ష్యతే పుమా నిక్కుః పుంస్కోక్తిః హృష్యక్ మధురాం శ్రావ్యాం గిరం నా
లపే దితి కాకుః. వసంతకాలేఽపి శో ధ్వనతీతి భావః.

టీ. పార్శ్వే = చెంగట, వసంతం = ఉండునట్టియు, కామేషు = ఇష్టార్థము
లందు, సాధకం = సంపాదకడైనట్టి, సహకారిణం = సహాయకుడైన పురుషుని, దృష్ట్వా
= చూచి, కఃపుమాక్ = ఏ పురుషుండు, హృష్యక్ = సంతసించినవాడై, మధురాం = మనో
హరమైన, గిరం = మాటను, నాలపేత్ = పలుకఁడా? అనఁగా పలుకుచున్నాఁడనుట.
గుణవంతులను పూజింతురని భావము.

ఆర్థాంతరము. సహకారిణం = తియ్యమామిడిపువ్వు గలది గనుకనే, కామేషు
సాధకం - కామ = మన్తధునియొక్క, ఇషు = తూపులకు, సాధకం = సంపాదకమైనట్టి,
వసంతం = ఆమనిని, పార్శ్వే = ప్రక్కయందు, దృష్ట్వా = చూచి, (అనఁగా వసంతకాల
ధర్మమును గాంచి యనియర్థము. కాలమునకు మూర్తము లేదుకద) పుమాక్ = పురుష
రూపమైన, పిక్కు = కోయిల, హృష్యక్ = సంతసించినదియై, మధురాం = ఇంద్రుని, గిరం =
పలుకును, నాలపేత్ = పలుకదా?

తా. తనకురంగట మెలంగుచు నిష్టార్థంబులను సంపాదించుజేయుచు నెప్పుడు
నెడఁబాయకయుండు చెలికానిసిగాంచి యెవ్వఁడైనను తియ్యనిపలుకులు పలుకకుండు
నా యని యర్థము. తియ్యనిమామిడిపూలచే నొప్పుచు పచ్చవిల్కానితూపులకు సాధకం
డైన యామనిని సమీపంబునఁగాంచి గండ కోయిల మధురముగా రొదనేయకుండునా
యనిభావము.

౮౦

శ్లో. దేవాశ్చ భూమిదేవాశ్చ నిత్య మప్యమృతాశనాః,

హీయంతే స్వాధికారా త్తే యే సేవంతేన వాసవమ్.

౮౧

వ్యా.—దేవా ఇతి. నిత్యం ప్రత్యహం అమృతం సుధా అశనం అన్నం యేషాం
తథోక్తాః యే దేవాః వాసవం ఇంద్రం నసేవంతే న భజంతే, స్వేషాం అధికారాత్
స్వామ్యులక్షణాత్. 'అధికారః ఫలస్వామ్య' మితి దశరూపకే. ఫలం రాజ్యాది తస్య స్వా
మిత్వ మిత్యర్థః. హీయంతే త్యజ్యంతే. 'ఓహక్త్యాగ' ఇత్యస్తాధ్ధాతోః కర్తృకర్తరి

లక్ష్యము. ఇంద్రః స్వనేపకాన్ సురా నధికారా చ్ఛ్వావయతీ త్యర్థః. భూమి దేవాః బ్రహ్మణాః నిత్యం ప్రత్యహం అమృతం యజ్ఞశేషం ఆశ్నంతి ఖంజత ఇతి తే తథోక్తా అసి అథవా అమృతం ఆయాచితం యథాతథా ఆశ్నంతీతి తే తథోక్తాః అథ వా అమృతాశనాః జలాహారా అసి. ని. 'అమృతం వోన్మి దేవా స్నే యజ్ఞశేషే రసాయనే, ఆయాచితే జల' ఇతి శబ్దార్థవే. యేనవాసవం నూతనమద్యం నేపంతే సిబంతి. నవశబ్దోఽత్రాతంత్రః, అథవా సంస్కృతం తే బ్రహ్మణాః స్వేషం అధికారాత్ కర్తయోగ్యతా లక్షణాత్ హీయంతే, కర్తా నధికారిణో భవంతీత్యర్థః. 'నిత్యం మద్యం బ్రహ్మణో వర్షయే' దితి గౌతమస్మరణా దితి భావః.

టీ. నిత్యం = ఎల్లపుడు, అమృతాశనాః-అమృత = పాలు, ఆశనాః = అన్నముగాఁగల, యేదేవాః = ఏదేవతలు, వాసవం = ఇంద్రుని, నేపంతే=కొలువరో, తే = ఆదేవతలు, స్వాధికారాత్ - స్వ=తమయొక్క, అధికారాత్=స్వామిత్వము వలన నుండి, హీయంతే=విడువఁబడుచున్నారు.

అర్థాంతరము. యే భూమిదేవాః = ఏబ్రహ్మణులు, నిత్యం = ఎల్లపుడు, అమృతాశనా అసి-అమృత=యజ్ఞశేషము, అథవా=ఆయాచిత పదార్థము, లేక జలము, ఆశనాఅసి = అన్నముగాఁగలవారైనను, “ శ్లో. అమృతం యజ్ఞశేషేంబు సుధా మోక్షేష్వయాచితే, అన్నకాంచనయో ర్జగౌ భేస్వాదుని రసాయనే, ఘృతే హృద్యే గోరసేచ” అని హేమచంద్రుఁడు. నవాసవం-నవ=శ్రీతయైన, ఆసవం=కల్లును, నేపం తే=త్రాగుచున్నారో, తే=ఆబ్రహ్మణులు, స్వాధికారాత్-స్వ=తమయొక్క, అధికారాత్=కర్తవలననుండి, హీయంతే=తక్కువగుచున్నారు.

తా. అమృతమే యన్నముగాఁగలదేవతలు తమకు వీరికయైన యింద్రుని నేపం పకయుండిరేని వారివారి యధికారమువలననుండి విహిష్కృతు లగుదురు. యజ్ఞశేషముగాను, ఆయాచితమైనదియును, నీరును అన్నముగాఁగల బ్రహ్మణులు కల్లుత్రాగుదురేని కర్తభ్రష్టు లగుదురు.

శ్లో. ఆశేషచక్షుశ్రవణప్రతికూలో భవన్నపి,

వినతానన్దహేతు ర్యస్స పుమా నాత్తనన్దకః.

౮౨

వ్యా.—ఆశేషేతి. యః పురుషః ఆశేషాణాం అభిజానాం చక్షుశ్చ శ్రవణం చ చక్షుశ్రవణం ప్రాణ్యంగత్వా దేకపద్భావః. తస్య ప్రతికూలో భవన్నపి దౌర్జన్య లక్షణా ద్విప్రం శ్రోతుం చా ప్యనిష్టో పీత్యర్థః. వినతాః వినయినః, నన్దనా ఇతి యావత్. తేషాం ఆనందస్య హేతుః ఆనందకరశ్చేత్ స పుమాన్ పురుషః అప్తాన్ నన్ద

నా న్నందయ త్యాహ్లాదయతీతి స తథోక్త స్స్యాత్. దోషా అపి గుణాంతరేణాపి
ధీయంత ఇతి భావః.

అన్యోఽన్యధా. యః గరుడః ఆశేషచక్షుశ్శ్రవణప్రతికూలాపి ఆశేషాణాం
సమస్తానాం చక్షుషీ నేత్రే ఏవ శ్రవణే కర్తా యేహం లేహం ఆశేషచక్షుశ్శ్రవణానాం
సమస్తస్వాణాం ప్రతికూలాపి శత్రు రపి వినతాయాః స్వమాతుః ఆనందకర శ్చేత్
సః పుమాన్ గరుత్మాన్ ఆప్తాన్ సాధూన్ నందయతీతి స తథోక్తః స్స్యాత్. మాతృ
నేవక స్సజ్జనై రభినంద్యత ఇతి భావః. అథవా ఆప్తః నందకః ఖడ్గవిశేషః యస్య స
తథోక్తః విష్ణు రిత్యధః స పుమాన్ గరుడః ఆప్తనందకో విష్ణు ర్భవేత్ వైస తేయోస్తి
పక్షిణా మితి భగవద్వచనాత్.

టీ. యః=ఏపురుషుడు, ఆశేషచక్షుశ్శ్రవణప్రతికూలః - ఆశేష = అందఱ
యొక్క, చక్షుః శ్రవణ = నేత్ర ములకు వీనులకు, ప్రతికూలః=శత్రువు, భవన్మసి =
అయినను, అనఁగా దౌర్జన్యముచేత చూడక వినకపోయినను, వినతానన్దహేతుః=వినత
=నమ్ములైనవారియొక్క, ఆనన్ద=సంతోషమునకు, హేతుః = కారణ మయ్యెనేని,
సః=ఆ, పుమాన్ = పురుషుడు, ఆప్తనన్దకః - ఆప్త = సత్పురుషులను, నన్దకః =
సంతసింపజేయువాడగును.

అథాంతరము. యః=ఏగరుడుడు, ఆశేషచక్షుశ్శ్రవణ ప్రతికూలః-ఆశేష=
సమస్తమైన, లేక శేషసర్వవ్యతిరిక్తులైన, చక్షుశ్శ్రవణ = సర్వములకు, ప్రతికూలః=
విరోధి, భవన్మసి = అయినను, వినతానన్దహేతుః - వినతా=వినతయనెడి తనతల్లి.
యొక్క, ఆనన్ద=సంతోషమునకు, హేతుః=కారణమయినో, సః=అట్టి, పుమాన్
=పురుషుడైన గరుడుడు, ఆప్తనందకః - ఆప్త = సాధువైన, నందకః=కులపాలకుడు
అగుచున్నాడు. “శ్లో. నందకః కులపాలకే, హర్ష కేవిష్ణుఖడ్గేచ” అని హేమచంద్రుడు.

తా. సమస్తజనులను చూడకయు వారిమాటవినకయు నుండినను ఏపురుషుడు
సత్పురుషులకు సంతోషకరుడగుచున్నాడో వానిని సజ్జనుడనియే భావింపదగును.
అనఁగా, దోషముగలవాడైనను కొన్ని గుణములుండెనేని యాగుణములు దోషములను
గప్పచున్నవనిభావము. గరుడుడు సకలసర్వములకువిరోధియైనను ఆవిశేషనితో కలహ
మొనర్పక తనతల్లియైన వినతకు మిక్కిలి సంతోషమాచరించి తనకులమునుద్ధరించినవా
డగుటచే ఆప్తనందకుడని ప్రసిద్ధిబొందెను.

౮-౨

శ్లో. హతకామం చిరం లోకం ప్రభో దుగ్రస్య వీక్షణాత్,

కుర్యా ద్యో నిజయా లక్ష్మ్యో సకామం పరమః పుమాన్. ౮-౩

వ్యా.—హత కామమితి. యః పురుషః ఉగ్రస్య క్రూరస్య ప్రభోః రాజాదే
ర్వీక్షణాత్ రాజాదికర్తృకదర్శనా ధేతోః చిరం బహుకాలం హతకామం విసప్తాభిల
షితప్రయోజనం లోకం జనం నిజయా స్వకీయయా లక్ష్మ్యై ధనధాన్యసంపదా సకామం
అభిలషితార్థయుక్తం కుర్యాత్. స పరమః పుమాన్ పరమపురుషః విష్ణు రేవ తత్స
దృశ ఏవ.

అస్యోఽప్యర్థః. ఉగ్రస్య ప్రభో రీశ్వరస్య. ని. 'ఉగ్రః కపర్ది శ్రీ కంఠ' ఇత్యమరః.
ఈక్షణా త్ఫలలోచనావలోకనాత్ చిరం చిరకాలం హతకామం మన్తధరహితం
లోకం జగత్ కర్తృ ఈశ్వరః నిజయా నిత్యయా లక్ష్మ్యై మాయయా కరణేన స కామం
పున రుజ్జీవితమదనం కుర్యాత్. స శివః పరమః పుమాన్ పరమపురుషః అగమ్యమహి
మేతి యావత్. మృతజీవనస్య విస్తయహేతుత్వా దితి భావః.

టీ. యః=ఏపురుషుడు, ఉగ్రస్య=కోపముగల, ప్రభోః=రాజుయొక్క, వీక్ష
ణాత్=క్రూరదృష్టివలన, చిరం=చాలకాలముదాక, హతకామం - హత = నవ్చమైన,
కామం=ఇష్టార్థముగల, లోకం=జనమును, నిజయా=తనసంబంధమైన, లక్ష్మ్యై = సంపత్తు
చేత, సకామం=ఇష్టార్థములతోఁగూడినవానిగా, కుర్యాత్=చేయుచున్నాఁడో, సః=
వాడు, పరమః=శ్రేష్ఠుడైన, పుమాన్=విష్ణుసదృశుడేయగును.

ఆధాంతరము. ప్రభోః=స్వామియైన, ఉగ్రస్య=పరమేశ్వరునియొక్క, వీక్ష
ణాత్=ఫలనేత్రదృష్టి వలన, చిరం=పెద్దకాలము, హతకామం-హత=దహించబడిన,
కామం=మన్తధుండుగల, లోకం=జగత్తును, యః=ఏయింశ్వరుండు, సకామం=మన్తధ
నహితముగా, కుర్యాత్=చేయుచున్నాఁడో, సః=ఆశివుండు, పరమః = శ్రేష్ఠుడైన,
పుమాన్=పురుషుండు అగుచున్నాడు.

తా. రాజుయొక్కకోపమునకు పాత్రుడై నవ్వుసంపదగలపురుషుని తనసంపదచే
సంతోషించుజేసినపురుషుండు పురుషశ్రేష్ఠుడనియర్థము. బ్రోహ మొనర్చుటచే ఫలనే
త్రదర్శించినమన్తధుని రతీదేవిప్రార్థనచే మరలజీవించు జేసిన పరమేశ్వరుండు శ్రేష్ఠుండు.

శ్లో. జడేన రాజ్ఞా లభ్యోస్తు సకలో నిజమణ్డలః,

విరోధ్యాక్రమ్య గృక్ష్ణీయా త్తం తథాపి మహత్తమః. ౮౮

వ్యా.—జడేనేతి. జడేన అజ్ఞేన రాజ్ఞా నృపేణ కర్తృ సకలో నిజమండలః
స్వదేశః లభ్యః ఆస్తు స్వదేశః ప్రాప్తోఽస్తు. తథాపి కన్తిం శ్చి త్కాలే మహత్తమః
అత్యంతమహాన్ అతిశాయనే తమః విరోధీ శత్రుః కశ్చి దితి శేషః. తం దేశ
మాత్ర మ్యాధిష్ఠాయ గృక్ష్ణీయా దవహరేత్ మూఢస్య రాజ్యం విసశ్యతీతి భావః.

అన్యోఽప్యర్థః. జడేన శీతలేన. ని. 'సషిమ శ్శిశిరో జడ' ఇత్యమరః. రాజ్ఞా చంద్రమసా. ని. 'రాజా ప్రాభౌ నృపే చంద్ర' ఇతి విశ్వః, సకలః కలాసహితః నిజమండలో లబ్ధోపి భవతు, తథాపి తస్మి న్నాల్ విరోధీశత్రుభూతం మహత్ బలే నేతి శేషః తమః రాహుః కర్తా. ని. 'తమోంధకారే రాహుశాచ పాపే సరకశోక యో' రితి విశ్వః. తం చంద్రం ఆక్రమ్య బలా దాకృష్య గృహ్ణీయాత్.

టీ. జడేన=తేలివలెన, రాజ్ఞా=నిలిక చేత, సకలః=సమస్తమైన, నిజమంజులః=స్వదేశము, లబ్ధః=పొందఁబడినది, అస్తు=అవుగాక; తథాపి=అట్లేనను, మహత్తమః=మిక్కిలిగొప్పవాడైన, విరోధీ=శత్రువు, తం=ఆదేశమును, ఆక్రమ్య=వశపఱచుకొని, గృహ్ణీయాత్=అపహరించును.

అర్థాంతరము. జడేన=చల్లనైన, రాజ్ఞా=చందురునిచే, సకలః = కలతోఁగూడి నట్టి, నిజమంజులః=తనదైనబింబము, లబ్ధః=పొందఁబడినది, అస్తు=అవుగాక; తథాపి = అట్లేనను, విరోధీ=శత్రులైన, మహత్=బలాధికుడైన, తమః=రాహువు, తం=ఆచందు రుని, ఆక్రమ్య=ఆక్రమించి, గృహ్ణీయాత్=పట్టుకొనును.

తా. బాలిశం డగురాజొకవేళ శత్రుత్వమును పొందినను తనకంటె నెక్కువ బలముగలవిరోధియైన యొకఁడు ఆదేశమును బలిమిచే నాక్రమించి తీసికొనును. చల్ల నైనచంద్రుఁడు కలలచే పూర్ణమైనతనబింబమును పున్నమనాఁడుపొందినను, రాహు గ్రహము విరోధముచేత నాక్రమించి యాచంద్రునిఁ బట్టుకొనును. ౮౪

శ్లో. దృష్ట్యాగ్రే భూభృతః కన్యాం శమస్థోపి వికారవాక్,

అతనుం కామ మాతన్వ నృష్టాత్తే త్యుచ్యతే బుధైః. ౮౫

వ్యా.—దృష్ట్యేతి. అగ్రే పురతః భూభృతః రాజ్ఞః. ని. 'భూభృ ద్భూమి భరే నృప' ఇత్యమరః. కన్యాం కుమారిం రాజపుత్రీం దృష్ట్వా శమస్థోపి ముముక్షుతయా నిష్కామోపి కామ మభిలాషం తద్విషయం అతనుం బహుళం ఆతన్వ న్ముర్షక్ వికారవా నృపేత్. స పురుషః బుధై ర్విద్యద్భిః నష్టాత్తా దుప్తబుద్ధి రిత్యుచ్యతే. ని. 'ఆత్మా బుద్ధౌ భృతో దేహ' ఇతి యాదవః. పతితత్వా త్తస్యేతి భావః.

అన్యోఽప్యర్థః. అగ్రే భూభృతః కన్యాం పార్వతీం దృష్ట్వా శమస్థోపి తపో నిష్ఠోపి తపస్య స్తపీత్యర్థః, కామం మదనం అతనుం శరీరరహితం ఆతన్వక్ దహ నిత్యర్థః, మనసి వికారవాక్ సంక్షోభవాక్ భవేత్. స శివః బుధైః దేవైః విద్యద్భిః వ్యాసాదిభి ర్వా ఆప్తాత్తా అప్తమూర్తి రిత్యుచ్యతే కథ్యతే. 'భూతార్కచంద్రయశ్శానో మూర్తయోష్టా ప్రక్షీర్ణితాః.'

టీ. ఆగ్రే=ముంగల, భూభృతః=రాజాయొక్క, కన్యాం=పడుచును, దృష్ట్యా=చూచి, శమస్థోఽసి=కామాదులు లేనివాడైనను, కామం=ఆభిలాషను, అతనుం=ఎక్కువగా, ఆతన్వక్=చేయువాడై, వికారవాక్=మోహముగలవాడు, నష్టాత్తా-నష్ట=నాశమైన, ఆత్మా=బుద్ధిగలవాడని, బుద్ధేః=విద్వాంసులచేత, ఉచ్యతే=చెప్పఁబడుచున్నాడు.

ఆర్థాంతరము. ఆగ్రే=ఎదుట, భూభృతః=మంచుకొండయొక్క, కన్యాం=కూతురైనఉమాదేవిని, దృష్ట్యా=చూచి, శమస్థోఽసి=కామాదిరహితుడై తపంబొనర్చువాడైనను, కామం=మన్నధుని, అతనుం=శరీరములేనివానిగా, ఆతన్వక్=చేసినవాడై, వికారవాక్=మనోవికారముగల ఈశ్వరుడు, బుద్ధేః=పండితులచే, లేక దేవతలచేత, అష్టాత్తా - అష్ట=ఎనిమిదివిధములైన, ఆత్మా=శరీరములుగలవాడు, ఇలి=ఇట్లని, ఉచ్యతే=చెప్పఁబడుచున్నాడు.

తా. ఇంద్రియములను నిగ్రహించి కామక్రోధాదులను మానినవాడైనను, తన ముంగలనున్న రాజకుమారికనుగాంచి కామమోహితుడై వికారముగలవాడయ్యెనేని యట్టివానిని విద్వాంసులు బుద్ధిలేనివానిగాఁ దెలియుచున్నారు.

దక్షిణామూర్తియై హిమవత్పర్వతమున యోగనిష్ఠచేసుండి తనకవకారమొనర్చిన మన్నధుని ఫలనేత్రాన్నిచే దహించి పిదప రతీదేవిప్రార్థనచే నామదనునకు శరీరము లేకయే ప్రాణంబొసంగి తనముంగలమెలంగు హిమవత్పర్వతకుమారియైన పార్వతినిఁ గాంచి వికారమును బొందినవాడైన శివునిని దేవతలను వ్యాసాది విద్వాంసులును అష్టమూర్తి యనిచెప్పుచున్నారు. అనఁగా: “శ్లో. భూతార్కచన్ద్రాయజ్ఞానో మూర్తయోఽష్టాప్రక్షీర్ణితాః.” పృథివి, జలము, అగ్ని, వాయువు, ఆకాశము, చంద్రుడు, సూర్యుడు, యజ్ఞముచేయువాడు. అనునివి.

శ్లో. తం ప్రభుం ప్రాప్య విశ్వస్య రతిః కథ మివోల్లసేత్,

క్రోధజ్వలితయా దృష్ట్యా యేన కామో నిహస్యతే.

౮౬

వ్యా.—తమితి. విశ్వస్య లోకస్య ప్రభుం తం ప్రసిద్ధం రాజాదికం ప్రాప్య యాచకజనస్య రతిః ప్రీతిః కథ మివ ఉల్లసేత్, అర్థేభ్యత నేత్వర్థః. తత్ర హేతుః, యేన రాజాదికేన కర్తృ క్రోధేన లాభహేతుకేన జ్వలితయా ఉగ్రయా దృష్ట్యా కరణేన ఆత్మాభిలషితం కార్యం నిహస్యతే వ్యర్థీక్రియతే క్రుద్ధం లుప్తం ప్రభు మాసాద్య అర్థినాం న ప్రీతి రుచే తీత్యర్థః.

అన్యోఽప్యర్థః. విశ్వస్య జగతః ప్రభుం స్వామినం తం ప్రసిద్ధం త్రిలోచనం

ప్రా ప్యాధిగమ్య రతిః కామప్రియా ని. 'రతి స్సనిరప్రియాయాం చ రాగే చే'తి విశ్వః. కథ మివ కేన హేతునా ఉల్లసేత్ హృష్యేత్ సేత్యర్థః. తత్ర హేతు మాహ. యేన త్రిలోచనేన కర్తృ శ్రోణేన తపో విఘాతజేన జ్వలితయా దీప్తయా దృష్ట్యా ఫాలలోచనేన కరణేన కామః రతిపతిః నిహన్యతే దహన్యతే.

టీ. యేన = ఏరాజుమొదలగుజనముచేత, శ్రోధజ్వలితయా - శ్రోధ=కోపముచేత, జ్వలితయా=ఉగ్రమైనట్టి, దృష్ట్యా = చూపుచేత, కామః = ఇష్టార్థము, నిహన్యతే= వ్యర్థముగాచేయఁబడుచున్నదో, విశ్వస్య=లోకమునకు, ప్రభుం = నాయకుఁడైన, తం = ఆరాజు మొదలగుజనమును, ప్రాప్య = పొంది, రతిః = యాచకులసంతోషము, కథమివ=ఏరీతిగ, ఉల్లసేత్ = ప్రకాశించును, అనఁగా, ప్రకాశించదనుట.

అర్థాంతరము. యేన=ఎవనిచేత, శ్రోధజ్వలితయా - శ్రోధ=తపము చెడుటచే గలిగినరోషముచేత, జ్వలితయా = మండుచునుండు, దృష్ట్యా = ఫాలనేత్రావలోక నముచేత, కామః = మన్మథుఁడు, నిహన్యతే=దహించఁబడుచున్నాఁడో, విశ్వస్య = ప్రపంచమునకు, ప్రభుం = స్వామియైన, తం=ఆవరమేశ్వరుని, ప్రాప్య = పొంది, రతిః = రతీదేవి, కథమివ=ఏవిధమున, ఉల్లసేత్=సంతసించును, అనఁగా లేదనుట.

తా. తపోవిఘ్నంబువలన గలిగినరోషముచేత మన్మథుని ఫాలనేత్రాన్నిచే గాల్చిన పరమేశ్వరుని వేఁడుకొను రతీదేవికి సెవ్విధమున సంతోషములేదో, ఆవిధ ముననే కోపదృష్టిచేత యాచకుల ఇష్టార్థములనుచెఱచిన రాజు మొదలగువారిని పొందిన యాచకులకోరికలు ఫలింపవని యర్థము. రతీదేవి పరమేశ్వరుని ప్రార్థింపఁగా నామె కోరికరీతిగా మన్మథుఁడు ఆశరీరుఁడు కాకపోయెననియు, లోభు లగుప్రభువు చెంగట యాచకుల ప్రార్థనలు చెల్ల పనియు భావము.

శ్లో. జనిత్వాపి మహావంశే వక్త్రాః కేచన కట్టకాః,

కుర్యు ర్జనపదక్షేపం సాధుమార్గస్య దూషకాః.

౮౭

వ్యా.—జనిత్వేతి. ఎక్త్రాః అనృజవః కుటిలబుద్ధయ ఇతి యావత్. కేచన కంటకాః దుర్జనా ఇత్యర్థః. మహావంశే మహాకులే జనిత్వాపి మహాకులీనా ఆపి సాధూ నాం సతాం మార్గస్య సదాచారస్య దూషకా స్సంతః జనపదస్య దేశస్య క్షేపం దుఃఖం కుర్యుః. సదాచారభ్రంకా దవగ్రహాదిద్వారా సర్వే పి జనాః క్షిప్యంతీ త్యర్థః. యద్వా వంశే జనిత్వా కేచన కంటకాః చోతాదయః సాధుమార్గస్య సుగమస్య అధ్వనః దోషకరౌ భూత్వా జనపదస్య రాష్ట్రస్య క్షేపం బాధాం కుర్యుః.

అన్యోఽప్యర్థః. మహావంశే మహతి వేణౌ జనిత్వాపి వక్త్రాః కుటిలాః కేచన

కంటకాః సూచ్యగ్రాణి కర్తారః సాధోః ప్రశస్తస్య మార్గస్య దూషకా స్సంతః కంటకా
వృతస్య ఐథో దుర్గమత్వా దితి భావః. జనస్య తత్పథగామినః పదానాం చరణతలానాం
క్లేశం కుర్యుః. చరణతలలగ్నస్య కంటకస్యాపి వేదనా హేతుత్వా దితి భావః.

టీ. వక్త్రాః = కుటిలబుద్ధిగల, కేచన = కొందఱు, కట్టకాః = త్సుద్రశత్రు
వులు, “శ్లో. కట్టకః త్సుద్రవైరిణే, వేశోద్రుమాక్నే రోమాశ్చే” అని హేమచంద్ర
రోశము. మహావంశే = గొప్పకులమందు, జనిత్వాపి = పుట్టియండినను, సాధుమార్గస్య -
సాధు = సత్పురుషులయొక్క, మార్గస్య = మంచియాచారమునకు, దూషకాః = దోషము
గలుగఁజేయువారై, జనపదక్లేశం = జనపద = రాష్ట్రమునకు, క్లేశం = దుఃఖమును, కుర్యుః
= చేయుదురు.

అర్థాంతరము. మహావంశే = గొప్ప వెదురునందు, జనిత్వాపి = పుట్టినను, వక్త్రాః =
వంకరలైన, కేచన = కొన్ని, కట్టకాః = ముండ్లు, సాధుమార్గస్య - సాధు = చక్కదైన,
మార్గస్య = త్రోవకు, దూషకాః = చెట్టకలుగఁజేయునవియై, జనపదక్లేశం - జన = మను
ష్యులయొక్క, పద = పాదములకు, క్లేశం = కష్టమును, కుర్యుః = చేయుచున్నవి.

తా. ప్రఖ్యాతమైన వంశమునందు జనించినవారైనను నీచులగువారు కొందఱు
సదాచారములను వ్యభిచారాదిదోషములచే చెఱివుచు ధర్మహానియగుటచే సంభవిం
చెడియవగ్రహణి దోషములవలన దేశమును నాశముచేయుచున్నారనియు, లేక, దొంగ
తనముచేయుటవలన రాజ్యమునకు లొందర చేయుదురనియును అర్థము. గొప్పదైన
వెదురునందుపుట్టిన వక్రములైన ముండ్లు మంచిమార్గమందు పడుటచే నాత్రోవనుదూషిత
ముగాఁజేసి నడుచుజనులపాదములందు గ్రుచ్చుకొనికష్టముకలుగఁజేయు ననియునర్థము.

శ్లో. త్సుద్రాః పితౄ సవయసో వ్యవ్రసన్నాః జడాశయాః,

విప్రః స్థితోఽహం స ఇవ ప్రాప్నుయా న్నానసం సుఖమ్. ౮౮

వ్యా.—త్సుద్రానితి. జడాశయాః అజ్ఞాః అప్రసన్నాః కలుషితచిత్తాః
క్రుద్ధా నిత్యర్థః. సమానం వయః యేషాం తే సవయసః. ని. ‘స్థిగ్ధో వయస్య స్సవ
యా’ ఇత్యమరః. తాః త్సుద్రాః సీచాః పురుషాః పితౄ త్యక్త్వా, జహాతే శ్చ
క్ష్మిపీతి హి రాచేశః. స్థితః విప్రః బ్రాహ్మణః మానసం మనసి భవం సుఖం లోభినం నీచం
ప్రభుపాశం వినం త్యక్త్వా ఆశానిర్దుక్తః సుఖ మాస్తే సుఖరూపం ప్రాప్నుయాత్.
అకాత్యాగ ఏవ సుఖహేతు రితి భావః. అథ వా మానస ఇతి సప్తమ్యంతఃపారః. మాం
సో మరాశ ఇవ. సోఽపి సవయసః కాకాదిపక్షీయక్తాః అప్రసన్నాః కలుషాః
త్సుద్రాః అజ్ఞాః జలాశయాః హ్రదాః పితౄ మానసం మానససరః నివాసభూత

మిత్యర్థః. సుఖం జలవిహారాదిరూపం ప్రాప్నుయాత్. వర్షానుఖలు హంసాః మానసే నివసంతి.

టీ. జడాశయాన్ - జడ=మందమైన, ఆశయాన్=బుద్ధిగల, ఆప్రసన్నా= కలుషచిత్తులైన, సవయసః=సమానమైనవయస్సుగల, ఊద్రాన్=నీచులను, హిత్వా=విడిచి, స్థితః=ఉండెడి, విప్రః=బ్రాహ్మణుండు, సవయసః=కాకి మొదలగుపక్షులతోఁ గూడినట్టియు, అప్రసన్నాన్=లేటలేనట్టియు, ఊద్రాన్=ఆల్పములైన, జడాశయాన్=సరస్సులను, హిత్వా=విడిచి, విప్రస్థితః=వెడలినట్టి, హంసః=హంసము, మానసం=మానససరోవరసంబుంధమైన, సుఖమివ=సంతోషమునువలెనే, మానసం=మనస్సునందుఁబుట్టిన, సుఖం=సంతోషమును, ప్రాప్నుయాత్=పొందుచున్నాఁడు.

తా. కమలమలేకుండుటచే కాకి మొదలగు ఊద్రపక్షులుగలిగి గంభీరము లేమిచే లేటలేకయుండు ఆల్పసరస్సులను పరిత్యజించి హంసపక్షి యెవ్విధమున మానస సరోవరసౌఖ్యమును బొందుచున్నదో, అవిధమున బ్రాహ్మణుండు మందమతులు త్రూర చిత్తులు నైన సమానవయస్కులైన నీచులను విడిచి ఆకారహితమైన మనస్సౌఖ్యమును బొందుచున్నాఁడు. జడాశయ అనుచో లడల కభేదముగాన జలాశయ మని యగు చున్నది. వర్షాకాలములందే ఊద్రసరస్సులందు జలంబుండుట ప్రసిద్ధము. ఆకాలమున హంసలకు రోగము గలుగుటచే మానససరోవరమునుగూర్చి పారిపోవు చున్నవని భావము.

శ్లో. యశో దయా శీల రూప మాధుర్యై రపి సర్వతః,

సబాలోఽపి పుమాన్ పృథః సాధుబృద్ధావనే రతః.

౮౯

వ్యా.—యశఃఇతి. యశః సత్కీర్తిః దయా కృపాశీలం సదాచారః రూపం సౌందర్యం మాధుర్యం హితభాషితా ఏతై ర్దుతై ర్వ్యవై స్సమస్తై ర్శ్చ త్యపి శబ్దార్థః సర్వతః సమంతతః ఉపలక్షిత ఇతి శేషః. కిం చ సాధుబృందస్య సజ్జన సమూహస్య అవనే రక్షణే రతః ఆసక్తః ఏవంవిధః పుమాన్ బాలాపి ఆల్పవయా అపి పృథః జ్యాయాన్. ఏవం గుణాః పూజ్యతా స్థానం గుణిషు చ లింగం న చ వయ ఇతి భావః.

అన్యోఽప్యర్థః. పూర్వోక్తై ర్యశః ప్రభృతిభి ర్దుతై స్సర్వతః సర్వస్థి లోకే ప్రసిద్ధః అథవా యశోదయా గోపికయా సహిత శీలబిభిక్వాపి సాధుబృందా వనే సజ్జనసమూహరక్షణే రతః 'పరిత్రాణాయ సాధూనా' మిత్యాదిభగవద్గీతా న హరిః

బాలాపి స్వమాయయా బాలదేహో పీత్యర్థః పృథ్వి ఇవ పూజ్యః అథ వా బృందావనం నామ హరేః క్రిడాస్థానవిశేషః తత్ర వర్తత ఇతి.

టీ. యశోదయాశీలరూపమాధురైర్హరిసి - యశః = కీర్తియు, దయా = కరుణయు, శీల=సదాచారము, రూప=సౌందర్యము, మాధుర్యైః=మధురత్వము, అనగా తియ్యంగ మాటలాడుటయును, వీనితోడ, సమంతతః = అంతటను, (ఉపలక్ష్మితః= కూడినట్టియు,) సాధుబృన్దావనే - సాధు=సత్పురుషులయొక్క, బృన్ద = సమూహముయొక్క, అవనే=రక్షణమందు, రతః=ఆసక్తికలిగినట్టి, సః=ఆ, పుమాన్=పురుషులు, బాలాపి=చిన్నవాడైనను, పృథ్విః=ముసలివాడు, అగుచున్నాడు.

ఆర్థాంతరము. యశోదయా = తల్లియైన యశోదాదేవియింట నుండునట్టియు, శీలరూపమాధురైర్హరిసి = సదాచార సౌందర్యహితభాషితములచేత, సర్వతః = అంతటను, ప్రసిద్ధుడైనట్టియు, బృన్దావనే = గోకులబృందావనమనుస్థలమందు, సాధు = చక్కగా, రతః=ఆసక్తిగలవాడగును, అథవా, సత్పురుషసమూహ సంరక్షణమందా సక్తిగలయట్టి, సఃపుమాన్=ఆశ్రీకృష్ణమూర్తి, బాలాపి=చిన్నవాడైనను, పృథ్విః=ముసలివానివలె పూజ్యుడు, అగుచున్నాడు.

తా. బాలుడగుటచే యశోదాదేవియింట నుండువాడై దయాశీలమాధుర్యాది గుణయుక్తుడై బృందావనమందు క్రీడించుచు సత్పురుషులను రక్షించు శ్రీకృష్ణమూర్తి యేలాగున బాలుడైనను పృథ్వునివలె పూజ్యుడగుచున్నాడో ఆలాగుననే వివాడైనను కీర్తియు, కరుణయు, రూపము, మంచిమాటలాడుటయు గలిగి సజ్జనులను గాపాడుటయందాసక్తియుగలవాడో అతడు పయస్సుచే చిన్నవాడైనను గుణములచే పెద్దవాడగుటంబట్టి పృథ్వునివలె పూజింపఁదగినవాడు. బాలత్వ, పృథ్వుత్వములకు పయసు కారణముకాదు. “నతేన పృథో భవతి యేనాస్య పలితం పలితం శిరః, యో వైయువాప్యధీయాన స్తందేవా స్థవిరం విదుః.” అను మనువచనమువలన పండితుడగు వాడే పృథ్వుడని భావము. యశస్సు, దయ, మంచి యాచారము, హితవక్తృత్వములే పాండిత్యలక్షణము. ‘యత్రాకృతిస్తత్రగుణాః’ అని యుండుటచే సౌందర్యముగలవాడు సద్గుణములు గలవాడుగానే యుండును.

శ్లో. ద్విపాశ్చ దురమాత్యాశ్చ ప్రవృద్ధా యత్ర భూభృతిః,

తస్మై స్తేన శృణ్వభక్తాయ మదా త్పరిణమన్తి హి.

౯౦

వ్యా.—ద్విపాశ్చ. ద్విపాః గణాః యత్ర భూభృతి పర్వతే స్వాశ్రయభూతే ప్రవృద్ధా పృథ్వి గతాః తృణాదినేతి శేషః తథాపి మదాత్ మదోదయా ధీతోః

తనైవ పర్వతస్య శృంగం శిఖరం తస్య భంగః ఉత్థననం తస్మై పరిణమంతి ఆల మర్థ యోగా చ్చతుర్థీ. హి శబ్దః పాదపూరణే అపధారణే వా.

అన్యోఽప్యర్థః. దురమాత్యాః దుష్టమంత్రినోఽపి యత్ర భూభృతి రాజ్ఞి ప్రవృద్ధా భవంతి. తథాపి మదాత్ గర్వాతిశయా ధేతోః తస్య రాజ్ఞః శృంగస్య ప్రాధాన్యస్య. ని. 'శృంగం ప్రాధాన్యసాన్వోక్తే' త్యమరః. భంగాయ నాశాయ పరిణమంతి. స్వామినో జీవితభూతా ఆపి దుర్మంత్రిణః తనైవ ద్రుహ్యంత ఇతి భావః.

టీ ద్విపాః=వినుగులు, యత్ర=ఏ, భూభృతి=పర్వతమునందు, ప్రవృద్ధాః=పెంపునడిసినవియో, మదాత్ = మదముగలుగుటవలన, తనైవ = ఆపర్వతముయొక్కయే, శృంగభక్తాయ-శృంగ=శిఖరముయొక్క, భక్తాయ=నాశముకొఱుట, పరిణమన్తిహి=నమర్థము లగుచున్నవి.

అర్థాంతరము. దురమాత్యాశ్చ = దుష్టులైనవంతులు, యత్ర భూభృతి = ఏ రాజునందు, ప్రవృద్ధాః = వృద్ధినిబొందెదరో, మదాత్ = గర్వమువలన, తనైవ = ఆరాజుయొక్కయే, శృంగభక్తాయ-శృంగ=ప్రభుత్వముయొక్క, "శృంగం చిన్న విహణయోః, క్రిడామ్బుయన్తే శిఖరే ప్రభుత్వోత్కర్ష సానుభు." అని హేమచంద్రకోశము. భక్తాయ=నాశముకొఱుట, పరిణమన్తిహి=నమర్థులగుచున్నారు.

తా. తాము పెంపుచేందిన కొండయొక్క శిఖరముల నుత్పాత క్రిడచే పొరలించి నాశమొనర్చు మదపు టేనుగులంబోలి దుష్టులగు మంత్రిలు తా మేరాజువలన వృద్ధి నొందిరో, ఆట్టి యేలకయొక్క ప్రభుత్వనాశమునకు గర్వముచే నాయత్తవడుదురు. రాజగువాడు మంచిమంత్రి నుంచినొనవలయునుకాని. దుష్టుని యంచరాదని భావము. "శ్లో నిరుద్ధానః సతాం మార్గం భక్షయన్తి మహీపతిష్ఠ, దుష్టాత్మానస్తు సచివాన్తస్మా త్పునచివో భవేత్." అని కామందకము.

శ్లో. వృతా స్సుహృద్భి ర్యే సర్వై ర్విజిహ్వై ర్విహ్వచాభిః,

దుర్భాభృతో నసేవ్యాస్తే జనై ర్దీవనకాక్షిభిః.

౯౧

వ్యా.—వృతాఇతి. ద్వే జిహ్వై రసనే సత్యావృతరూపే యేహం తైః ద్విజిహ్వైః సూచితైః. ని. 'ద్విజిహ్వ సర్వసూచకా' విశ్వమగః. అత ఏవ జిహ్వాం కుటిలం యథా తథా చరితుం శీలం ఏహ మస్తీతి తథోక్తాః తాచ్ఛిష్యేణిని ప్రత్యయః. తై స్సర్వై ర్సుహృద్భిః బంధురూపైః పురుషైః యే దుర్భాభృతః దుష్టరాజానః వృతా ఆశ్రితాః తే దుర్భాభృతః జీవనం జీవనమేతుం ధనాధికం కాంక్షంతే అభిలషంతీతి

లే తథోక్తాః తైర్ద్వీపనకాంతీభిః కర్తృభిః న నేవ్యా నాశ్రయణీయాః దుష్టపరిజనా
పుతత్వా ద్రాజ్ఞాం దుష్టత్వం యాచక్తే రనాశ్రయణీయతా చేతి ఫలితార్థః.

అన్యోఽప్యర్థః. జిహ్వాం కుటిలం యథాతథా చరితుం గంతుం శీలం ఏషా మ
స్తీతి జిహ్వాచారిణః సర్వగమనం భలు కుటిలం భవతి తైర్ద్విజిహ్వాః సర్వైః యే వర్స
తాః పృతాః వ్యాప్తాః లే దుర్భాభృతః దుష్టవర్సతాః సర్వవ్యాప్తత్వేన వర్సతానాం
దుష్టత్వం-జీవనం జీవనహేతుం ఫలాదికం కాంక్షంత ఇతి తైః జన్తైః న నేవ్యాః
నాధిగమ్యాః.

టీ. ద్విజిహ్వాః = సత్త్వాసత్త్వరూపములగు రెండు నాలుకలుగల, అనగా
కొండెము వలెకెడివారు గనుకనే, జిహ్వాచారిభిః - జిహ్వా = తప్పకలుగునట్టుగా, చారిభిః
= ప్రసరించుస్వభావముగల, తైః=అట్టి, సర్వైః = సమస్తమైన, సుహృద్భిః=బంధువు
లైనపురుషులచే, యే=ఏరాజులు, పృతాః = పరివేష్టించబడియున్నవారో, లే=అట్టి,
దుర్భాభృతః =దుష్టరాజులు, జీవనకాక్షిభిః=బ్రతుకు నపేక్షించెడి, జన్తైః=మనుష్యుల
చేత, ననేవ్యాః=ఆశ్రయించదగినవారుకారు.

అర్థాంతరము. జిహ్వాచారిభిః - జిహ్వా = వంకరగా, చారిభిః = తిరుగుచుండెడి,
తైః=అట్టి, ద్విజిహ్వాః = పాములచేత, యే=ఏవర్సతములు, పృతాః = ఆపరింప
బడియున్నవో, లే=అట్టి, దుర్భాభృతః = చెడ్డవర్సతములు, జీవనకాంతీభిః - జీవన
=జీవనహేతువైన ఫలములు మొదలగువానిని, కాక్షిభిః = కోరుచుండెడి, జన్తైః=
మనుష్యులచేత, ననేవ్యాః=పొందదగినవికావు.

తా. సొట్టగా నడుచుచుండు సర్పములచే వ్యాప్తములైన కొండ లేవిధమున
పరిహరింపదగినవో, అవిధమున కొండెముచెప్పుచు దుష్టాచారవంతులైన బంధువులతోఁ
గూడినవారలగుటచే దుష్టులైన రాజులు జీవనము కోరువారిచే నేవించదగరు ; దుష్ట
జన పరివృతుడగుటచే దుష్టుడైన రాజును యాచకులు నేవించరాదని భావము. ౯౦

శ్లో. పితృపత్యభిగుప్తాపి యాఽలం కాపథసద్గీనీ,

సర్వదైవ క్రియానర్హా సా స్త్రీ దిగివ దక్షిణా.

౯౧

వ్యా.—పితృపతీతి. పితా జనకః పతిః భర్తా తాభ్యా మభిగుప్తాపి రక్షితాపి
బాల్మికావసయో రితి శేషః. 'రక్షే త్కన్యాం పితా విన్నాం పతి' రితి యాజ్ఞవల్క్యు
స్తరణాత్. విన్నా మూఢా మిత్యర్థః. యా స్త్రీ అలం పర్యాప్తం. ని. 'అలం భూషణ
పర్యాప్తీ'త్యమరః. కాపథః కుత్సితమార్గః దురాచార ఇతి యావత్. లేన సంగః అస్యా
అస్తీతి కాపథసంగిని, 'కాపథ్యక్షయో' రితి కుశజ్ఞస్య కాదేశః, పథో విభాషే త్యప్రత్యయ

స్వమాసాంతః. అత ఏవ సర్వస్యాం దేవక్రియాయాం దైవకర్తణి యజ్ఞాదా వశర్వా ఆయోగ్యా భవతి. కథం? దక్షిణా దిగివ. సాపి పితృపతినా ధర్మరాజేన అభిగుప్తా రక్షతా తత్పతిత్వా తస్యేతి భావః. లంకాయాః పంథాః లంకాపథః తేన సంగిసీ సంబంధవతీ లంకా దక్షిణస్యాం దిశి తిష్ఠతి. యా ద్వా కాపథేన వైతరణ్యాదికుత్సితమార్గేణ సంగి సీతి కేచిత్. సర్వస్యాం దేవక్రియాయాం యజ్ఞాదా కర్తృణ్యనర్వా పిత్రేకర్తృణ్యేవ దక్షిణస్యాః దిశః ప్రాశస్త్యా దితి భావః. సాపి ఏవంవిధా భవతి.

టీ. యా=ఎవతె, పితృపత్యభిగుప్తాపి - పితృ = తండ్రి చేతను, పతి = మగని చేతను, అభిగుప్తాపి=రక్షింపఁబడినదైనను, అలం=పూర్తిగా, కాపథసంగిసీ - కాపథ = వ్యభిచారాది దురాచారముయొక్క, సంగిసీ = సంబంధముగలది యగుచున్నదో, సా=అట్టి, స్త్రీ = ఆండుది, పితృపత్యభిగుప్తాపి-పితృపతి=యమునిచే, అభిగుప్తాపి = రక్షింపఁబడినదియైన, లంకాపథసంగిసీ-లంకా=లంకాపట్నముయొక్క, పథ=మార్గము యొక్క, సంబంధముగల, లేక, అలం = పూర్ణముగా, కాపథ=వైతరిణీనది మొదలగు కుత్సితమార్గముయొక్క, సంగిసీ=సంబంధముగలిగి, సర్వదైవక్రియానర్వా-సర్వ= సమస్తములైన, దైవక్రియా=దేవకార్యములైన యజ్ఞాదులందు, అనర్వా = యోగ్యము కానియట్టి, దక్షిణాదిగివ=దక్షిణదిక్కువలెనే, సర్వదా = ఎల్లప్పుడును, క్రియా=ధర్మ కార్యములందు, అనర్వా వ=యోగ్యురాలు కానేకాదు.

తా. ధర్మరాజుచే పాలితంబై లంకామార్గమునుబొంది సమస్త దేవకార్యముల కనర్వామైన దక్షిణదిక్కువలెనే, తండ్రి చేతను మగనిచేతను బోషింపఁబడుచుండినను దురాచారమునుబొందిన స్త్రీ గృహకృత్యములకుఁగాని యజ్ఞాది దేవకార్యములకుఁగాని యోగ్యురాలుకాదు.

దేవకార్యములు దక్షిణాభిముఖముగా చేయరాదనుట ధర్మకాస్త్ర ప్రసిద్ధము. ఇచట “అలంకాపథసంగిసీ” అనుటచే సామాన్యముగా దోషమాచరించిన స్త్రీని ప్రాయ త్తక్షిముచే గ్రహించవలయుననియు, పరపురుషునివలన గర్భముధరించిన స్త్రీని విడువవల యుననియు నుండుటవలన, మిక్కిలి దోషియైన స్త్రీనిషయమందు, ‘శ్లో. హృతాధి కారాం మలినాం పిణ్డమాత్రోపజీవినీం, పరిభూతా మధశ్శయ్యాం వాసయే ద్ద్యుభి చారిణీమ్’ అని యాజ్ఞవల్క్యస్థుతి. “వ్యభిచారిణీం భార్యాం కుచేల పిణ్డపరిభూతాం నిర్వృతాధికారాం చాన్ద్రాయణం ప్రాయశ్చిత్తం ప్రాజాపత్యం వాచారయేత్.” అని ఔశనస వాక్యము.

౯౨

శ్లో. అనురోధస్థిత రసా నచ శక్యప్రతారణా,

సాక్షి సరిచ్చపత్యో స్యా స్విరసే ప్యపరాజ్ఞుభిః.

౯౩

వ్యా.—అనురోధస్థితేతి. అనురోధః అనువర్తనం అనుసరణ మితి యావత్, తేన స్థితః అభివృద్ధో రసః అనురాగో యస్యా స్సా. ని. 'శృంగారాదౌ రసే వీర్యే గుణే రాగే ద్రవే రస' ఇత్యమరః. అత ఏవ శక్యం ప్రతారణం వంచనం యస్యా స్సా న భవతీతి ఆవంచనీయ త్యర్థః. ని 'వంచనం తు ప్రతారణ' మిత్యమరః. సాక్షి పతి ప్రతా ని. 'సతీ సాక్షి పతివ్రతే' త్యమరః. కర్త్రీ విరసాసి పతికర్తృకానురాగేణ హీనాసి పత్యో భర్తరివిషయే అపరాజ్ఞుభిః అనుకూలా అనురక్తేతి యావత్ స్యాత్ భవేత్. విరస ఇతి సప్తమ్యంతపాతేతు విరసే అనురాగహీనే వీర్యర్థః. సరిత్ నద్యసి రోధః తీరం అనులక్షీకృత్య స్థితో రసో జలం యస్యా స్సా కూలంకవప్రవా హే త్యర్థః. ని. 'కూలం రోధ శ్చ తీరం చే'త్యమరః. అత ఏవ శక్యం ప్రతారణం ప్రకర్షణ తరణం యస్యా స్సా న చ భవతి పూర్ణతయా తరితు మశక్యే త్యర్థః, సా నదీనిరసే లవణమయత్వా దమధుగప్రకృతా పసి పత్యో సముద్రవిషయే అపరాజ్ఞుభిః స్యాత్. ని 'ముఖం రణే వక్త్రే ప్రారంభోపాయయో' రితి విశ్వః. ఉభయత్రాసి అభి ముఖం గచ్ఛే దితి భావః.

టీ ఆనురోధస్థితరసా-ఆనురోధః=అనుసరణమందు, స్థితః=వృద్ధినిబొందిన, రసా =అనురాగముగలదియ, విరసేసి=అనురాగహీనుడైయుండినను, పత్యో=మగనివిషయ మందు, అపరాజ్ఞుభిః=అనుకూలురాలైన, సాక్షి=పతివ్రత, శక్యప్రతారణా - శక్యం=సాధింపఁదగిన, ప్రతారణా=వంచనముగలది, నచ=కాదు. అనఁగా వంచనపరాదనుట.

అర్థాంతరము. ఆనురోధస్థితరసా-ఆనురోధ = గట్టుననుసరించి, స్థిత = ఉండు నట్టి, రసా = జలముకలదియు, పత్యో = తనమగఁడైనసముద్రుఁడు, విరసేసత్యసి = లవణరసముగలవాడైనను, అపరాజ్ఞుభిః = వెనుకదిరుగనిముఖముగల, సరిత్ = నది, శక్యప్రతారణా - శక్య = సాధ్యమైన, ప్రతారణా = దాట నట్టిది, న=కాదు.

తా. సముద్రము ఊరము కఠినియుండినను దానికి పరాజ్ఞుభిముకాక తీరము ననుసరించియుండు నీరముగల నదీని యెట్లు దాటుటకు శక్యముకాదో, అట్లే అనురాగ ముచే ననువర్తించుచు ఒకానొకవేళ తనమగఁడు అనురాగహీనుడైయుండినను తాను అపరాజ్ఞుభిమురాలుకాయుండు పతివ్రతను మోసము చేయరాదు. వర్షాకాలమందు నిండుగా పాటుచుండునదులను దాటరాదనియు పతివ్రతను మోసపరిచరాదనియు భావము

౯౩

శ్లో నిత్య ముత్కటదానానాం భద్రాణాం స్తంభ ముజ్జితామ్,

నృపాణాం చ ద్విపానాం చ పురస్తోత్రం నహి ప్రియమ్. ౯౪

వ్యా.—నిత్యమితి. నిత్య ముత్కటదానానాం నిత్యం ప్రత్యహం ఉత్కటం బహుళం దానం వితరణం యేషాం తే తథోక్తాః తేషాం స్తంభం గర్వం ఉష్ణతాం నిరహంకారిణాం అత ఏవ భద్రాణాం మంగళరూపిణాం నృపాణాం రాజ్ఞాం పురః ఆగ్రే స్తోత్రం ఆసౌ అనుగుణ ఇత్యేవం రూపం ప్రియం ప్రియకరం న భవతి - మహా త్తనో న స్తుతిం సహంత ఇతి భావః. నిత్యం కటం గండం ఉత్కాంతం ఉత్కటం అత్యాదయః శ్రాంతాద్యర్థే ద్వితీయయేతి సమాసః. దానం మదో యేషాం తే తథోక్తాః తేషాం స్తంభం ఆలాసం ఉష్ణతాం భద్రాణాం ద్విపానాం భద్రగజానాం పురః స్తోత్రం ఆసౌభద్రజాతిమహాగజ ఇత్యేవం రూపం ప్రియం న భవతి. కింతు యథార్థ భావ మిత్యర్థః. య ద్వా పురః ఆగ్రే అంతే తోత్రం అంకుకాదికం ప్రియం న భవతి. హింసారూప త్వా దితి భావః.

టీ. నిత్యం = ఎల్లపుడును, ఉత్కటదానానాం—ఉత్కట = ఎక్కువైన = దానానాం = వితరణము (ఈవి) గలిగినట్టియు, స్తంభం = గర్వమును, ఉష్ణతాం, విడుచునట్టివారుగనుకనే, భద్రాణాం = కల్యాణస్వరూపముగల, నృపాణాం = రాజులకు, పురఃస్తోత్రం = ముఖస్తుతి, ప్రియం = ఇష్టమైనది, నహి = కాదు.

అర్థాంతరము. నిత్యం=ఎల్లపుడును, ఉత్కటదానానాం—ఉత్కట=గండస్థలము నతిక్రమించునట్టి, దానానాం = మదోదకముగల, స్తంభం = కట్టుకంభమును, ఉష్ణతాం = విడుచునట్టి, భద్రాణాం = భద్రజాతియందుఁబుట్టిన, గజానాం = ఏనుఁగుల యొక్క, పురః = ముంగల, స్తోత్రం = పొగడుట, ప్రియం = ఇష్టమైనది, నహి=కాదు. (ఆభవా) తోత్రం = అంకుశము, ప్రియం నహి = ఇష్టమైనది కాదు.

తా. యాచకుల కెల్లపుడు నిష్కర్థముల నిచ్చుచు గర్వములేనివారై కల్యాణస్వ రూపులగు రాజులకు, ముఖస్తుతి ప్రియమైనదికాదు. “మహాసత్వోతిగమ్భిరః కృపావా నవికత్తనః” అని యుండుటచే ధీరోదాత్తు లగువారికి వికత్తనత్వము అనఁగా పొగడ్త ప్రియముకాదని భావము.

నిరంతరమును చెక్కులందు మదోదకమునుగార్చుచు నాలాసములను వదలించు కొను భద్రజాతియేనుఁగులకు స్తోత్రముచేతకాని, లేక, తోత్రముచేతకాని, ప్రయోజనములేదు. ఏనుఁగులను సంతోషపఱచుటకై స్తుతించుట ప్రసిద్ధము. భద్రజాతియేనుఁగులు మదించినవిగనుక అంకుశమునకు లోబడదని భావము.

౯౪

శ్లో. శుచేర్యస్య ద్విజేంద్రస్య హృదయం హరిణాశ్రితమ్,

విరాజతి పదే విష్ణో రతిక్రమ్యాశుభాని సః.

౯౫

వ్యా.—శుచేరితి. శుచే శుద్ధస్య ద్విజేంద్రస్య విప్రవర్యస్య హృదయం మనః హరిణా విష్ణునా ఆశ్రితం హరిధ్యానప దిత్యర్థః. స పురుషః ఆశు శీఘ్రం అశుభాని సాంసారికాణి దుఃఖాని అతిక్రమ్య అతివాహ్య విష్ణో ర్వాస్యపకస్య పరమేశ్వరస్య పదే స్థానే అపునరావృత్తిలక్షణే విరాజతి-తత్సాదృశ్యం తత్సాయుజ్యం ప్రాప్నోతీత్యర్థః. 'మ స్మనా భవ మద్భక్తో మద్యాజీ మాం నమస్కరు, మా మే వైష్యసి యుక్తైవ మాత్మానం మత్సరాయణ' ఇతి భగవద్వచనా దితి భావః.

అన్యోఽప్యర్థః. శుచేశుద్ధపరస్య. ని. 'శుక్లశుభ్రశుచిశ్చేతే' త్యమరః. యస్య ద్విజేంద్రస్య చంద్రమసః హృదయం మండలమధ్యం హరిణేన కరంగేణ ఆశ్రితం మధ్యే మృగాంకితం భవతి, స చంద్రమః ఆశు శీఘ్రం భాని నక్షత్రాణి. ని. 'నక్షత్రమృతం భం తాతే' త్యమరః. అతిక్రమ్య స్వప్రకాశేన సంఛాద్య విష్ణోః పదే ఆకాశే. ని. 'వియ ద్విష్ణుపదం వాతు పుం స్యాకాశవిహాయసీ' ఇత్యమరః. విరాజతే ప్రకాశతే, నక్షత్రమధ్యే చంద్రమా ఏవ శోభత ఇత్యర్థః.

టీ. శుచేః=పరిశుద్ధుఁడైన, యస్య=ఏ, ద్విజేంద్రస్య = బ్రాహ్మణశ్రేష్ఠునియొక్క, హృదయం = మనస్సు, హరిణా = విష్ణువుచేత, ఆశ్రితం = ఆశ్రయింపఁబడియున్న దో, సః = అద్విజుఁడు, అశుభాని = దుఃఖములను, అతిక్రమ్య = దాటి, విష్ణోః = జగద్వాస్యపకుఁడైన ఈశ్వరునియొక్క, పదే=స్థానమందు, విరాజతి=వెల్లుచున్నాఁడు.

అర్థాంతరము. శుచేః = తెల్లనైన, యస్యద్విజేంద్రస్య = ఏచంద్రునియొక్క, హృదయం = బింబమధ్యభాగము, హరిణాశ్రితం - హరిణ = జింకచేత, ఆశ్రితం = బొండ్లఁబడియున్నదో, సః = ఆచంద్రుఁడు, ఆశు = శీఘ్రముగా, భాని=నక్షత్రములను, అతిక్రమ్య = తనకాంతిచే నాచ్ఛాదించి, విష్ణోః = విష్ణువుయొక్క, పదే=స్థానమైన యాకాశమందు, విరాజతి = ప్రకాశించుచున్నాఁడు.

తా. ఏబ్రాహ్మణుఁడు పరిశుద్ధమైన తనమనస్సునందు సర్వవ్యాపకుఁడైన ఈశ్వరుని ధ్యానించుచున్నాఁడో, వాఁడు సంసారజనితదుఃఖములను విడిచి యీశ్వరస్థానమును బొందును.

తెల్లనైన బింబమధ్యమందు కరంగలాంఛనముగల చంద్రుఁడు తనకాంతిచేత చుక్కలవెల్లునుమాషి యాకాశమున వెల్లుచున్నాఁడనియు సర్థము.

౯౫

శ్లో. దణ్డే చ కణ్టికాక్రాంతే కోశే చ ప్రథితో నృపః,
నాలం జేతుం కువలయం మిత్రేఽప్యసతి పద్మవత్.

౯౬

వ్యా.—దండ ఇతి. నృపః రాజా కంటకేన రోమహస్తేణ ఆక్రాంతే వ్యాప్తే రణోత్సాహో దితి భావః. ని. ‘సూచ్యగ్రే క్షుద్రశత్రౌ చ లోమహస్తే చ కంటక’ ఇత్యు మరః. దండే నై న్యే కోశే అర్థాఘే ప్రథితోపి, భూయిష్టార్థాఘసేనావా నపీ త్యర్థః. ని. ‘దండో యమే మానభేదే లగుడే యమసైన్యయో’ రితి విశ్వః. మిత్రే సుహృద్వ్యక్తే ఆసతి అవిద్యమానే సతి కువలయం కుత్సితానాం సమూహం జేతుం నాలం సమర్థో న భవేత్, నానాశ్రయం ఉపయాతి జయశ్రీ రితి భావః. కథం? పద్మవత్ నలిన మివ. సోపి కంటకైః సూచ్యగ్రైః ఆక్రాంతే దండే నాశే ప్రథితోపి సూచ్యగ్రవ్యాప్తనాశ వా నపి కోశే కుట్టలే ప్రథితోపి కుట్టలేతోపి మిత్రే సూర్యే ఆసతి అనుదిలే సతి కువలయం ఉత్పలం జేతుం వికాసేనేతి శేషః. నాలం న సమర్థో భవతి. అనుదిలే సతి రవో జద్దానా మవికాసా దితి భావః.

టీ. నృపః=రాజా, కణ్టికాక్రాంతే - కణ్టిక=పులకలచేత, ఆక్రాంతే=వ్యాప్తమైన, దణ్డే = నైన్యమందును, కోశేచ=బండారమందును, ప్రథితః=విఖ్యాతికలవాడైనను, మిత్రే = స్నేహితుఁడు, అసతి = లేనివాఁడుకాఁగా, కువలయం = భూవలయమును, లేక కుత్సితలసమూహమును, జేతుం = జయించుటకు, కణ్టికాక్రాంతే - కణ్టిక = ముండ్లచేత, ఆక్రాంతే=వ్యాప్తమైన, దణ్డే=తామరతీగయందును, కోశేచ = మొగ్గయందును ప్రథితః = ప్రసిద్ధమైనను, మిత్రే=సూర్యుఁడు, అసతి = లేకుండఁగా, కువలయం=నల్ల కలువను, జేతుం=జయించుటకు, పద్మవత్=కమలమువలెనే, నాలం=సమర్థుఁడుకాఁడు.

తా. యుద్ధోత్సాహముచే రోమాంచముగల నైన్యమును ఎక్కువైన ద్రవ్యమును గలిగియున్నను సుహృత్సహాయములేనిరాజా, తీగయు మొగ్గయుఁ గలిగియుండినను సూర్యోదయము లేకుండేనేని వికాససంపదచేత నల్లకలువనుజయించలేని తామరవలెనే భూవలయమునుగాని దుర్జనులసమూహమునుగాని జయించనేరఁడు.

“ఉపకారాదృతేఽప్యైశ మిత్రం శ్రేయసి తివ్రతి, మిత్రవాక్ సాధయ త్యర్థాన్దస్సాధ్యాక్ సుధనాన్యపి” అని కామందకము. తన కుపకారమును జేయకున్నను మిత్రుఁడైనవాఁడు కుభమొనగూర్చుచుండునుగనుక, అట్టి మిత్రుఁడుగలవాఁడు సాధ్యములైన ప్రయోజనములను ధనములను సాధించుచున్నాఁడని భావము.

౯౭

శ్లో ద్విజ స్సుమనసో హిత్యా భృజ్జన ద్వానలిప్సయా,
ఆశ్రయ స్మృపమాతజ్ఞాం తీన్రదే చ్ఛృతినిషేధతః.

౯౮

వ్యా.—ద్విజ ఇతి. ద్విజో విప్రః కర్తా దానం పరిగ్రహః తస్య లిప్సయా లబ్ధు మిచ్ఛయా లభే సృన్నంతా దప్రత్యయా దితి స్త్రియా మకారప్రత్యయే టాప్. సుమనసో దేవాః. సి. 'సువర్వాణ సుమనస' ఇత్యమరః. హిత్వా త్యక్త్వా నృపా రాజానః త ఏవ మాతంగాః చండాళాః. సి. 'చండాల్జ్వలమాతంగదివాకీర్త్యజనంగమా' ఇత్యమరః. తా అథవా నృపా ఏవమాతంగాః గజాః, విశ్వరూపదవత్త్వా త్రే హ మితి భావః. తా నాశ్రయంత్యక్ నేవమానస్యక్ శ్రుతా వేదే నిషేధతో హేతోః సీదేత్ నశ్యేత్-స్వధర్మ చ్యుతిో భవతీత్యర్థః. 'నశ్యపృత్తిః కదా చ నేతి' నిషేధా దితి భావః. కథం? భృంగవత్ ప్లవద ఇవ. సోపి దానలిప్సయా మదస్వా దేచ్ఛయా సుమనసః పుష్పాణి హిత్వా నృపమాతంగా మహాగజా ఆశ్రయక్ శ్రుతిోః కర్ణ యోః నిషేధతః తాడనాద్ధేతోః సీదేత్ మ్రియేతే త్యర్థః. న లోభా త్వరం శత్రుర స్తీతిభావః.

టీ. ద్విజః = బ్రాహ్మణుడు, దానలిప్సయా = దానమును పొందవలయుననెడి యానచేత, సుమనసః = దేవతలను, హిత్వా = విడిచి, నృపమాతక్లా = చండాలులవలె అథములైనరాజులను, అథవా, ఏనుగులవలె మడించినరాజులను, ఆశ్రయక్ = పొందినవాడై, శ్రుతి నిషేధతః - శ్రుతి = వేదమందు, నిషేధతః = కూడదని చెప్పి యుండుటచే, దానలిప్సయా = మదోదకాభిలాషచేత, సుమనసః = పుష్పములను, హిత్వా=విడిచి, నృపమాతక్లా = రాజగజములను, ఆశ్రయక్=పొందినదియై, శ్రుతి నిషేధతః-శ్రుతి=వీనులయొక్క, నిషేధతః=తాడనములచేత, భృంగవత్=తుమ్మెదవలెనే, సీదేత్=దుఃఖపడుచున్నాడు.

తా. పుష్పములందలి తేనెను గ్రోలుచుండెడి తుమ్మెదలు మిక్కిలి యానశెంది పుష్పములనువిడిచి యేనుగుల మదము నాస్వాదించవలయుననిపోయి వానియొక్కవీనుల బెబ్బలచే దుఃఖించునట్లు, యాచకుడైన బ్రాహ్మణుడు దేవతల నారాధించుటమాని మత్తులైన రాజులనాశ్రయించి వారిచేనేలాభమునుపొందక వేదనిషిద్ధమైన యాచ్ఛాప్య త్రినాచరించుటచే స్వధర్మభ్రష్టుడై నశించుచున్నాడు.

శ్లో. స్వపక్ష మవధూన్వన్తః పరానాశు విశన్తి యే,

గుణోఽస్థితత్వా త్రేభ్యోఽపి చ్యవన్తేతే శరా ఇవ.

వ్యా.—స్వపక్షమితి. యే పురుషాః స్వకీయం పక్షం వింధ్యాదిజనం అవధూన్వంతః త్యజంత స్సంతః పరా నన్యా నాశు విశంతి తత్పక్షా భవంతి తే పురుషాః గుణోఽస్థితత్వాత్ నిర్గుణస్వభావత్వాత్ తేభ్యోపి చ్యవన్తే చ్యుతా భవంతి. నిర్గుణా

నేతాన్ లేసి న పక్షికుర్చుంటి త్యర్థః. కథం? శరాశ్చ వాణా ఇవ. లే గుణాత్ మా
 ర్వాన్యః ఉజ్జితత్వా ధేతోః. ని. 'మార్వాన్యం ద్రవ్యాశ్చిలే సత్వశ్చ సంధాదికే గుణ'
 ఇత్యమరః. స్వేషాం బహుం గరుతం అవధూన్వంత శ్చాలయంతః. ని. 'పక్షః పార్శ్వ
 గరుత్సాధ్యసహాయబలభిత్తి' ప్విత్త్యమరః. లే తథోక్తాస్సంతః పరాన్ లక్ష్మ్యాణి ఆస
 విశంతి లేభ్యో లక్ష్మ్యభ్యోసి చ్యవంతే లక్ష్మ్యాణ్య పృతిగచ్ఛంతి త్యర్థః. ధన్వినాం చాస్త
 లాఘవస్య తాదృగ్విధత్వా దితి భావః.

టీ. యే = విపురుషులు, శరాశ్చ = బాణములవలె, స్వపక్షం = తమబంధు
 జనమును - తమతెక్కను, అవధూన్వంతః = విడిచినవారై - కదలించినవియై, పరాన్
 = ఇతరులను - శత్రువులను, విశంతి = చేరుచున్నారో - పొందుచున్నవో, లే = ఆపురు
 షులు = అబాణములు, గుణోజ్జితత్వాత్ = శీలమును విడుచుటవలనను-అల్లె త్రాళ్ళను
 విడుచుటవలనను, లేభ్యోఽసి = అయితరుల వలననుండియు - ఆశత్రువులవలన నుండి
 యు, చ్యవంతే = విడువఁబడుచున్నారు-జాటుచున్నవి.

తా. విపురుషులు తమపరమైన బంధుజనమును విడిచి యితరులను చేరుచున్నా
 రో వారు గుణచ్యుతులగుటచే తమతెక్కలను వదలించుచు విలుకాని వింటియల్లెత్రాటి
 నుండి వెడలి శత్రువులందాఁకి, మరల అందుండి జాటుచున్నయిప్పులవలె, తమలోచే
 రినియితరులవలననుండియు విడువఁబడుచున్నారు.

౯౮

శ్లో. భువనోత్తరకుల్యానాం భోగే పృథ్వీభిచారిణామ్,

కేదారాణాం ప్రకృష్టానాం న తృప్యంతి కుటుంబినః

౯౯

వ్యా.—భువనేతి. కే వా కుటుంబినో గృహిణః భువనం జగత్ తత్ర ఉత్త
 రం అతిశయితం తత్కులం తత్ర జాతాః భువనోత్తరకుల్యాః తత్ర జాతా ఇతి యత్ప్ర
 త్యయః లేషాం ఆత ఏవ అవ్యభిచారిణాం పరిప్రతానాం అతః ప్రకృష్టానాం దారా
 నాం కుటుంబినీనాం. ని. 'అథ పుం భూమ్ని దారా స్సృజిత్తు కుటుంబినీ' త్యమరః.
 భోగే అనుభవవిషయే న తృప్యంతి న తృప్తాభవన్తి న దృగ్భావతాయా స్సృఖ హేతుత్వా
 దితి భావః. తృప్యతేః దైవాదికా త్కర్తరి లట్.

అన్యోఽవ్యర్థః. భువనోత్తరాః పూర్ణ జలాః కుల్యాః కృత్రిమసరితః యేషాం
 లే తథోక్తాః. ని. 'కుల్యాల్యాకృత్రి మాసరిత్, జీవనంభువన' మితి చామరః. లేషాం
 ఆత ఏవ అవ్యభిచారిణాం నిరంతరసంస్థా తృప్తిమతామిత్యర్థః. కుతః? ప్రకృష్టానాం
 ప్రకర్షణే హలముఖై ర్విదారితానాం కేదారాణాం క్షేత్రాణాం భోగే కేసి కుటుంబినః
 న తృప్యంతి అలం ఋద్ధి ర్నజాయత ఇత్యర్థః.

టీ. కే = ఏ, కుటుంబినః = గృహస్థులు, భువనోత్తర కల్యాణాం - భువన = లోకమందు, ఉత్తర = అతిశయమైన, కల్యాణాం = వంశమందు పుట్టినట్టివారు గనుకనే, అవ్యభిచారిణాం = పతివ్రతలైనట్టి, ప్రకృష్టానాం = ఉత్తమమైన, దారాణాం = భార్యలయొక్క, భోగే = అనుభవవిషయమందు, నతృవ్యన్తి = తృప్తులుకారా? అనఁగా అగుదురు.

అర్థాంతరము. భువనోత్తర కల్యాణాం - భువన = నీటిచేత, ఉత్తర = అతిశయమైన, కల్యాణాం = కాలవలు కలిగినవిగనుకనే, అవ్యభిచారిణాం = ఎల్లప్పుడుపండుచుండే, ప్రకృష్టానాం = చక్కఁగా దుక్కిచేయబడినట్టి, కేదారాణాం = పరిపాలములయొక్క, భోగే = అనుభవమందు, కుటుంబినః = గృహస్థులు, నతృవ్యన్తి = తృప్తిని బొందరా-అనఁగా పొందుచున్నారనుట.

తా. ఎప్పుడు నెడతెగక నీళ్ళపాటుచునుండు కాలవలుగలిగి చక్కఁగా దున్నుటచేత మిక్కుటముగా పండుచునుండు పరిపాలముల ననుభవించునసారు లేలాగున సంతుష్టులగుచున్నారో, అలాగున మంచివంశమందు జనియించి పతివ్రత లగుటచే నత్యుత్తమలని పేరుపడిన భార్యలయొక్క భోగమందు గృహస్థులు తృప్తిని జెందుచున్నారు.

శ్లో. భూపాలః కరవాలశ్చ యోగే షేమేచ సప్రభుః,

యః ప్రసన్నముఖో ముక్తకోశః ప్రత్యర్థిదానకృత్. ౧౦౦

వ్యా.—భూపాలశ్చ. యో భూపాలః రాజా ప్రసన్నముఖః వితరణోత్సాహః దితి శేషః. అత ఏవ ముక్తకోశః త్యక్తధనాఘస్యక్ ప్రత్యర్థినో యాచకజనాక్ ప్రతి ప్రత్యర్థిలక్షణే నాభిప్రతీ ఆభిముఖ్య ఇత్యవ్యయాభావః. దానం వితరణం కరోతీతి దానకృత్ భవతి. స భూపాల ఏవ ప్రజానాం యోగే షేమే చ అలబ్ధస్య లాభో యోగః లబ్ధస్య పరిపాలనం షేమం తత్ర ప్రభు స్సమర్థ స్సాన్యత్. కరవాలః కృపాణః. ని. 'కరవాలః కృపాణవ' దిత్యమరణి. ప్రసన్నముఖః కాణోల్లీఢతయా ఘృభ్రాక్రిః ముక్తకోశః త్యక్తపిధానస్యక్ ప్రత్యర్థినాం శత్రూణాం. ని. 'అరాతి ప్రత్యర్థిపరిపంధిన' ఇత్యమరణి. దానం విదారణం కరోతీతి స తథోక్తః భవతి స ఏవ కరవాలః ప్రజానాం యోగే చ షేమే చ ప్రభుః రక్షణవాం త్సాన్యత్.

టీ. యః = ఏ, భూపాలః = రాజా, ప్రసన్నముఖః = ప్రసాదముతోహడిన ముఖము కలవాడగుటచే, ముక్తకోశః = ముక్త = విడువఁబడిన, కోశః = ధనసముదాయముగలవాడై,

తృప్తిదానకృత్ - ప్రత్యర్థి = యాచకులనుగూర్చి, తృప్తిదానకృత్ = దానముచేయువాడగు

న్నాడో, సః=వాడు, యోగే=ప్రజలయొక్క అలభ్యలాభమందును, షేమేచ=లభ్య పరిపాలనమునందును, ప్రభుః=సమర్థుడు అగుచున్నాడు.

అర్థాంతరము. యః=ఏ, కరవాలః=భిక్షము, ప్రసన్నముఖః=నిర్మలమైన వాడి గలిగినదియు, ముక్తకోశః=పిరనుండి విడువఁబడినదియైనై, ప్రత్యర్థిదానకృత్ - ప్రత్యర్థి =శత్రువుల, దాన=భండనమును, కృత్=జేయునదియో, సః=అభిక్షము, యోగే=ప్రజల యోగమునందును, షేమే=షేమమందును, ప్రభుః=సమర్థమైనదియగును.

తా. ఏరాజు ఈవిచేఁగలిగిన సంతోషమును ముఖమందుఁ గనఁబఱచుచు తన ద్రవ్యమును యాచకుల కొసంగుచు నున్నవాడో అట్టిరాజు ప్రజలయోగషేమములందు సమర్థుడగుచున్నాడు.

ఏభిక్షము సానవేయఁబడినదగుటచేత వాడిగలిగినధారగలదియై యొరనుండివెలు వడి శత్రువులను ఖండించుచున్నదో, అట్టిభిక్షమే ప్రజలయోగషేమములను ఖండింపఁ జేసి రక్షించును. శౌర్యాదార్యములుగల రాజే ప్రజాపాలకుఁడని భావము. ౧౦౦

శ్లో. అజన్యకమ్నా శ్చూరా యే నిత్య మప్యపరాజ్ఞుభాః,

దర్శయ స్త్రైపరాజ్ఞం న పరేభ్యః శ్చిత్రరూపవత్. ౧౦౧

వ్యా.—అజన్యకంపా ఇతి. అజన్యకంపాః యుద్ధభయరహితాః. ని. 'యుద్ధ మాయోధనంజన్య' మిత్యమరః. అత ఏవ నిత్య మపి రణసమయే అపరాజ్ఞుభాః రణాభిముఖా ఇత్యర్థః. యే శూరా స్సంతిలే పరేభ్యః శ్చిత్రభ్యః అపరాంగం పాశ్చా త్యకాయం పృష్ఠ మితి యావత్ న దర్శయంతి యుద్ధే పలాయనస్య నిషిద్ధత్వా దితి భావః. కథం? చిత్రరూపవత్ ఆలేఖ్యగతం రూప మివ. ని. 'ఆలేఖ్యాశ్చర్యయో శ్చిత్ర' మిత్యమరః. త దపి అజన్యో జనయితు మశక్యః కంపో యస్య తత్ అచేతనత్వా దితి భావః 'హలోర్జ్ఞ్య' ఇతి జ్ఞాప్రత్యయః, అవిష్టక్వసురంజ్యోతి వమంతా శ్చేతి మిత్యం జ్ఞాయాం మితాం హ్రస్వ ఇతి హ్రస్వత్వం నిత్య మపి అపరాజ్ఞుభిం అప్రాప్యపరా జ్ఞుభిం అచేతనత్వ మేవ హేతుః త త్రథా భూతం సత్ పరేభ్యః అన్యేభ్యః చరమాం గం న దర్శయంతి త త్రస్య స్వాభావిక మిత్యర్థః.

టీ. అజన్యకమ్నా=జన్యకంపములేని, అనఁగా యుద్ధములవలనఁగలిగిన భయము లేనివారుగనుకనే, నిత్యం=ఎల్లప్పుడును, అపరాజ్ఞుభాః = బోరునకు వెనుదీయనట్టివారు, యే=ఎవరో, తే శూరాః=ఆశూరులు, అనిన్యకమ్నాః-అజన్య = పుట్టింపఁగూడనట్టి, కమ్నాః=చలనములుగల, నిత్యమపి=ఎల్లప్పుడును, అపరాజ్ఞుభాః=చిత్ర ములగుటచే వెను కనుదరుగనట్టి, చిత్రరూపవత్=ఆలేఖ్యప్రతిమలవలె, పరేభ్యః=ఇతరులకు, శత్రువు లకు, ఆపరాజ్ఞం=విపులు, న దర్శయన్తి=చూపరు.

తా. కదలింతుటకుఁ గూడనవియై ఎల్లపుడు వెనుకకు దిరుగకనుండు గోడ మొదలగువానియందు వ్రాయఁబడిన చిత్తరువు లెవ్విధమున నితరులకు వెన్నుజూపవో ఆవిధముననే శూరులగువారు జన్యమనఁగా యుద్ధమందు భయములేనివారై ఎపుడును విరికితనముచే నోడి వెనుదీయనివారై తమశత్రువులకు వెన్నుచూపరు. ౧౦౧

శ్లో. నాశ్చ దుర్జనజిహ్వచ ప్రతికూలం ప్రసారిణీ,

ప్రతారణాయ లోకానాం దారుణా కేన నిర్మితా. ౧౦౨

వ్యా.—నారితి. నోద్యతే ప్రేర్యత ఇతి నాః తరణిః. సూ. 'హ్లానుదిభ్యాం డావిత్యోణాదికోణా ప్రత్యయః. ని 'స్త్రియాం నౌస్తరణిస్తరి' రిత్యమరః. సాపి మాంలం రోధః ప్రతి లక్షీకృత్య ప్రసార్యత ఇతి ప్రసారిణీ సరతే ర్జ్వంతాత్కర్తృణి ల్యుటప్రత్యయః. తథా విధా సతీ లోకానాం జనానాం ప్రతారణాయ ప్రకర్షేణ తారయితుం తుమధ్ధాచ్చ భావపచనాదితి చతుర్థి-లోకానామితి కర్తృణి షష్ఠీ-కేన దారుణా క్షాప్తేన కరణేన నిర్మితా సృష్టా. దుర్జనజిహ్వఽపి ప్రతికూల మననుకూలం యథా తథా ప్రసారిణీ. వస్త్రోక్షిపరేత్యర్థః. అత ఏవ దారుణా భీషణా భయాపహేత్యర్థః. ని. 'దారుణం భీషణం భీష్మ' మిత్యమరః. లోకానాం సాధుజనానాం ప్రతారణాయ పంచనాయ 'పంచనం తు ప్రతారణ' మిత్యమరః-కేనవా సాధనేన కేనవా బ్రహ్మణా వా నిర్మితా సృష్టా.

టీ నాః=పీడ, మాంలం=ప్రతి=గట్టునుగూర్చి, ప్రసారిణీ=సాగునదియై, లోకానాం=జనలను, ప్రతారణాయ=తరింపచేయుకొఱకు, కేన=ఎట్టి, దారుణా=కట్టెచేత, నిర్మితా=చేయఁబడెను.

అర్థాంతరము. దుర్జనజిహ్వచ-దుర్జన=దుష్టుల, జిహ్వచ=చాలుకయు, ప్రతికూలం=అనుకూలముకానట్లుగా, ప్రసారిణీ=ప్రవర్తించునదిగనుకనే, దారుణా=భయంకరమై, లోకానాం=సాధుజనులయొక్క, ప్రతారణాయ=మోసముకొఱకు, కేన=ఏసాధనముచేత, అథవా, కేన=ఏబ్రహ్మచేత, నిర్మితా=సృష్టించఁబడెనో.

తా. ప్రతికూలముగా ప్రసారణము గలదియై జనుల ప్రతారణము కొఱకునైన యోడయు, దుష్టుల చాలుకయు నేబ్రహ్మచే నిర్మించఁబడెనో అని యర్థము. ౧౦౨

శ్లో. భుక్త్యై యస్య సదాభూరి జీవనం బాడబ శ్శుచిః,

నదీనః సప్రభుర్నిత్యాం దుర్లభ్యై మశ్నుతే దశామ్. ౧౦౩

వ్యా.—భుక్తు ఇతి. శుచిశ్శుద్ధః బాడబః బ్రాహ్మణః ని. 'ద్విజాత్యగ్రజన్త భూదేవబాదబా' ఇత్యమరః. సదా యస్య పురుషస్య భూరి ప్రబలం జీవనం జీవన

హేతుం ధనాదికం అథవా జీవయతి స్రాణినమితి జీవనశబ్దేన ధనాదికముచ్యతే. తత్కర్తృ భూతం భుంక్తే అనుభవతి. దీనో లుబ్ధో న భవతీత్యదీనః ఉదార ఇత్యర్థః. అథవా దీనో దరిద్రో న భవతీతి నదీనస్సమృద్ధః. అత్ర నశర్థస్య నశబ్దస్య సుపుష్పేతి సమాసః. ప్రభుస్సపురుషః నిత్యాం అనశ్వరీం దుర్లంఘ్యాం లంఘయితుమశక్యాం అనుభవసియా మిత్యర్థః. దశాం రాజత్వాద్యవస్థాం అశ్నతే ప్రాప్నోతి. పాత్రవ్యయస్య శ్రేయో హేతుత్వాదితి భావః. దుర్లంఘ్యామిత్యత్ర శకిలత్వేతి శక్యాధే కృత్యవ్రత్యయః.

అన్యోఽప్యర్థః. బడబాయా అయం బాడబః-తన్యేదమిత్యుక్-శుచిః అగ్నిః- బడబాగ్నిరిత్యర్థః. సదా యస్య సముద్రస్య భూరి జీవనం జలం భుక్తే-పిబతి ప్రభవతి ప్రకృష్టో భవతీతి ప్రభుః నదీనాం గంగాదీనాం ఇనః ప్రభుః వతిః సముద్రః నిత్యాం అక్షయ్యాం దుర్లంఘ్యాం దుస్తరాం దశాం అశ్నతే. బడబాగ్నినా హేయమానోఽపి సింధురాజో న హీయత ఇత్యర్థః.

టీ. శుచిః=పరిశుద్ధుడైన, బాడబః=బ్రాహ్మణుడు, సదా=ఎల్లప్పుడును, యస్య= ఏపురుషునియొక్క, భూరి=హెచ్చైన, జీవనం=బ్రతుకునకుఁగారణమైన ధనముమొదలగుదానిని, భుక్తే=అనుభవించుచున్నాఁడో, నదీనః=దీనుఁడుకానియట్టి, అనఁగా నీవి కలవాడైన, అథవా, దరిద్రుఁడు కానియట్టి, సః ప్రభుః=ఆపురుషుడు, నిత్యాం= నాశములేనియట్టి, దుర్లంఘ్యాం=అవశ్య మనుభవింపఁదగినట్టి, దశాం=ప్రభుత్వాద్యవస్థను, అశ్నతే=పొందుచున్నాఁడు.

అర్థాంతరము. బాడబః=బాడబమనియెడి, శుచిః=అగ్ని, సదా = ఎప్పుడును, యస్య=ఏసముద్రముయొక్క, భూరి = అధికమైన, జీవనం = నీరును, భుక్తే=త్రాగుచున్నారో, ప్రభుః=శ్రేష్ఠుడైన, నదీనః=నదీ=వాకలకు, ఇనః=రాజైన, సః=ఆసముద్రుఁడు, నిత్యాం=అక్షయమైనట్టి, దుర్లంఘ్యాం = దాఁటఁగూడనట్టి, దశాం = రీతిని, అశ్నతే = పొందుచున్నాఁడు.

తా. బడబాగ్నిచే నిత్యమును పానముచేయుఁబడినను సముద్ర మేలాగు తయింపక మిక్కిలివిస్తారమై దాఁటుటకు గూడనిదియైయున్నచో, అలాగుననే సత్పాత్రమైన బ్రాహ్మణునకు ధనముమొదలగు వానిని దానం బొసంగినపురుషుండు నిరంతరైశ్వర్య మనుభవించుచు ప్రభుత్వావస్థను బొందుచున్నాఁడు.

శ్లో. శక్త శ్శబ్ద ఇవైకస్యా త్సాధు శ్రుతిపథే స్థితః,
సదధ్యాహారపూర్ణస్య స్వాధ్యస్య ప్రతిపాదనే.

వ్యా.—శక్త ఇతి. సత్సు సజ్జనేషు అధ్యాహారః పృథ్వీర్థం ప్రదానం తేన పూర్ణస్య విపృథస్య స్వార్థస్య స్వధనస్య ప్రతిపాదనే వితరణే అర్థిసాత్కరణే. ని. 'విశ్రాణం వితరణం స్వర్చనం ప్రతిపాదన' మిత్యమరః. శక్తస్సమర్థః ఏకః పురుషస్సాధూనాం శ్రుతిపథే స్థితస్సాస్త్రిత్ సజ్జనై శ్లోకవ్యో భవేదిత్యర్థః. యద్వా సాధుశ్రుతిపథే వైది కాచారమార్గే స్థితస్సాస్త్రిత్ కథం? శబ్ద ఇవ సుప్తిజంతశబ్దరూపమివసతాం విద్య మానానామేవశబ్దానాం అధ్యాహారేణ సంబంధేన పూర్ణస్య అన్యనిరపేక్షస్య స్వార్థస్య స్వాభిధేయస్య ప్రతిపాదనే శక్తః స తథావిధస్సక్ సాధూనాం విదుషాం శ్రుతిపథే స్థితస్సాస్త్రిత్. విద్వదాకర్ణసియో భవేదిత్యర్థః. అథవా శ్రూయంత ఇతి శ్రుతయశ్చబ్దాః సాధుశ్రుతీనాం సచ్చబ్దానాం పంథాః సాధుశ్రుతిపథః-వథో విభాషేక్యచ్ సమాసాంతః-సచ్చబ్దమార్గస్తత్ర స్థితస్సాస్త్రిత్. సచ్చబ్దేషు గణసియో భవేదిత్యర్థః.

టీ. సదధ్యాహార పూర్ణస్య - సత్ = సత్పురుషులందు, అధ్యాహార = పృథ్వి కొఱి కిచ్చుటచేత, పూర్ణస్య = నిండినట్టి, స్వార్థస్య = తనధనముయొక్క, ప్రతిపాదనే = దానమందు, శక్తః = సమర్థుడైన, ఏకః = ఒకపురుషుడు, సాధుశ్రుతిపథే సాధు = సత్పురుషులయొక్క, శ్రుతిపథే = శ్రవణమార్గమందు, అథవా, సాధుశ్రుతిపథే = సద్వైదికమార్గమందు, స్థితః = ఉండువాడై, సదధ్యాహారపూర్ణస్య - సత్ = ఉండెడి, అధ్యాహార = సంబంధముచేత, పూర్ణస్య = సంపూర్ణమైన, స్వార్థస్య = తనశబ్దార్థముయొక్క, ప్రతిపాదనే = నిరూపణమందు, శక్తః = సమర్థమైనట్టి, సాధుశ్రుతిపథే = సత్పురుషుల శ్రవణమార్గమందు, అథవా, సచ్చబ్దమార్గమందు, స్థితః = ఉండెడి, శబ్దఇవ = సుబంతిజన్త శబ్దరూపములవలె, స్యాత్ = అగుచున్నాడు.

తా. కొఱిపడియుండు ఆర్థమును పూర్తిచేయుటకై ఎక్కువవదమును దెచ్చు కొనుట కధ్యాహారమని పేరు. అట్టి యధ్యాహారముండుటచే పూర్తియై స్వాభిధాననిరూపణమందు సమర్థమై విద్వాంసులచే వినుటకు యోగ్యమైన శబ్దరూపమువలెనే యొకానొక పురుషుడు పృథ్వికొఱకై సజ్జనులం దుంపఁబడిన తనద్రవ్యమును దానమందు వ్యయము చేయుచు సత్పురుషులందు ప్రఖ్యాతిగలవాడై యుండును.

“శ్రు. దానం యజ్ఞానాం పరూధం దక్షిణాలాకే దాతరగ్ం సర్వభూతాన్యుపజీవన్తి దానే నారాతీరపానుదన్తదానేన ద్విషన్తో మిత్రోమిత్రాభవన్తి దానే సర్వంప్రతిష్ఠితం తస్మాద్దానం పరమం వదన్తి.” అనుశ్రుతివాక్యమువలన సుగుఁగుడు, కీర్తిమంతుఁడు కావలయునని భావము.

శ్లో. మహాం త్వవ వ పురుషో యస్య సత్యానురోధినః,
ఆక్షిప్త పారిజాతేన బాహునా రక్ష్యతే జగత్. ౧౦౫

వ్యా.—మహానితి. తస్యం యథార్థభాషణం అనురుణ్ణి అనుసరతీతి సత్యాను
రోధీ. ని. 'సత్యం తథ్యమృతం సమ్య గనురోహోనువ ర్తన' మితి చామరః. తస్య యస్య
పురుషస్య ఆక్షిప్తపారిజాతేన ఆక్షిప్తా నిపాతితాః కిం యుక్తిధర్మైర్వాంఘ్రిని నిరస్తాః
పరిజాతా ఏవ పారిజాతాః భృత్యా స్వాధ్యక్షణీ ప్రత్యయః. ని. 'పరాచితాపరా
స్పృందపారిజాతపరేధితా' ఇత్యమరః. ఆక్షిప్తాః పారిజాతాః యేన స తథోక్తః తేన
బాహునా బాహుబలేన-యద్వా ఆక్షిప్తపారిజాతేన స్వాధ్యక్షిప్త భూతదేవద్రు
మేణ బాహునా జగత్ రక్ష్యతే పాల్యతే. స పురుషః మహాన్పురుష ఏవ మహావిష్ణు
సదృశ ఏవ. అన్యేన దుష్కరత్వాదన్యేతి భావః.

అన్యోఽప్యర్థః. సత్యా సత్యభామా-శబ్దకదేశేన శబ్దగ్రహణమ్. భీమో భీమ
నేన ఇతి వత్. తాం ప్రణయమపి తాం అనురుణ్ణి ప్రణయవచనాదిభిరనుసరతీతి స
తథోక్తః తస్య యస్య వాసుదేవస్య ఆక్షిప్తః ఉన్మూలితః పారిజాతః దేవతరః యేన
స తథోక్తేన బాహునా కరణేన జగద్రక్ష్యతే. సప్రసిద్ధః పూర్ణత్వాత్ పురిశయనా
ద్వా పురుషః వాసుదేవోమహా. అచింత్యమపి మేలియావత్. పారిజాతోన్మూలనాచేర
స్యైర్దుష్కరత్వాదితి భావః. అత్ర వాసుదేవకీర్తనేన కావ్యాంతే మంగళాచారః కృత
ఇత్యనుసంభేయమ్. 'మంగళాచారయుక్తానాం వినిపాతో న విద్యత' ఇతి శ్రుతేః.
అత్రాదౌ త్రయీత్యాదినా భగవద్గుర్వ నరూపో మంగళాచారః కృతః. మధ్యే తు స్వస్థా
నాదపరోఽప్యేత్యాదినా అంతేత్వనేన శ్లోకేనేతి వివేకః.

ఇతి శ్రీభగవద్వాహేశ్వరస్య శేషణారాధ్యస్య నూనునా నాగనార్యేణ విర
చితా కవిరాక్షసశ్లోకశతకటీకా శ్రిహర్షదీపికా సమాఖ్యా సమాప్తా.

సాక్షరేషు భవ తీహ జగత్త్వాం సర్వ ఏవ హృది మత్సరయుక్తః,
సాక్షరం కవిజనేషు య దేనం లోక ఏష కవిరాక్షస మాహ.

కవిరాక్షసీయం సమాప్తమ్.

టీ. సత్యానురోధినః-సత్య=యథార్థభాషణమును, అనురోధినః = అనుసరించి
యుండెడి, యస్య=ఏపురుషునియొక్క, ఆక్షిప్తపారిజాతేన-ఆక్షిప్త=తనయ్యావిచేసిరాక
రింపఁబడిన, పారిజాతేన=కల్పవృక్షముగల, లేక, ఆక్షిప్త=తిరస్కరింపఁబడిన, పారిజా

లేన=భృత్యులుగల, బాహునా=భుజబలముచేత, అనఁగా అసహాయకారత్వముచేత, జగత్=లోకము, రక్ష్యలే=పాలింపఁబడుచున్నదో, సః=అట్టి, పురుషునివ=పురుషుఁడే, మహా=శ్రేష్ఠుఁడు.

అర్థాంతరము. సత్యానురోధినః=సత్యా=సత్యభామను, అనురోధినః=అనుసరించుచున్న, యస్య=ఏ శ్రీకృష్ణునియొక్క, ఆక్షిప్తపారిజాతేన=ఆక్షిప్త=పెరికి వేయఁబడినట్టి, పారిజాతేన=పారిజాతవృక్షముకలిగినట్టి, బాహునా=భుజముచేత, జగత్=లోకము, రక్ష్యలే=పాలింపఁబడుచున్నదో, సః=అట్టి, పురుషునివ=పురుషోత్తముఁడైన శ్రీకృష్ణమూర్తియే, మహా=గొప్పదేవుఁడు.

తా. సత్యము విడువక భూభారమును తనభృత్యులగు రాజపురుషులం దుంచక తనబాహుబలముచేతనే భూపరిపాలనముచేయు పురుషుఁడే హెచ్చైనవాడనియు, రుక్మిణీదేవికి పారిజాతపుష్పమిచ్చుటచే అసూయాపరపక యగుసత్యభామచే ప్రార్థింపఁబడినవాడై ఇంద్రలోకముననున్న పారిజాతవృక్షమునేతెచ్చి సత్యభామ గృహమందు నాటికంసాదిదుష్టులనడంబిలోకములనుపాలించెడిశ్రీకృష్ణమూర్తియొక్కఁడేదేవాదిదేవుఁడు.

కావ్యమయొక్క ఆదిమధ్యాంతములందు మంగళంబాచరించుట శిష్టాచారంబుగాన, సీగ్రంథమందు ప్రారంభమున “గుణదోషా బుధోగృహ్ణా” అను శ్లోకమున షరమేశ్వర గుణవర్ణనరూపమైన మంగళమును, మధ్యమందు ‘స్వస్థానాదవరోహ్య’ అను మొదలగువానిచేతను, తుదియం దీశ్లోకముచేతను మంగళము నాచరించి యున్నాడు. సంస్కృతవ్యాఖ్యయందు “అత్రాదౌ త్రయీత్యాదినా భగవద్వర్ణనరూపా మజ్జణాచారః కృతః” అని యుండుటచే సీగ్రంథమునకు ముఖమందు జేటొకశ్లోక ముండవలయునని తోచుచున్నది.

శ్లో. సాక్షరా విపరీతాశ్చేత్ రాక్షసా ఏవ కేవలం,

కవిరాక్షస ఏవాయం కవిరాక్షసకృత్యతః.

ఇది శ్రీ శ్రీనివాసపుర సుబ్బరాయార్యపుత్ర లోకనాథకవి
విరచితంబైన కవిరాక్షసీయాంధ్రవ్యాఖ్యానము

సంపూర్ణము.

